

Волинський національний університет імені Лесі Українки
Кафедра новітньої історії України

На правах рукопису

УДК: 94(438)«1921/1939»:332.2

Галуха Василь Левкович

Комасація у Волинському воєводстві
(1921-1939 рр.)

Спеціальність 07.00.01 – історія України
Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, професор
Кучерепа Микола Михайлович

Луцьк - 2008

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія та джерельна база проблеми	10
1.1. Історіографія проблеми	10
1.2. Джерельна база дослідження	28
Розділ 2. Передумови та підготовка комасації на Волині в контексті аграрної реформи Другої Речі Посполитої	41
2.1. Передумови комасації	41
2.2. Ліквідація сервітутів як чинник комасації	55
2.3. Меліорація в ході комасації земельних ділянок	66
Розділ 3. Комасаційний процес та його особливості	87
3.1. Комасація у південних повітах	87
3.2. Особливості комасації у північних повітах	117
Розділ 4. Соціально-економічні наслідки комасації	141
Висновки	175
Список використаних джерел і літератури	185
Додатки	250

ВСТУП

Актуальність теми. Розбудова економіки незалежної України, її реструктуризація, зокрема, проведення аграрної реформи і формування нового земельного устрою базуються сьогодні на утвердженні та розвитку різноманітних форм власності. Реформуванню села і форм землеволодіння в Україні може послужити використання історичного досвіду ліквідації черезсмужжя, вузькосмужжя і багатосмужжя (комасації земельних наділів), які стримували ефективний розвиток та зростання продуктивності селянських господарств. Основні комасаційні роботи на українських теренах здійснено владою Польської держави в 1921–1939 рр., хоча такі заходи на Волині розпочато ще до Першої світової війни адміністрацією царської Росії.

Комасація на території Волинського воєводства мала свої регіональні особливості, що обумовлювалися необхідністю зменшення великих землеволодінь шляхом парцеляції, ліквідації сервітутів та анклавів, а також проведення вкрай невідкладних меліоративних робіт.

У 20–30 роках ХХ ст. на території Волині офіційна влада і селяни прагнули вдало провести комасацію. Сьогодні в Україні, як підказує історичний досвід Волині у складі міжвоєнної Польської держави, необхідно в ході надання селянам землі у приватну власність уникнути роздрібненості. У нинішній системі землекористування зустрічаються факти, коли селяни одержують землю в декількох місцях, внаслідок чого господарювання є недостатньо ефективним. Не виключена можливість, що у перспективі селяни-фермери захочуть виокремитися на хутори, як це було в 1921–1939 рр. у Волинському воєводстві. Подібність процесів, що проходили на українських теренах в умовах міжвоєнної Польщі і в Українській державі, сьогодні надає дослідженню комасації у Волинському воєводстві 20–30 років ХХ ст. особливої актуальності.

Актуальність дослідження зумовлюється й недостатнім рівнем наукової розробки проблеми. Радянські історики у своїх працях основну увагу зосереджували на тому, щоб довести негативний вплив комасації та пов'язаних із нею ліквідації сервітутів і меліорації на соціальне становище селян та економічний розвиток Волині як регіону Польської держави. На сьогоднішній день проблеми комасаційного процесу на Волині та його наслідків потребують окремого комплексного наукового дослідження. Залучення автором широкого кола архівних джерел та опублікованих в Україні і Польщі збірників документів і матеріалів, наукових праць польських та українських авторів уможливило об'єктивне висвітлення ходу комасації на терені Волинського воєводства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою частиною наукових програм і планів кафедр історичного факультету Волинського національного університету імені Лесі Українки: «Західне Полісся: історія та культура» (реєстраційний номер 0103U000656).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є комплексний аналіз і об'єктивне висвітлення особливостей комасаційного процесу у Волинському

воєводстві та його наслідків. У контексті поставленої мети дисертаційного дослідження автор поставив такі **завдання**:

- охарактеризувати передумови та правове забезпечення комасації;
- висвітлити ставлення політичних партій і громадських організацій до проведення комасації в краї;
- простежити взаємозв'язок комасаційних процесів із ліквідацією сервітутів, меліорацією та кредитною допомогою;
- з'ясувати суть, методи, особливості і темпи комасаційного процесу в південних та північних повітах Волинського воєводства;
- виявити ставлення селянства Волині до проведення комасації;
- проаналізувати та узагальнити соціально-економічні наслідки комасації на терені Волинського воєводства.

Об'єкт дослідження – комасація у Волинському воєводстві в міжвоєнний період як складова аграрної реформи Другої Речі Посполитої.

Предмет дослідження – передумови, сутність, методи і специфіка проведення комасації та її соціально-економічні наслідки.

Методи дослідження. Методологічна основа роботи базується на загальнонауковому методі історизму, принципі об'єктивності в підході до явищ минулого, використанні ретроспективного методу. У дослідженні знайшли належне використання методи аналізу та синтезу. Огляд наукової літератури автор здійснив за хронологічним та структурно-тематичним принципами історіографії.

Хронологічні рамки роботи охоплюють 1921–1939 рр. Нижньою хронологічною межею є 1921 р., коли Західна Волинь за Ризьким мирним договором стала складовою Другої Речі Посполитої. Верхня межа дослідження обумовлена початком Другої світової війни, коли регіон відійшов до радянської України. Саме у ці роки офіційна влада Польщі проводила специфічну аграрну реформу в цьому регіоні, враховуючи і національний фактор. Хоча комасаційні роботи уряди санації проводили більш енергійно і наполегливо, ніж це було до травневого перевороту 1926 р., комасація почала законодавчо унормовуватися ще на початку 20-х рр. XX ст.

Враховуючи, що комасаційні роботи на території Волині здійснювалися в роки столипінської аграрної реформи владою царської Росії, дослідження окремих історичних чинників аграрної перебудови зумовлює вихід за хронологічні межі з метою глибшого аналізу передумов комасації та її особливостей.

Територіальні межі дослідження визначені адміністративно-територіальним поділом та економічними особливостями Волинського воєводства. Завдяки діяльності адміністрації воєводи Г. Юзевського аграрні зміни, що найбільше проявилися у 30-х рр. XX ст., тут набрали регіональної особливості. Визначаючи територіальні межі в яких проводилася комасація, автор врахував і те, що національна політика польської влади на Волині мала специфічні риси.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному дослідженні комасації у Волинському воєводстві. На основі систематизації джерел зроблено аналіз передумов та законодавчого забезпечення комасації, підготовки до її проведення шляхом реалізації таких напрямів аграрної реформи, як ліквідація сервітутів та меліорація.

Дисертант ввів до наукового обігу значну кількість невідомих раніше дослідникам важливих джерел, що зберігаються у Державних архівах Волинської (ДАВО), Рівненської (ДАРО), Тернопільської (ДАТО) областей, Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Архіві нових актів у Варшаві (ААН). Використання таких джерел уможливило всебічний аналіз механізму комасації і сприяло достовірному відтворенню особливостей комасаційного процесу у південних та північних повітах Волинського воєводства. Залучення широкого кола статистичних матеріалів дало можливість з'ясувати вплив комасації на соціально-економічний розвиток краю.

Теоретичне значення дослідження полягає в розширенні й поглибленні рівня розробки проблем аграрних перетворень на Волині, обґрунтуванні доцільності проведення комасації, а також у висвітленні її соціально-економічних наслідків для господарства краю. Основні положення дисертаційного дослідження та зібраний фактичний матеріал можуть бути використані фахівцями для подальшої наукової розробки соціально-економічних та аграрних проблем 20–30-х рр. ХХ ст. з історії України та Польщі. Дослідження може бути корисним фахівцям, які працюють над підготовкою нових концептуальних підходів щодо висвітлення історії України.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає у можливості використання фактологічного і концептуального матеріалу викладачами навчальних закладів у ході викладання курсів «Новітня історія України», «Історія України», «Історія Польщі», «Економічна історія», розробки спецкурсів та спецсемінарів з історії Західної України та Волині 20–30-х років ХХ століття. Зібрані матеріали можуть бути корисними краєзнавцям, працівникам музеїв і вчителям шкіл. У зв'язку з новим землекористуванням і землеволодінням, що утверджується в незалежній Україні, матеріалами дослідження можуть скористатися працівники державних і самоврядних установ у ході реалізації земельної реформи.

Впровадження результатів дослідження здійснювалося у навчальному процесі Рівненського державного гуманітарного університету під час викладання курсу «Економічна історія», а також у формі наукових публікацій дисертанта у фахових виданнях.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації апробовано здобувачем на 14 наукових конференціях. Зокрема, чотирьох Міжнародних наукових конференціях («Україна і Польща в ХХ ст.: проблеми історії і політології» (16–18 травня 2002 р., Київ, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова); «Україна і Польща у світовій історії:

політика, економіка, культура» (29 травня 2002 р., Острог, Національний університет «Острозька академія»); «Українці Холмщини та Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків» (23–24 листопада 2004 р., Луцьк, ВДУ); «Західний регіон України у Другій світовій війні 1939–1945 рр.» (6–7 травня 2005 р., Луцьк, ВДУ), двох регіональних наукових конференціях («Актуальні проблеми історії західноукраїнських земель першої половини XX ст.» (15 лютого 2006 р., Рівне, РДГУ; 27 лютого 2007 р., Рівне, РДГУ), та восьми звітних наукових конференціях викладачів, співробітників, докторантів, аспірантів та студентів Рівненського державного гуманітарного університету (квітень 2001 р., Рівне; 17–19 квітня 2002 р., Рівне; 22–24 квітня 2003 р., Рівне; 20–22 квітня 2004 р., Рівне; 20–22 квітня 2005 р., Рівне; 18–20 квітня 2006 р., Рівне; 23–24 квітня 2007 р., Рівне; 25–27 лютого 2008 р., Рівне).

Результати дослідження також апробовано шляхом щорічних звітів здобувача на кафедрі новітньої історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки та кафедрі економіки і менеджменту Рівненського державного гуманітарного університету.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження оприлюднено у 9 публікаціях, із яких 5 статей опубліковано у фахових виданнях та 4 у інших наукових збірниках.

1. Галуха В. Л. З історії аграрної реформи на Волині: комасація земельних угідь у 20-30-х рр. XX ст. / В. Л. Галуха // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Випуск 5. / [редкол.: Колесник В.П. (гол. ред.) і ін.] – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» ВДУ, 2001. – С. 144–148.
2. Галуха В. Л. Особливості комасації у поліських повітах Волинського воєводства / В. Л. Галуха // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Випуск 11. / [редкол.: Колесник В.П. (гол. ред.) і ін.] – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» ВДУ, 2001. – С. 65–70.
3. Галуха В. Л. Передумови комасації в контексті аграрної реформи Другої Речі Посполитої / В. Л. Галуха // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Випуск 3. / [відп. ред. Пасічник І.Т.]. – Острог: Редакційно-видавничий відділ Національного університету «Острозька академія», 2003. – С. 192–197.
4. Галуха В. Л. Втрати надбань аграрного сектора міжвоєнної Волині у процесі радянізації (1939 – 1941 рр.) / В. Л. Галуха // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Випуск 6. / [редкол.: Черній А.І. (гол. ред.) та ін.]. – Рівне: Редакційно-видавничий відділ Рівненського державного гуманітарного університету, 2005. – С. 26–33.
5. Галуха В. Л. Соціально-економічні наслідки структурних змін у аграрній сфері Волині міжвоєнного періоду / В. Л. Галуха // Актуальні проблеми

- вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. / [редкол.: Постолювський Р.М. (гол. ред.) та ін.]. – Рівне: Редакційно-видавничий відділ Рівненського державного гуманітарного університету, 2008. – Випуск 13. – С. 102–108.
6. Галуха В. Меліорація Волинського Полісся як чинник комасаційного процесу в реалізації політики землекористування у Другій Речі Посполитій / Василь Галуха // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин: збірник наукових праць. / [за ред. П.М. Чернеги]. – Київ – Краків: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – С. 105–108.
 7. Галуха В. Л. Соціально-економічні наслідки комасації на Волині / В. Л. Галуха // Економіка та менеджмент. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Випуск 1 / [редкол.: Є. Крикавський (відп. ред.) та ін.]. – Рівне: Редакційно-видавничий відділ Рівненського державного гуманітарного університету, 2006. – С. 18–26.
 8. Галуха В. Л. Вплив комасації на розвиток землеробства Волині у міжвоєнний період / В. Л. Галуха // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Економіка та менеджмент: Збірник наукових праць. Випуск 2. / [редкол.: Є. Крикавський (відп. ред.) та ін.]. – Рівне: Редакційно-видавничий відділ Рівненського державного гуманітарного університету, 2007. – С. 41–46.
 9. Галуха В. Л. Передумови та законодавче забезпечення меліорації на Волині у міжвоєнний період / В. Л. Галуха // Проблеми Західного Полісся. Науковий вісник Надслучанського інституту: Збірник наукових праць. Випуск 1. / [редкол.: Т. Микитин (гол. ред.) та ін.]. – Березне: Редакційно-видавничий відділ Надслучанського інституту, 2007. – С. 134–38.

Структура дисертаційного дослідження побудована за проблемно-хронологічним принципом. Загальний обсяг роботи становить 252 сторінки (основний текст - 184 сторінки) і складається із вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури, що нараховує 633 позицій, а також 3 додатків.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія проблеми

Проблеми комасації в контексті аграрної реформи Другої Речі Посполитої з тією чи іншою мірою повноти торкалися окремі вітчизняні та зарубіжні історики. Зазначимо, що на сьогодні немає спеціальних праць, які безпосередньо і цілісно розглядали б проблему комасації на Волині в умовах Другої Речі Посполитої.

Характеризуючи ступінь розробки досліджуваної проблеми умовно виділимо наступні групи праць: радянську, українську 90-х років ХХ ст. –

початку ХХІ ст., української діаспори та зарубіжних авторів.

У радянській історіографії проблеми комасації і пов'язаних із нею парцеляції та ліквідації сервітутів в умовах Другої Речі Посполитої, у тому числі й на теренах Волинського воєводства, висвітлювалися тенденційно й однобічно. Радянські історики побіжно торкалися окресленого кола проблем, дотримувалися «канонічної» оцінки в дусі комуністичної ідеології щодо суті земельного переустрою в Польщі. Дослідники в основному звертали увагу на становище бідних селян, твердили, що комасація як і парцеляція великих маєтків були вигідними лише заможній верхівці, а становища малоземельних верств населення така реформа не поліпшувала.

Після Другої світової війни радянська історіографія акцентувала увагу на проблемах боротьби населення проти економічної політики польської влади на Західній Україні. Із позицій такого стереотипу у 50-х роках ХХ ст. підготовлено праці М. Герасименка та Б. Дудикевича [542], Л. Корнійчука [553].

У числі перших праць радянських вчених, де поряд з іншими розглядалося і питання аграрної реформи в Польщі, був 3-й том «История Польши», який вийшов із друку в Москві у 1958 р. У цьому виданні стосовно земельного переустрою в Польщі 1921–1939 рр. підкреслено, що аграрний закон від 28 грудня 1925 р. під виглядом парцеляції (розподілу поміщицьких земель) і комасації (ліквідації черезсмужжя) був спрямований на деяке задоволення земельних вимог куркульства та спрямований проти селянської бідноти і середняцького селянства [549]. Наголосимо, що автори праці лише фрагментарно торкнулися аграрних змін у Польщі періоду 1921–1939 рр.

У 60-х роках ХХ ст. радянські вчені звертали значну увагу на проблеми історії селянства і аграрної політики офіційної влади Польщі та інших країн міжвоєного двадцятиріччя. Щорічник з аграрної історії Східної Європи, що вийшов у 1963 р. у Вільнюсі, містить працю львівського історика І. Васюти: автор, досліджуючи перетворення у системі землекористування в Західній Україні у 1919–1939 рр., спираючись на статистичні дані про аграрну реформу Другої Речі Посполитої і комасацію, зокрема, підрахував, що до 1938 р. у Волинському воєводстві 41 818 селянських господарств одержали в приватну власність у якості компенсації за ліквідацію сервітутів 1,8 га земельних угідь на кожне господарство [584, с. 667]. Відзначаючи цінність фактологічного матеріалу даної праці, зауважимо, що їй була притаманна певна заідеологізованість у оцінках економічних процесів.

У згаданому вище щорічнику також надрукована праця С. Злупка, який стверджував, що ліквідація сервітутів, проведення парцеляції великих земельних приватних і державних маєтків та комасація селянських земельних ділянок шкідливо впливали на сільськогосподарське виробництво [600, с. 667]. С. Злупко акцентував, що ліквідація сервітутів принесла селянам шкоду [599, с. 13].

Подібних оцінок аграрної політики польського уряду в міжвоєнний період дотримувалися й інші автори, зокрема, С.Вронський [588] і П. Свежинський [560]. Незважаючи на політичну заангажованість, на нашу думку,

праця С.Вронського цінна фактологічним матеріалом з історії селянства Волині напередодні Другої світової війни.

У 1967 р. в Києві опублікована колективна праця, присвячена історії селянства України, у якій автори зробили сміливу спробу відійти від стереотипних оцінок комасації, позитивно оцінивши столипінську реформу [550]. Однак, обійшли увагою аграрну реформу на Волині в складі міжвоєнної Польщі, хоча вона була глибшою за змістом і радикальнішою ніж аграрна реформа П.Столипіна, оскільки проводилася разом з комасацією і парцеляцією великих державних і приватних маєтків.

У виданій в 1969 р. книзі «Нескорена Волинь» І. Заболотний навіть слово реформа бере в лапки, а аналізуючи земельну реформу 20–30-х років ХХ ст. на Волині, тенденційно оцінює роль і наслідки осадництва у Волинському воєводстві в зазначений період, вважаючи, що в результаті осадницької колонізації був штучно створений нечуваний земельний голод. І. Заболотний вважав, що парцеляція і комасація були спрямовані проти українських і білоруських селян, оскільки під час проведення цих напрямів аграрної реформи у них відбирали кращі землі, переселяли їх на гірші [547, с. 65].

Стереотипної оцінки аграрної реформи міжвоєнного періоду в Польщі дотримувався Р.Оксенюк у праці, що вийшла у видавництві Львівського державного університету у 1970 р. [559, с. 232]. Дослідник стверджував, що комасація на Волині сприяла дальшому пограбуванню селян. Водночас у книзі Р. Оксенюка є цінні фактологічні дані, багатий архівний матеріал, що характеризує кількісне зростання селянських господарств Волинського воєводства.

У характеристиці земельної реформи і землекористування селян у Західній Україні вагомою стала праця І. Васюти, видана у Львові в 1971 р. Автор звернув увагу на те, що уряд Ю. Пілсудського з 1927 р., не припиняючи парцеляції, центр ваги в аграрній реформі переніс на упорядкування селянського землекористування, розширення індивідуальної земельної власності, ліквідацію черезсмужжя [537, с. 85]. Цінними у праці І. Васюти є дані, які стосуються Волинського воєводства, зокрема відзначено, що на його території було створено тисячі нових селянських господарств, а на розпарцельованих землях краю до 1937 р. функціонувало 84,4 тис. нових та було збільшено розміри вже існуючих малоземельних господарств. Праця І. Васюти, що вийшла з друку у 1978 р. у Львові, на нашу думку, стала новим поступом історичної науки радянського часу у дослідженні цієї проблеми. У роботі зроблено серйозну спробу проаналізувати хід аграрних перетворень у Західній Україні в 1918–1939 рр. [539]. Вчений, мабуть вперше в радянській історіографії, звернув увагу на те, що в період земельної реформи були істотні відмінності в її проведенні між Волинським воєводством та воєводствами Східної Галичини (Львівським, Станіславським і Тернопільським).

Проблем аграрної реформи на території Волинського воєводства також торкнулися авторські колективи істориків, які підготували в 70-х роках ХХ ст. книги з історії міст і сіл Волинської, Рівненської та Тернопільської областей [511

– 513]. У книзі «Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область» як і в інших працях багатьох радянських авторів твердилося, що аграрна політика польської влади на Волині була спрямована на захист інтересів великих землевласників, а цій політиці була підпорядкована так звана «комасація», яка проводилася за рахунок трудящих селян. Вважаємо, висновки авторів про те, що великі землевласники нічого не втрачали у ході реформи, суперечать із наведеними у вище вказаній праці статистичними даними про аграрну реформу на Волині у 1921–1939 рр. Адже, за наведеними у книзі даними, велика земельна власність на території Волинського воєводства за вказані роки зменшилася на 41, 7%, а селяни купили у великих землевласників 325 889 га землі [511, с. 24].

Автори книги «Історія міст і сіл Української РСР. Рівненська область», стверджували, що у ході втілення закону про парцеляцію землі великих власників залишилися без змін. Комасацію автори цієї книги розуміли тільки як «виділення на хутори» і називали її «так званою». У той час вчені зазначили, що на території Рівненської області (її терени у міжвоєнний період входили до складу Волинського воєводства) у ході парцеляції великих маєтків, селянам у період з 1921 р. до 1938 р. було продано 152 053 га землі [512, с. 34]. Проте, вдумливий читач міг і сам зробити висновок, що всупереч твердженню авторів, на терені Рівненщини велика земельна власність у ході аграрної реформи 1921–1939 рр. значно зменшилася, а натомість селянські господарства, за нашими підрахунками, поповнилися більше як на 153 тис. га.

Прагненням об'єктивного відтворення історичного процесу вирізняється монографія С. Макарчука, який на основі багатой джерельної бази прослідкував взаємозв'язки між національними та економічними аспектами життя українців та поляків у 20–30 роках ХХ ст. [558].

Цінною багатим фактологічним матеріалом, вперше введеним до наукового обігу, та оригінальністю спостережень є робота Ю. Сливки [560]. Основні риси політики уряду Другої Речі Посполитої в сфері економіки автор ґрунтував на широкій архівній джерельній базі, однак, водночас головну увагу зосереджував на процесах, які проходили в Галичині і тільки фрагментарно торкався проблем Волинського воєводства. Ю. Сливка акцентував на антиукраїнському характері національної і соціально-економічної політики польських урядових чинників, а також наголошував на непослідовності законодавчих актів у розв'язанні складних аграрних проблем, звертав увагу на те, що основна кількість військових і цивільних колоністів прибула на Волинь до 1923 р. (2995 родин польських військових колоністів і 3128 родин цивільних осадників).

Праця Г. Ковальчака, що вийшла з друку у 1988 р. й присвячена економічному розвитку західноукраїнських земель, містить розділ, який стосується міжвоєнного періоду [551, с. 215–216]. Автор справедливо констатував, що складовою частиною аграрної реформи в Польщі того часу була ліквідація черезсмужжя і вузькосмужжя селянських господарств та сервітутів, що залишилися у спадщину від далекого минулого. Власне аграрної реформи

Г.Ковальчак не досліджував, але в роботі показав динаміку сільськогосподарського виробництва на Волині у той час. Автор підкреслював, що на відміну від воєводств Східної Галичини, на території Волинського воєводства уже в 1925–1929 рр. спостерігалось помітне підвищення врожайності сільськогосподарських культур.

У тому ж 1988 р. видана у Львові книга І. Васюти, у якій автор підкреслив, що у реформуванні аграрних відносин у Польщі 1921–1939 рр. важлива роль відводилася перебудові селянського землевпорядкування, а саме здійсненню комасації. Вчений звернув увагу читача на той факт, що станом на 1921 р. у Західній Україні 51 % селянських господарств внаслідок вузькосмужжя і черезсмужжя не міг раціонально господарювати. Отже, ці дані наштовхували на думку, що комасація була не тільки не шкідливою, але і вкрай необхідною. Науковець зробив висновок, що реформування селянських поземельних відносин сприяло посиленню серед селянства елементів фермерства і проведена урядом у 30-х роках ХХ ст. конверсія боргів селян призвела до їх номінального зменшення [538, с. 16–23]. На жаль, І. Васюта у цій праці торкався історії Волинського воєводства лише фрагментарно, досліджуючи проблеми Західної України в цілому.

Сучасна українська історіографія проблем розвитку Волині у міжвоєнний період представлена узагальнюючими працями, науковими статтями, опублікованими у фахових виданнях та матеріалами наукових конференцій.

Цікавими з точки зору порівняльного аналізу економічних процесів і становища західноукраїнської спільноти в умовах Другої Речі Посполитої, Румунії та Чехословаччини є думки С. Кульчицького [554].

У 2002 р. у Львові видана перша в українській історіографії синтезована історія Польщі, підготовлена вченими Львівського національного університету імені Івана Франка Леонідом Зашкільняком та Миколою Крикуном [548]. Цінним для нашого дослідження є введення авторами до наукового обігу цілої низки нових джерел та інтерпритаційних здобутків наукової літератури. Автори наголосили, що аграрна реформа, схвалена сеймом у грудні 1925 р. була результатом компромісу правих і центристських політичних сил і не розв'язувала земельної проблеми.

Загальний розвиток сільського господарства у міжвоєнні роки, як аспект соціально-економічного життя Польщі, розкрила у монографії Л. Алексієвець [536].

Київський вчений С. Віднянський у статті «Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці» проаналізував наукові доробки сучасних дослідників із складних і малодосліджених питань українсько-польських відносин міжвоєнних років [585].

Методи, якими польська влада здійснювала на Волині соціально-економічну політику, розкрили М. Кучерепа, В. Дмитрук, В. Прокопчук у праці «Волинь у міжвоєнний період (1921–1939)». [555]. М. Кучерепа у своїх

багаточисельних наукових статтях розробив класифікацію українських політичних партій Волині, проаналізував особливості національної політики польських урядів, основи та наслідки «волинського експерименту» Генріка Юзевського, показав становище національних меншин краю у світлі аграрної реформи [605; 555; 606].

Новаторськими за змістом і постановкою проблеми є праці Я. Шабали, в яких розглянуто проблему реорганізації землеустрою у Волинському воєводстві в 1921–1939 рр. Автор звернув увагу на те, що комасація на Волині була започаткована польською владою в 1924 р., тобто зразу ж після прийняття закону від 31 липня 1923 р. про комасацію земель [613]. Я. Шабала акцентував увагу на основних напрямках урядової аграрної політики на Волині, підкреслив, що основним компонентом реорганізації земельного устрою в Польщі 1921–1939 рр. була комасація, яка сприяла піднесенню продуктивності сільськогосподарського виробництва краю [625].

Парцеляцію, яка впливала на зменшення великої земельної власності, а також ліквідації сервітутів, що були тісно пов'язані із комасацією, розглядала Г. Панишко [611, 632]. Питання меліорації досліджувала В.Семешук [633]. Проблеми економічного розвитку національних меншин, зокрема, чеських колоній у Волинському воєводстві, розглядала С. Шульга [615].

Значним внеском у вивчення земельної реформи у Волинському воєводстві за часів адміністрації воєводи Г. Юзевського (1928–1938) є праця Ю. Крамара [604]. Дослідник проаналізував перебудову системи селянського землекористування, в тому числі звернув увагу й на комасацію, що була складовою частиною аграрної реформи, яку проводила адміністрація Г. Юзевського впродовж 10 років. Автор зауважував, що не припиняючи парцеляції, Г. Юзевський і його команда основну увагу звертали на ліквідацію черезсмужжя і багатосмужжя. Ю. Крамар дійшов висновку, що польська влада вважала особливо невідкладною ліквідацію черезсмужжя у північних повітах Волині, наголосив, що польські урядові кола після перевороту Ю. Пілсудського у травні 1926 р. прискорили землевпорядкування, підпорядкувавши комасаційному процесові парцеляцію великої земельної власності, ліквідацію сервітутів і меліорацію.

Корисними для порівняльного аналізу аграрних перетворень міжвоєнного періоду у Польщі були праці вчених із питань проведення столипінської аграрної реформи [631; 589; 590]. Зокрема, Л. Гайдай звернула увагу на невідкладну необхідність ліквідації черезсмужжя і багатосмужжя, а також наголошувала, що «бичем селянського землекористування» не тільки Волині, а й всієї Правобережної України на початку XX ст. були черезсмужжя і сервітути, які гальмували раціональне ведення господарства і, що вже у роки столипінської аграрної реформи землевпорядні комісії виділяли ділянки під хутори і ліквідовували черезсмужжя [589, с. 14]. Дослідниця акцентувала, що створення відрубів та хуторів у ході столипінської аграрної реформи, безперечно, створювало зручності для організації господарств селян, усуваючи черезсмужжя,

далекоземелля та інші перешкоди раціонального ведення сільськогосподарського виробництва [590, с. 55].

Складні соціально-економічні проблеми селянства Волині, безземелля, малоземелля, роздрібненість наділів спричиняли еміграційні настрої у місцевого населення. Саме цим питанням присвятили низку статей Ю. Макар та А. Шваб [608; 614].

Здійснювана в Польщі аграрна реформа не ліквідувала малоземелля селян, не внесла докорінних змін в систему землекористування, тому служила постійною причиною напруженості польсько-українських взаємин. На такому загальному тлі гострих протиріч розробляли програмні засади з аграрного питання українські та польські політичні партії.

Об'єктивні та суб'єктивні суперечності в аграрних відносинах, пошуки шляхів їх розв'язання, боротьба українських політичних партій навколо цих питань були предметом дослідження О. Кондратюк [602; 60; 623; 629].

Позитивно оцінили комасацію на території Волинського воєводства у 30-х роках XX ст. М. Кучерепа і Р. Давидюк. Вони звернули увагу на те, що комасацію підтримувала українська проурядова партія «Волинське українське об'єднання» (ВУО). Дослідники зауважували, що ВУО у 1937 р. вважало вкрай необхідним закінчити проведення комасації на Волині впродовж наступних десяти років і добре розпланувати утворення нових хуторів [556; 598].

Про ставлення політичних партій до українського питання в Другій Речі Посполитій та внесок українських послів сейму в підготовку законів про аграрну реформу, напрямом якої була комасація, подано матеріали у колективній монографії рівненських дослідників О. Власюка, В. Сидорука та В. Цятка [541].

Цікавими для нашого дослідження були позиції, висловлені у монографії про українсько-єврейські взаємовідносини у Західній Україні в 1935-1939 рр. рівненським вченим М. Гоном. Зокрема, дослідник зауважив на економічних процесах як факторах, що сприяли усталенню конфліктного характеру стосунків українців та євреїв [543].

Вплив польських селянських партій на суспільно-політичне життя Західної України у 1919-1939 рр. досліджував Л. Калиняк [601; 628].

Актуальні економічні проблеми, у тому числі й у сфері сільського господарства, яке переживало аграрну реформу, намагалися вирішувати органи місцевого самоврядування з метою економічного піднесення Волині. Їх діяльність досліджувала Я. Мартинюк [609].

Питання діяльності українських кооперативів, які сприяли виробництву і збуту сільськогосподарської продукції та перетворилися на широке національне й соціальне явище розглядала Т. Вісіна [586; 587].

Зміни, які відбулися у структурі земельної власності Волині розглянула у своїй праці В. Литвинюк [607].

Наступну групу історіографії проблеми складають праці української діаспори. Українські історики, економісти і публіцисти, які працювали за межами СРСР в Польщі, а після Другої світової війни – в еміграції у Західній

Європі і Америці, давали протилежну від радянських істориків оцінку аграрним змінам в умовах Другої Речі Посполитої.

Цінними є праці сучасників процесу комасації. Серед робіт українських вчених та публіцистів, які працювали на західноукраїнських теренах у 1921–1939 рр., насамперед треба назвати праці І. Лапчука – теоретика і практика, який брав участь у комасаційних роботах у Західній Україні у 30-х рр. XX ст. У роботі «Комасація ґрунтів» автор висловив низку думок, цінних для сучасних дослідників комасації міжвоєнного періоду в Західній Україні в цілому, і на Волині зокрема. На основі статистичних даних І. Лапчук підрахував, що уже на 1936 р. на терені Волинського воєводства із 1938,7 тис. га землі, що потребувала комасації, було завершено роботи на площі 862 тис. га (56 %). Всупереч противникам комасації, які прагнули довести вигідність її тільки заможним селянам, автор стверджував, що комасація корисна і малоземельному селянину [557, с. 4–6].

Аграрним перетворенням у Східній Галичині і на Волині у 1921–1939 рр. присвячена книга С. Храпливого, у якій автор, досліджуючи питання сільського господарства вищеназваного регіону, наголошував, що в Західній Україні на 1935 р. 79,3 % селянських господарств були малоземельними (від 0,3 до 5,0 га), неспроможними прогодувати свої сім'ї, тому вкрай необхідною була комасація, щоб створити умови для раціонального господарювання та підвищити ефективність селянських господарств [563, с. 325].

Цікаві відомості про складне соціально-економічне становище українців Волині у складі міжвоєнної Польщі містять праці вчених української діаспори, зокрема - узагальнюючого характеру Т. Гунчака (Україна: перша половина XX ст. Нариси політичної історії.- Київ, 1993) та О. Субтельного (Україна. Історія. – Київ, 1991). Окремі аспекти економічного розвитку регіону досліджували І. Витанович [540] та В. Нестерович (Українські купці і промисловці в Західній Україні 1920–1945. – Торонто-Чикаго, 1977).

Оцінку комасаційному процесові та пов'язаної з ним ліквідації сервітутів дали українські вчені – емігранти, зокрема, в «Енциклопедії українознавства». Вважаємо необхідним наголосити на висновку І. Витановича, що у Волинському воєводстві в 30-х роках XX ст. виросла врожайність сільськогосподарських культур, а цьому сприяла ліквідація сервітутів та інтенсивна комасація. Автор звернув увагу на той факт, що на північно-західних українських землях до 1937 р. (Волинь, Підляшшя, частина українського Полісся) було комасовано 406,0 тис. га земель, а в Галичині в той же час – заледве 26,0 тисяч га [510, с. 1054]. Наголосимо, що подібна характеристика комасації протилежна оцінкам радянських вчених. Історики та економісти, які працювали в Західній Україні у 1921–1939 рр., а також в еміграції після Другої світової війни, вважали, що в умовах масового безробіття у містах та аграрного перенаселення, неможливості емігрувати за кордон, комасація в цілому була корисною для селянства, адже вона сприяла більш ефективному використанню землі.

Окрему групу історіографії складають дослідження польських авторів. Історики і економісти міжвоєнної Польщі детально вивчали аграрні проблеми країни, використовуючи результати переписів 1921 і 1931 рр. Питання земельної власності на терені Волинського воєводства одним із перших досліджував Штурм де Штрем. Науково опрацьовуючи дані згаданих переписів населення, він звертав увагу на те, що на Волині орні землі тоді складали лише 32,5 %, луки і пасовища 12,2 %, лісові площі займали 45,2 % і невжитки – 6,9 %. Дослідник підкреслив, що на терені Волинського воєводства великі маєтки були переважно лісисто-луковими. Друге зауваження вченого цінне зверненням уваги на те, що велика земельна власність Волині тоді займала 34,1 % всієї поверхні, тобто була близькою до загальнопольської (36,6 %). У той час, коли селянські землі були в основному орними, то ліси великих земельних власників на території Волинського воєводства становили 56,4 % їх земельної власності. Всього ж велика приватна власність на Волині займала площу до 753 869 га, з якої більшість земель були лісовими площами [621, с. 448–456]. Отже, автор у своїй праці прийшов до висновку, що за рахунок земель великих маєтків, проблему малоземелля на Волині розв'язати було неможливо.

Вагомим внеском у вивчення аграрної політики Польщі були праці професора Познанського університету Альфреда Огановича [379] та адвоката і посла сейму Еміля Соммерштайна [428]. Автори з'ясували суть земельних реформ, які проводили після Першої світової війни сусідні для Польщі держави Німеччина, Чехословаччина, Литва, Латвія, Румунія, проблеми земельної реформи до прийняття Закону про виконання земельної реформи від 28 грудня 1925 р. Цінним є те, що дослідники детально аналізували Закон від 28 грудня 1925 р. про аграрну реформу.

Вагомими є дисертаційні праці польських авторів міжвоєнного періоду, виконані Віллі Вісе [627] у Берлінському та Александром Спікерманом [626] у Лейпцигському університетах. Цікавими є погляди авторів на комосацію як на засіб інтенсифікації сільського господарства, а також їх судження стосовно земельної власності у Польщі у порівнянні із структурою власності у Німеччині.

Польський вчений Адам Бобковський торкнувся досліджуваного питання, вивчаючи в 10 гмінах Волинського воєводства звичаї про спадщину на селянську власність і вплив на них реформи Столипіна. У своїй праці А. Бобковський дійшов висновку, що на Волині, на відміну від інших регіонів Польщі, право спадкоємності було найбільш індивідуальним з усіх цивільних прав, і це дослідник пов'язав із селянською психологією [616, с. 172–173]. У наступній статті названий автор, торкаючись діючої системи спадковості на Волині, констатував, що наслідком невпорядкування цієї частини права було те, що селянські господарства щораз більше роздрібнювалися, а це в майбутньому призводило до шаленого земельного голоду [515, с. 137]. Автор не схвалював існуючої на Волині системи спадковості в селянських господарствах у тій формі, яку він побачив у спадкових звичаях. А. Бобковський вважав, що має існувати окреме селянське спадкове право, основним принципом якого повинен бути

припис, що перешкоджав би розподілу селянських господарств за певного мінімуму землеволодіння. Адже, у кінцевому результаті роздрібнення призводило до збільшення черезсмужжя і вузькосмужжя на селі.

У 1934 р. в «Географічному журналі» була опублікована стаття Я. Вонсовича, присвячена стихійному виходу селян Волині на хутори ще до Першої світової війни, тобто проведенню самочинної комасації. На основі матеріалів із Волинського окружного земельного управління автор статті показав, як роздрібнювалися села на Волині. Дослідник зауважив, що на терені Волині ще в середині XIX століття не було розкиданих сільських поселень, на півдні Волині села були великими, на півночі – малими. Лише після звільнення селян від кріпосного права у 1861 р. посилилася колонізація Волині чехами, німцями і поляками. Створення ними колоній прискорило процес роздрібнення сіл. Характерно те, що села на півдні і півночі Волині залишалися і надалі скупченими, адже на півдні перепоною на шляху роздрібнення сіл була проблема забезпечення господарств водою, а на півночі – болотяні площі. Автор праці дійшов висновку, що причиною стихійної і добровільної комасації був природній приріст населення сіл. Такий приріст призводив до того, що нові сім'ї селян-землеробів залишали села, створюючи нові поселення, чи – окремі «хутори». Таким чином колишні скупчені села роздрібнювалися. Автор підрахував, що до 1932 р. на території Волинського воєводства землі понад 20 % старих скупчених сіл у ході аграрної реформи були комасовані і багато селянських господарств відокремилися, а власники землі оселилися на хуторах. З гуртовані колись села як такі перестали існувати [622]. Наголосимо, що праця Я. Вонсовича привернула увагу сучасних йому дослідників. Зокрема, Якуб Гофман написав на неї рецензію, яка була опублікована в збірнику праць з бібліографії Волині [517, с. 80–81].

Заслуговує на особливу увагу стаття про зміни аграрної структури Польщі Вітольда Станевича, який у кінці 20-х – на початку 30-х років XX ст. працював на посаді міністра землеробства і земельних реформ в уряді Польщі, а пізніше – у вузі професором. У вказаній праці дослідник звернув увагу на те, що комасація в Другій Речі Посполитій проводилася у двох регіонах держави: в групі центральних воєводств і на «східних землях». До 1930 р. включно за темпами комасації перше місце займали центральні воєводства, а в наступному п'ятиріччі (1931–1935 рр.) – «східні землі» (серед них було і Волинське воєводство) як за кількістю комасованих господарств, так і їх площею. В. Станевич звернув увагу на те, що за перші 15 міжвоєнних років (1920–1935) економічна ситуація на селі погіршилася і селянин не відчував ще поліпшення аграрних відносин, адже в ці роки був дуже великий приріст сільського і міського населення, повільними були темпи, а в окремі роки зафіксовано спад промислового виробництва. Автор зауважував, що із земельною реформою повинна «йти в ногу» й інтенсивна кредитна політика держави, селяни мають одержувати допомогу від державних банків, а також підкреслив, що без достатніх фінансових засобів Державного земельного банку взагалі не можна говорити про прискорення земельної

реформи. Дослідник зазначав, що комасація має на меті ліквідацію «гнітючого черезсмузжя» і створення господарств, в яких можна було б більш ефективно господарювати. Він зробив висновок, що темпи аграрної реформи до середини 30-х років XX ст. відповідали дійсним фінансовим і кредитним можливостям держави [620, с. 387–397].

Вивченню Ковельського повіту Волинського воєводства присвятив одну із своїх праць Едвард Рюле. Автор торкався процесів комасації на Волині ще до Першої світової війни і показав, що самовільна, спонтанна комасація селянських земельних ділянок проходила уже в другій половині XIX століття, що ще до 1914 р. лише на терені майбутнього Ковельського повіту Волинського воєводства комасація була проведена у 47 селах. Автор підкреслив, що села північної частини Ковельського повіту були до 20-х років XX ст. великими (з кількістю дворів – 150 і більше), а селяни таких сіл розкорчовували ділянки лісу на відстані 10 км і більше від села. На таких віддалених ділянках стихійно виникали хутори навіть без участі земельно-адміністративних установ. Е. Рюле зауважив, що у міжвоєнний період великі села внаслідок комасації, яку планово проводила польська офіційна влада, стали швидко розпорошуватися на колонії і хутори. Він навів наступні дані: якщо у 1921 р. в Ковельському повіті було лише 519 сільських населених пунктів (сіл і містечок), то в 1936 р. їх було вже аж 1136 [525, с. 332–337].

У іншій своїй праці вищеназваний автор інформував читача, що впродовж кінця XIX – 30-х років XX ст. сільське населення басейну Прип'яті пристосовувалося до місцевих географічних умов. Автор статті стверджував, що одним із таких способів пристосування була комасація, в ході якої великі села розпадалися на поодинокі господарства, а також звернув увагу на те, що селяни часто добровільно створювали «однодвірні» господарства, тобто так звані «хутори» [524, с. 107].

На основі широких статистичних даних проілюстровано стан економічного життя Волинського воєводства у праці відомого тогочасного суспільного діяча Й.Волошиновського [534].

Низка праць польських авторів розкриває питання соціальної політики влади. Так, трудове право у рільництві розглянув Анжей Айненкель [564], податки та доходи селянських господарств – Й. Орчик [581], аграрну структуру господарств – М. Мещанковські [578]. Для названих робіт характерний аналітико-критичний підхід, що відбиває суперечливість та болісність реформування аграрної сфери у міжвоєнній Польщі.

Цікавий інформативно-довідковий матеріал містить праця польського автора С. Мікуліча [579].

Вагомим внеском у дослідження аграрних перетворень на терені Волинського воєводства стала монографія Менджецького Влодзімежа. Вчений зробив висновок, що на Волині позитивним змінам у господарстві сприяли комасаційні роботи, розпочаті на переломі XIX – XX ст. Такі роботи проводилися перш за все на землях, що знаходилися у власності німецьких та

чеських колоністів у гмінах середньої та південної частини Волині. Зростання врожайності зернових та технічних культур, продуктів тваринництва на території Волинського воєводства в 1936–1937 рр. дослідник пов'язував із впливом комасації. Вчений наголосив, що неоціниму роль у підвищенні ефективності господарювання зіграла комасація ґрунтів, у результаті якої разом із черезсмужжям ґрунтів ліквідовувалась примусово утримувана система трьохпільля в межах села [577, с. 53].

У 1995 р. у Вроцлаві вийшла з друку монографія Яна Кенсіка, присвячена політичній біографії Генрика Юзевського, під керівництвом котрого впродовж 10 років на Волині здійснювалися аграрні перетворення. Автор праці звернув увагу на те, що керована Г. Юзевським адміністрація Волинського воєводства приділяла значну увагу питанням земельного переустрою, розвитку землеробства. Дослідник наголосив, що в 1928–1938 рр. Волинське воєводство йшло попереду інших воєводств у процесі перебудови структури сільського господарства, а воєвода Г. Юзевський всіляко підтримував комасаційні заходи та меліорацію земель волинського Полісся. Автор зазначеної праці на основі ґрунтового аналізу статистичних даних підкреслив, що вже до 1932 р. на території Волинського воєводства в ході парцеляції і комасації збільшили свої земельні наділи 51 тисяча селянських господарств, на що було виділено 100,4 тис. га землі. Всупереч радянським історикам, які заявляли, що в ході зміни земельного устрою земля попала в руки польських осадників і колоністів, Ян Кенсік навів такі дані: до 1935 р. у Волинському воєводстві земельні ділянки в ході парцеляції придбали 13,9 тисяч селян, з яких 73,5 % становили православні [573, с. 117–118]. Питання стану та зміни земельної власності римо-католицької церкви у процесі проведення аграрної реформи Другої Речі Посполитої розкрив на базі широкого кола статистичних даних сучасний польський дослідник Аркадіуш Колодейчик [574].

Вчені Польщі Я. Калінський і З. Ландау в праці, присвяченій господарському розвитку Польщі у ХХ столітті, звернули увагу на те, що в кінці 20-х років ХХ ст., за часів урядів пілсудчиків було опрацьовано план комасації селянських господарств. Вони вважали, що варто також позитивно оцінити прискорення процесу комасації селянської землі [571]. Ці історики звернули увагу на те, що незважаючи на велику господарську кризу в 1930–1935 рр., яка загальмувала темпи здійснення аграрної реформи, в ці роки успішно проводилися комасація і ліквідація сервітутів. Автори названої праці зауважили, що в роки «великої господарської кризи» комасаційні роботи гальмувала відсутність грошей у бідних селян, бо на проведення робіт, пов'язаних із комасацією, потрібні були значні кошти. Я. Калінський і З. Ландау, аналізуючи статистичні дані, прийшли до висновку, що в 1935–1939 рр. темпи проведення комасації і ліквідації сервітутів значно прискорилися, що сприяло підвищенню прибутковості селянських господарств [571, с. 144]. Цінними були також проілюстровані цифрами матеріали про позитивний вплив комасації на ефективність господарювання у аграрному секторі у виданій в 2006 р. у Варшаві

праці сучасного польського професора Маріана Лечика [576].

Аналіз історіографії дає підстави стверджувати, що радянські історики розробляючи проблему земельної реформи, яка проводилася в Польщі і на Волині зокрема, виконуючи ідеологічні замовлення, звертали основну увагу не на економічні передумови та наслідки реформи, а на її суспільно-політичні аспекти. Вчені в основному розглядали становище малоземельних селян, показували їх важке злиденне життя та описували детально події, що стосувалися соціальних протиріч і класової боротьби на селі.

Таким чином, радянська історіографія, маючи певні досягнення щодо введення в науковий обіг значного фактологічного матеріалу з питань економічного розвитку західноукраїнського регіону в умовах Другої Речі Посполитої, слабувала ідеологічною заангажованістю, пріоритетом класових інтересів, а відтак недостатньою науковою об'єктивністю.

Крім того, економічний розвиток Волинського воєводства не був комплексно досліджений радянськими істориками, які в основному звертали увагу на історію Східної Галичини.

В умовах незалежної України науковці змогли ознайомитися з працями істориків і публіцистів, які працювали в Польщі у 1921–1939 рр. та в еміграції після Другої світової війни. У цей час дослідники вперше звернули увагу на такі напрями польської аграрної політики як комасація, меліорація і ліквідація сервітутів.

Окремі аспекти урядової аграрної політики Польщі на Волині у міжвоєнні роки дослідили історики Волинського національного університету імені Лесі Українки. У період 90-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст. у світ вийшла низка наукових досліджень, захищено дисертації на здобуття наукових ступенів кандидатів історичних наук із проблем розвитку Волині в умовах Другої Речі Посполитої.

Представники української діаспори давали в основному позитивну оцінку комасаційним роботам в умовах Другої Речі Посполитої та їх наслідкам.

Низка спеціальних праць польських авторів, присвячених економічній історії Польщі, характеристиці методів парцеляції та комасації селянського землеволодіння вийшла у 80-90 роках ХХ ст. Однак, ці праці здебільшого базуються на аналізі розвитку етнічних польських земель, а українські терени автори обійшли увагою.

Польська історіографія надавала значної уваги висвітленню процесів аграрної реформи Другої Речі Посполитої. У працях польських дослідників урядова аграрна політика оцінюється в основному з точки зору її доцільності та ефективності в економічному аспекті. Разом з тим, особливості цієї політики саме на Волині враховані епізодично. Сучасна польська історіографія на основі багатого фактологічного матеріалу дає характеристику основним напрямкам господарського розвитку Польщі у міжвоєнний період, критично оцінює дії уряду у методах реалізації комасації селянського землеволодіння.

Нові перспективи до вивчення різних аспектів українсько-польських відносин міжвоєнного періоду відкрили опубліковані матеріали міжнародних наукових конференцій українських і польських істориків, які відбулися останнім часом у Львові, Києві, Луцьку, Івано-Франківську, Варшаві, Любліні, Кракові, Торуні та інших містах України і Польщі [562]. Вони сприяють усуненню розбіжностей при висвітленні болючих аспектів із історії відносин двох сусідніх народів та зменшення негативного впливу історії на сучасні взаємини між Україною та Польщею.

1.2. Джерельна база

Джерельну базу дисертаційного дослідження склали архівні матеріали, законодавчі акти, урядові розпорядження, інструкції, опубліковані документи, статистичні збірники, матеріали тодішньої періодичної преси, які зважаючи на недостатню наукову літературу, дозволили цілісно розкрити процес комасації у Волинському воєводстві.

Першу групу джерел склали матеріали Державного архіву Волинської області (ДАВО), Державного архіву Рівненської області (ДАРО), Державного архіву Тернопільської області (ДАТО), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Архіву нових актів у Варшаві (AAN).

Найбільшу кількість документів та матеріалів, що уможливили розкриття та аналіз процесу комасації у Волинському воєводстві у складі Другої Речі Посполитої виявлено дослідником у фондах Державного архіву Волинської області (ДАВО) та Державного архіву Рівненської області (ДАРО). Названі архіви включають також джерела, що розкривають внутрішні і зовнішні чинники комасації. Так, фонди 254 (Володимир-Волинська повітова землевпорядна комісія), 263 (Ковельська повітова землевпорядна комісія) та 247 (Луцька повітова землевпорядна комісія) Державного архіву Волинської області містять документи повітових землевпорядних комісій, які діяли ще перед Першою світовою війною і проводили аграрну реформу на території Волинської губернії, змістом якої були об'єднання роздрібнених селянських наділів та створення хутірських господарств. У названих вище фондах зберігаються постанови цих комісій та рішення селянських зібрань щодо виходу господарів на хутори, скарги жителів на несправедливий розподіл селянських надільних ґрунтів Луцькою землевпорядною комісією в ході аграрної реформи (зокрема с. Шепель Торчинської повітової волості Луцького повіту і ін.) [509, с. 11]. У фондах 85 (Дубенська повітова землевпорядна комісія), 14 (Рівненська повітова землевпорядна комісія) та 16 (Острозька повітова землевпорядна комісія) Державного архіву Рівненської області є дані про створення хутірських селянських господарств у ході реформи, про надання селянам грошових позик, справи про вихід на хутори жителів сіл (наприклад, Данишева Межиріцької волості в 1913–1915 рр., тощо) та інші матеріали [514, с. 20–21].

Важливими для нашого дослідження були документи Державного архіву Волинської області, зокрема, фондів 34 «Финансовая палата в Луцке» та 36 «Луцьке повітове староство». Зокрема із фонду 34 використано протоколи, циркуляри і розпорядження Міністерства фінансів і Фінансової палати про класифікацію земель, господарську кон'юнктуру, фінансовий стан тощо [1–6]. Матеріали фонду 36 дали змогу проаналізувати низку документів, які містять заяви селян про виділення земельних ділянок, протоколи зборів учасників комасації, рішення про проведення комасації, скарги селян, списки власників землі, розпорядження міністра землеробства про виділення матеріальної допомоги селянам, цифрові дані про укрупнення малоземельних господарств і ін. [7–44].

За кількістю і змістом матеріалів стосовно комасації найбагатшим є фонд 46 (Волинське воєводське управління) Державного архіву Волинської області. Матеріали фонду в якості розпоряджень польського міністерства землеробства та земельних реформ та інших відомств, що були направлені на проведення комасації, щорічних звітів Волинського воєводського управління про хід аграрної реформи на території воєводства, особливо про комасаційні роботи в селах та пов'язані із ними ліквідацію сервітутів, парцеляцію великих маєтків і меліорацію земель, статистичні дані, які інформували про земельні площі та кількість господарств, що провели комасацію, стали цінними джерелами досліджуваної проблеми. Більшість документів та матеріалів цього фонду, що стосуються ліквідації селянського черезсмужжя і багатосмужжя, дослідник увів до наукового обігу вперше.

Цінними для дослідження були матеріали про хід комасаційних робіт та кількість сіл Волинського воєводства, у яких уже пройшла комасація [47; 51–56; 58; 60; 81]. Серед архівних документів фонду 46 виявлено такі, що віддзеркалюють труднощі комасаційного процесу. Це: скарги господарів на несправедливий розподіл земель у ході комасації у селах Лопушне Кременецького повіту [143], Білобerezзя Дубенського повіту [211]; бідність жителів села Колпитів Горохівського повіту [123]; рапорт землеміра до Волинського воєводського земельного управління про причини скарги селян Горохівського повіту в ході комасаційних робіт у 1935 р. [55]; зловживання представників місцевої влади в ході комасації [89; 123; 143; 211]; факти опору селян під час проведення меліоративних робіт [70]; щоденник землеміра про хід комасації у селі Тагачин Ковельського повіту у 1934 р. [48]; інформація про надання селянам, які виходили на хутори, грошових позичок [89] і ін.

Порівняльному аналізу результатів комасаційного процесу сприяли виявлені звіти волинського воєводи про загальний стан та перспективи розвитку воєводства і діяльність державної адміністрації [62–64]. Статистичні дані [46; 52–57; 71–74; 79; 81–88; 95; 96; 136–138; 159; 160; 180; 197–207; 210; 212; 178–210], переписка владних структур різних рівнів із питань аграрної реформи [65–70; 106–110], проектна документація та плани комасаційних робіт [52; 111; 112], дані про структуру господарств [159–173], листи, розпорядження,

інструкції урядових установ та волинського воєводи в ході реформи [80; 108–110; 141; 145–156] дали можливість простежити динаміку комасаційного процесу та інших напрямів аграрної реформи.

Із фонду 46 використано справи, що стосуються меліоративних робіт на території воєводства, що проводилися в ході комасації [45; 67; 68; 72; 79; 83; 85; 94; 97; 98; 127; 130; 153; 183]. У їх числі плани меліоративних робіт та дані про підсумки меліорації за окремі періоди. Проаналізовано також справи стосовно ліквідації сервітутів у селах повітів Волинського воєводства, які містять статистичні дані про обсяги робіт [62; 113–121; 145; 146; 151].

Важливі дані запозичено із документів фондів 158 «Луцьке міське управління» [216–219], 198 «Окружне управління Волинського українського об'єднання, м. Луцьк» [220–221] і 216 «Прокуратура Луцького окружного суду» [222]. Із вказаних фондів було залучено матеріали про ставлення послів і сенаторів до комасації, яку проводив воєводський уряд Г. Юзевського та доповідь голови ВУО, посла Петра Певного на Другому з'їзді ВУО, виголошена в м. Луцьку 30 березня 1935 р. [221, с. 156–181]. У документі підведено підсумки комасації та інших робіт на селі в ході аграрної реформи. Там же зберігається текст резолюції надзвичайного крайового з'їзду ВУО (відбувся 7 листопада 1937 р. в м. Рівному), що стосувалася потреб українського населення й містила особливий акцент на проведенні комасації [220, с. 88–90].

Вагомими для дослідження були матеріали фонду 277 «Волинське окружне земельне управління». Зокрема, розпорядження і директиви міністерства землеробства і земельних реформ, дані про якість ґрунтів, ліквідацію сервітутів та встановлення цін на розпарцельовану землю великих землевласників. Із цього фонду проаналізовано низку постанов, інструкцій, планів, листування Окружного земельного управління з міністерством землеробства та повітовими управліннями, що стосувалися проведення робіт із ліквідації сервітутів, комасації і особливо створення хуторів. У фонді зберігаються повідомлення повітових земельних управлінь про ставлення селян Волинського воєводства до комасаційного процесу, випадки незадоволення селян його наслідками і їхні вимоги до влади. [224]. Специфічний акцент внесли документи про зацікавлення питаннями комасаційного процесу послів польського сейму, міністра внутрішніх справ із приводу пограбування селян під час об'єднання земельних ділянок [223]. Для вивчення процесу комасації у північних повітах Волинського воєводства мають цінність повідомлення Костопільського повітового земельного управління від 19 липня 1930 р. про хід комасації в повіті [225]. У документі підкреслено, що комасаційні роботи в цьому поліському повіті залежать від ліквідації сервітутів та меліорації ґрунтів, проведення яких гальмується Дирекцією державних лісів, яка створює паперову тяганину, не хоче ліквідовувати лісові сервітути. Документи, які зберігаються у цьому фонді свідчать, що подібною була ситуація і в інших північних повітах воєводства. У цій же справі містяться документи, які свідчать, що в північній частині Дубенського повіту, де землі кращої якості, комасація йшла успішно і

швидкому комасаційному процесу сприяло те, що на цій території ще до Першої світової війни було розпочато комасаційні роботи, а користь від об'єднаних ґрунтів там засвідчували своїм господарюванням чехи-колоністи. Дані про стан землеробства на Волині за 1934 р. віднайдено у фондi 278 «Волинська сільськогосподарська палата» [231]. Крім того важливими були матеріали про хід комасації станом на 1930 р. повітових урядів Дубенського, Кременецького, Любомльського, Луцького та Рівненського повітів [225, 227–230].

Цінну інформацію почерпнуто у документах семи повітових земельних управлінь, що знаходяться в Державному архіві Волинської області. Це, зокрема, документи фондів 399 (Луцьке повітове земельне управління) [232–250], 400 (Володимирське повітове земельне управління) [251–262]. Справи цих фондів дали можливість проаналізувати декларації і зобов'язання селян-комасаторів, які добровільно бажали провести комасацію своїх земельних ділянок, простежити списки селян, бажаних отримати на комасаційні заходи грошові позички.

Із Державного архіву Рівненської області дослідник використав матеріали фонду 101 «Ровенська повітова комісія по класифікації земель», що містять переписку повітової влади з воєводською комісією щодо проведення класифікації земель [263].

Із вище зазначеного архіву залучено групу документів із фондів повітових староств, що входили до складу Волинського воєводства. Зокрема, фондів 156 (Здолбунівське повітове староство) [264–294], 161 (Костопільське повітове староство) [295–302], із яких опрацьовано значну кількість документів із проведення комасаційних робіт. Серед матеріалів цих фондів цінними були документи переписки Волинського воєводського управління з міністерством землеробства і земельних реформ та Державним земельним банком, плани комасаційних робіт та пов'язані із ними плани меліорації та парцеляції, ліквідації сервітутів, вказівки щодо оплати за проведення землевимірювальних робіт у ході комасації селянських наділів.

Для вивчення процесу комасації в північних гмінах воєводства проаналізовано матеріали з фонду 213 (Костопільське повітове земельне управління) Державного архіву Рівненської області. Це, зокрема, переписка місцевої влади із Волинським окружним земельним управлінням у Луцьку про проведення комасації у повіті, звернення селян і старости села Жобрин до земельного комісара з проханням провести у селі комасацію [307], матеріали про хід комасації у селах Рокитно [305], Янкевичі Костопільської гміни [306], Пемків [310], Бистричі Людвипільської гміни [311] та інші [303; 304; 308–311].

У процесі дослідження проаналізовано документи Державного архіву Тернопільської області, із якого використано документи шести фондів: 2 «Кременецьке повітове староство» [312–328], 34 «Тернопільське окружне земельне управління» [329; 330], 134 «Кременецька міська управа» [331–337], 324 «Кременецьке повітове земельне управління» [341–346], 208 «Кременецьке повітове фінансове управління» [338], 221 «Кременецький повітовий відділ

самоуправління» [341–346]. Серед справ цих фондів почерпнуто списки землевласників, розміри їх земельних наділів, котрі підлягали парцеляції у зв'язку з комасацією селянських земельних ділянок, дані про хід комасаційних робіт, фактичний матеріал та інструктивні листи про виділення позик селянам, які проводили комасацію, статистичні дані про обсяги посівних площ та збору зернових, ринкові ціни на сільгосппродукцію [312–328; 331–346]. Важливими для дослідження були матеріали із статистичного звіту Міністерства земельних реформ про діяльність окружних земельних управлінь і циркуляри про розподіл землі й надання позик [329; 330].

Із Центрального державного архіву громадських об'єднань України залучено доповідну записку на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М.А.Бурмистенка про провали і провокації в компартії Польщі, що містить дані про негативне ставлення комуністів до комасації [347].

До наукового обігу залучено документи із Архіву нових актів у Варшаві. Це матеріали із фонду Волинського воєводського управління про проведення комасації у краї. Цінними були звіти волинського воєводи Г. Юзевського під загальною назвою «Wołyń» про соціально-економічну і політичну ситуацію на Волині за 1933-1934 рр. [348]. Окремі розділи документу містили матеріали про стан і хід аграрної реформи на Волині та комасації зокрема. Особливий інтерес дослідника викликали думки воєводи стосовно перспектив розвитку регіону.

Для дослідження динаміки аграрного сектора краю із Архіву нових актів у Варшаві були використані документи фонду Міністерства внутрішніх справ, матеріали якого містять цінну інформацію про обсяги сільськогосподарського виробництва у Волинському воєводстві [349].

Другу групу джерел склали документи юридично-правового характеру, Закони, прийняті Законодавчим сеймом, директиви і розпорядження, видані урядами Другої Речі Посполитої, що регламентували хід комасації і були використані автором для дослідження становлення і розвитку процесу комасації, а також з'ясування особливостей цього процесу у Волинському воєводстві.

Процес законодавчого врегулювання комасації був досить складним і розпочався ще до включення Волинського воєводства у Другу Річ Посполиту. Першим кроком у цьому напрямку були окреслені сеймовими законами 1919–1920 рр. загальні засади земельної реформи, які визначали комасацію складовою аграрної реформи.

Однак, після прийняття сеймом 17 березня 1921 р. Конституції, Конституційний трибунал відхилив ці закони як такі, що суперечили Конституції, а відповідно земельна реформа не проводилася.

Важливе значення для з'ясування становлення і активізації комасаційного процесу у першій половині 20-х років ХХ ст. мав закон від 10 січня 1922 р., згідно якого на Волинське воєводство поширювалася дія закону про ліквідацію сервітутів на території центральних воєводств Польщі від 7 травня 1920 р. та внесені сеймом 7 квітня 1922 р. зміни до цього закону [431; 447; 448].

Особливу увагу під час дослідження процесу комасації було приділено аналізу закону від 31 липня 1923 р. про комасацію землі та внесеним до нього змінам законом від 18 грудня 1925 р. [437], який унормовував основні засади комасації. Крім того, аналіз чисельних документів дав можливість прослідкувати зміни до вказаного закону, які вносила влада Польщі у ході комасаційного процесу. Це перш за все розпорядження президента від 3 вересня 1927 р. [411], 7 березня 1928 р. [401] та 11 червня 1932 р. [403].

Для здійснення дисертаційного дослідження необхідну інформацію стосовно місця і ролі комасації у системі аграрної перебудови містить закон про виконання земельної реформи від 28 грудня 1925 р. [436].

Повному висвітленню проблеми сприяв аналіз законів, розпоряджень, декретів, інструкцій, які стосувалися окремих напрямків роботи в ході комасації. Так, у текстах законів від 10 червня 1921 р. [446], 25 вересня 1922 р. [449] та розпорядження президента від 14 травня 1924 р. [412; 451] почерпнуто цінну інформацію про утворення та реорганізацію Державного земельного банку, обсяги інвестицій із державних фондів, фінансування комасації та інших заходів, що проводилися в ході аграрної реформи.

Важливим джерелом для дослідження соціальної політики нової влади Польщі є розпорядження міністра земельних реформ від 14 січня 1927 р. [389] і 10 січня 1928 р. [385], та розпорядження президента Речі Посполитої від 24 лютого 1928 р. [400], які визначали розміри та механізм державної кредитної допомоги під час комасації землі. Інструкція міністра земельних реформ від 21 червня 1932 р. [358] інформує нас про умови і розміри кредитної допомоги діловою деревиною.

Інформацію про зміни у структурі управління комасацією запозичено у схваленому сеймом законі від 11 серпня 1923 р. [432], який унормував повноваження і обов'язки міністра земельних реформ та земельних управлінь і комісій, а також у розпорядженні президента від 27 жовтня 1933 р. [405].

Окремо виділяємо групу документів про класифікацію й оцінку земель та механізм їх застосування у ході комасації. Так, розпорядження міністра земельних реформ від 24 квітня 1927 р. [391] та 27 червня 1927 р. [387] унормували класифікаційно-оціночні комісії при земельних управліннях і визначили обов'язки землемірів у ході перебудови земельного устрою, а розпорядження від 11 липня 1927 р. [386] визначило механізм формування цін на землю.

Крім того, у роботі використано документи, що регулювали заходи, які сприяли проведенню комасації. Зокрема, ліквідація сервітутів унормовувалася розпорядженнями президента держави від 1 лютого 1927 р. [397]. Основні засади меліорації визначено розпорядженнями президента від 10 березня 1928 р. [406], 22 березня 1928 р. [410] та 27 лютого 1933 р. [404].

Третю групу джерел становлять широко використані у дисертації статистичні дані, представлені у двох формах: опубліковані статистичні загальнодержавні (*Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*, *Mały Rocznik*

Statystyczny) [522; 523; 518; 519; 520] і воєводські (Wołyń w liczbach) збірники [535; 533] та первинна статистична інформація волинського воєводського та повітових управлінь, що зберігається у державних архівах Волинської, Рівненської та Тернопільської областей. Використання статистичних даних дозволило систематизувати цінні дані про динаміку та хід комасації, зробити підрахунки для порівняння, скласти таблиці тощо.

Важливим джерелом дослідження проблеми були публікації у тогочасній періодиці. Багатий матеріал міститься у Волинській воєводській газеті, що виходила з початку 30-х років XX ст. «Wołyński Dziennik Wojewódzki» [454–488] та додатку до неї «Skorowidz Alfabetyczny Wołyńskiego Dziennika Wojewódzkiego» [526–529]. Звідси почерпнуто інформацію про хід комасації, структуру селянських господарств і малоземелля у краї. Публікації у офіційному воєводському виданні розпоряджень воєводи сприяли аналізу ходу комасації у окремих селах та спорудження водно-меліоративних каналів. Цьому сприяли також оголошення волинського воєводського уряду, направлені на забезпечення нормального ходу комасації.

Важливі неординарні факти, опубліковані у періодиці, дозволили відтворити характер складних взаємовідносин господарюючих суб'єктів із місцевими органами влади, дали змогу порівняти погляди влади, політиків і місцевого населення у їх ставленні до комасації та методів її реалізації. Адже, майже усі аспекти аграрної пербудови знайшли своє відображення у пресі міжвоєнного періоду.

У тогочасних часописах «Сільський господар» та «Рільник» було опубліковано низку статей стосовно комасації. Зокрема, І. Лапчук пропагував у пресі необхідність комасації, доводячи її вигідність для селянських господарств [498; 499].

Питання корисності комасації для селянських господарств піднімали на сторінках тогочасних часописів у своїх статтях С.Онишкевич [500] та Г. Боднарчук [490].

На увагу заслуговує стаття К.Андрієвського, у якій автор акцентував на малоземеллі волинських селян і неспроможності їх забезпечити хлібом свої сім'ї [489]. Про зв'язок меліоративних робіт із проведенням комасації говорилося в статті «Наші луки й торфовиська будуть загосподарьовані», опублікованій в 1935 р. у «Рільнику» [499].

У «Рільнику» за 10 липня 1935 р. спеціально для селян Волинського воєводства було надруковано статтю «Основна направа господарки». У ній йшлося про оплату за технічне виконання комасаційних робіт, комасацію селянських земельних ділянок на Волині, неможливість збільшення виробництва сільськогосподарської продукції без неї [501].

У «Рільнику» також публікувалися матеріали, у яких вдячні селяни висловлювали подяку Волинському воєводському управлінню, Луцькому повітовому староству, земельному комісару Луцького повіту, іншим особам за вдало проведену комасацію та меліоративні роботи [502].

Матеріали вміщені в «Рільнику», інформували громадськість, що в 1927 р. в м. Луцьку було відкрито відділення Державного земельного банку, що цим відділенням надавалися позички населенню на комасаційно-меліоративні цілі і оплати за технічне виконання робіт із комасації [504].

Дослідження комасації у міжвоєнний період базується також на опублікованих архівних документах і матеріалах. Збірник документів та матеріалів, підготовлений до друку працівниками Державного архіву Рівненської області вийшов у світ у Львові в 1964 р. під назвою «За волю народну». У документі 74 цього збірника викладена чітка позиція партії «Сельроб» та її газети від 6 березня 1931 р. стосовно комасації селянських земельних ділянок у селі Теслугів Дубенського повіту. Оцінка комасації, яку дала газета «Сельробу» – негативна [354, с. 85.]

Документ 87 цього збірника – це витяг з вироку Рівненського окружного суду від 9 серпня 1932 р. про покарання жителя села Орвяниця Сарненського повіту Будкевича, який закликав селян брати самим ділянки, не чекаючи законного впровадження комасованих ділянок у власність селян [354, с. 85]

Документ 131 є копією скарги мешканців села Самостріли Рівненського повіту від 10 квітня 1935 р. з приводу податків за одержані наділи після комасації [354, с. 181]. Документ 188 передає зміст донесення коменданта Дубенського управління поліції про те, що комасацію в деяких селах розпочинали, не провівши роз'яснень стосовно в її корисності, що призводило до конфліктів селян із владою і тимчасового призупинення комасаційних робіт [354, с. 251–252].

Тенденційно підібрані документи, що стосуються комасації і в збірнику документів та матеріалів, підготовлених до друку працівниками Державного архіву Волинської та Державного архіву Тернопільської областей [351; 355].

До 40-річчя включення західноукраїнських земель до складу СРСР було видано в Києві збірник документів і матеріалів. Документи, що стосуються оцінки комасації 1921–1939 рр. в Польській державі, підібрані теж тенденційно. Це заяви, відозви ЦК КПЗУ, резолюції з'їздів КПП, в яких дається негативна оцінка комасації комуністами Польщі та Західної України [350].

Отже, у роботі використано 5 груп джерел: архівні документи, матеріали юридично-правового характеру, статистичні дані, періодичну пресу, опубліковані документи і матеріали. Таким чином, джерельна база містить достатнє документальне забезпечення, що уможливило всебічний аналіз поставленої перед дисертантом проблеми.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ ТА ПІДГОТОВКА КОМАСАЦІЇ НА ВОЛИНІ В КОНТЕКСТІ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

2.1. Передумови комасації

Перебудова аграрного устрою в Центральній і Східній Європі відбувалася ще до Першої світової війни 1914–1918 рр. і проходила переважно добровільно. Парцеляцію великих маєтків землевласники та селяни проводили майже без державного втручання. Внаслідок політичних і соціальних змін, викликаних війною, перебудова земельного устрою у багатьох країнах стала справою першочергової ваги, і вимагала невідкладного її розв’язання. Зростаюча чисельність населення у найбільших Європейських країнах після Першої світової війни призвела до того, що навіть за умови інтенсивного використання сільськогосподарських земель не завжди вдавалося задовільнити зростаючі потреби у продукції аграрного виробництва. Надмірне зростання населення і недостатній розвиток промисловості, що обумовлював низькі темпи приросту міського населення, створювали усі передумови для виникнення аграрного перенаселення, погіршення умов виживання сільського населення, що породжувало проблему існування самої держави. У Східній Європі, особливо у державах з аграрним характером виробництва, до яких належала Друга Річ Посполита, ця проблема набула особливої гостроти, тому майже всі центральноєвропейські та східноєвропейські держави, серед яких були і новостворені, приступили до законодавчого оформлення процесів аграрної перебудови. Залежно від внутрішніх і зовнішніх факторів, їх впливу на соціально-економічний розвиток виникали і специфічні форми та методи перебудови, юридичного врегулювання земельних відносин. Не скрізь влада у ході аграрної реформи ставила перед собою однакову мету. У новостворених державах (Литва, Чехословаччина, Латвія) під час її проведення крім соціальних і економічних факторів, велику роль відігравали політичні й національні чинники.

Аграрні перетворення у сусідніх із Польщею країнах, безумовно, впливали на неї і спонукали владу до проведення власної аграрної реформи, і перш за все комасації, яку держави Західної Європи завершили ще десятиліття тому і вже переконалися у її корисності. Крім того, Друга Річ Посполита належала до тієї групи держав, де незначна частина населення володіла величезним обсягом сільськогосподарських земель, тоді як основна маса населення була або зовсім безземельною, чи володіла незначною її кількістю, і не мала без реформи жодних шансів на поліпшення свого жалюгідного становища. За таких умов необхідність аграрної перебудови набувала не стільки економічного, скільки соціального характеру.

Отже, одночасно із розбудовою держави найактуальнішою проблемою для Польщі після Першої світової війни була необхідність проведення аграрної

реформи. Польський дослідник Ф. Буяк, аналізуючи це питання, писав у ті часи, що якщо хочемо збудувати сильну, здорову державу, то мусимо насамперед зайнятися упорядкуванням аграрного устрою [565, с. 9].

Юзеф Пілсудський уже в декреті від 7 лютого 1919 р. зробив розпорядження міністрові землеробства і державних маєтностей розпочати невідкладні роботи з організації і проведення парцеляції маєтків, але не польських власників, а колишнього російського Селянського банку, створення установ для проведення парцеляції, внутрішньої колонізації, а також меліорації. Декрет Ю. Пілсудського вимагав заснувати Польський земельний банк із своїм статутом, щоб через нього передавати в оренду безземельним і малоземельним господарям землі держави в такому розмірі, щоб вони могли прогодувати свої сім'ї [379, с. 134–135].

Питання земельної реформи не сходили з порядку денного і під час роботи Законодавчого сейму. Однак, політичне і господарське становище в державі не давали надій на швидке законодавче врегулювання аграрного питання. Депутати сейму намагалися хоча б визначити основні віхи майбутньої реформи. 10 липня 1919 р. сейм ухвалив постанову про основи земельної реформи, основна цінність якої полягала в тому, що головні її ідеї збереглися у всіх наступних законах про виконання земельної реформи.

Вищезгадана постанова передбачала, що земельний устрій Польщі повинен спиратися, передусім, на сильні, здорові, спроможні до інтенсифікації виробництва селянські господарства, які функціонуватимуть на засадах приватної власності різного типу і розмірів. Отже, з одного боку, був зроблений наголос на розвиток селянських господарств, що міг відбутися, головним чином, за рахунок великої земельної власності. З другого боку, було підкреслено, що перебудова земельного устрою має відбутися зі збереженням системи індивідуального господарювання і виключенням можливості соціалізації землі. Держава мала бути єдиним органом, що врегульовував механізм володіння землею, а її власниками, на думку влади, могли стати тільки особи, що особисто вели господарство.

Для організації заходів реформи було прийнято рішення заснувати Головне земельне управління, господарськими органами якого мали бути повітові земельні управління, що включали повітові земельні комісії. Разом із Головним земельним управлінням мав бути заснований Державний земельний банк для фінансування осадників. Щоб сприяти прискоренню земельної реформи, сейм законом від 2 серпня 1919 р. уповноважив уряд Польщі видавати розпорядження, що мали силу закону. На цій підставі тимчасовим розпорядженням Ради міністрів від 1 вересня 1919 р. право переносити нерухому земельну власність надавали власникам лише за згодою місцевої державної влади. Такої згоди не вимагали тоді, коли мова йшла про селянську нерухому власність, зміну власника шляхом примусового продажу та коли земельна нерухомість переходила до рук державних установ [379, с. 139–140].

Все це свідчить про усвідомлення польськими керівниками того, що політично і економічно відродити молоду польську державу можна було тільки шляхом реформування аграрної системи. Польський історик В. Яворський наголошував, що польське суспільство є аграрним і всі програми його розвитку повинні виходити з питання впорядкування аграрного устрою [569, с. 6].

Щоб розпочати земельну реформу, необхідно було створити відповідний управлінський апарат. На землях, що раніше належали російській імперії, зокрема і на Волині, уже існували установи, які можна було використати для проведення земельної реформи. Це були Земельні управління, створені декретом Регентської ради від 11 листопада 1918 р. Спочатку вони були підпорядковані міністерству землеробства і до їх компетенції належали справи комасації земель, укладання угод на оренду, поділу спільних земель, меліорації земель та ін.

У структурі цих управлінь знаходилися земельні комісари як виконавчі органи та Окружні земельні комісії. Вищим управлінським органом була Головна земельна комісія при міністерстві землеробства, яка здійснювала контроль над усіма земельними управліннями. Законом від 22 липня 1919 р. влада утворила Головне земельне управління, яке було виведене із підпорядкування міністерства землеробства [442]. Розпорядженням Ради міністрів від 6 вересня 1919 р. Головному земельному управлінню передали Головну земельну комісію разом з Окружними комісіями, а також аграрні комісії колишньої австрійської займанщини [443]. Таким чином було утворено єдину організацію на чолі з Головним земельним управлінням, яка мала здійснювати перебудову земельного устрою в Польщі. Керівники Речі Посполитої вчасно продумали і питання фінансування земельної реформи. Так, Ю. Пілсудський 5 лютого 1919 р. видав декрет про створення Польського державного земельного банку, який мав надавати довготермінові кредити на цілі осадництва. Початковий капітал у сумі 25 мільйонів польських злотих виділила банку держава [441].

У Польщі в ході аграрної реформи треба було здійснити перерозподіл землі між дрібними власниками і безземельними селянами, з одного боку, і власниками великих маєтків, з другого. Тому, враховуючи досвід сусідніх держав, влада Польщі вирішила створити земельний фонд для укрупнення малоземельних господарств, а також надати земельні ділянки осадникам, в першу чергу військовим. Землі для укрупнення малоземельних селянських господарств і створення нових землеробських господарств треба було більше, ніж її можна було вивільнити. Ліквідувати хоча б частково земельний дефіцит шляхом укрупнення малоземельних господарств у Польщі можна було за рахунок великих земельних володінь, що належали приватним особам, а також за рахунок земель, що були в руках держави. Статистичні дані свідчать, що на 1921 р. у Польщі великі земельні власники володіли 44,80 % земель, а на Волині – трохи менше – 43,40 %, значну частину із яких складали ліси і неужиткові землі [523, с. 106, 109]. Так, зокрема, на терені Волинського воєводства орна

земля становила 39,0 %, луки – 11,9%, ліси – 29,7 %, а неужиткові землі – 14,8 % усіх земель. Самозабезпечуваних господарств, тобто таких, які володіли наділами від 5 до 20 га землі на терені Волині у 1921 році було 48,7%, а малоземельних, – таких, що мали ділянки до 5,0 га – 48, 9%. Особливо в скрутному становищі були селяни Любомльського повіту Волинського воєводства, у якому малоземельні господарства розміром до 5,0 га становили 60, 2 % та Сарненського повіту, де таких господарств було 52,9 % [580, с. 307–308].

Польські реформатори визначили мінімальний розмір земельного наділу для селянина у п'ять га, за рахунок якого господар, на їх думку, міг забезпечити собі і членам своєї сім'ї умови виживання і ще й сплачувати державні податки. Отже, у ході земельної реформи в Польщі треба було віднайти землю, щоб укрупнити малоземельні селянські господарства до визначеного владою розміру.

Крім того, проведення аграрної реформи в Польщі вимагала недосконала система землекористування. Вона перейшла у спадщину молодій Польській державі, насамперед, від Росії. Система землекористування і землеволодіння, що існувала на Волині до 1914 р., регламентувалася законодавством царської Росії. Селяни Волинської губернії, як і інших губерній російської імперії, отримали після 1861 року землю за викуп у свої руки і мали право передавати її у спадок. Зазначимо, що селянські наділи склалися з багатьох ділянок, розташованих у різних місцях і на різній відстані від хат і господарських будівель (стодол, хлівів). Йшли роки і черезсмужжя та багатосмужжя посилювалося. Відомо, що уряд Росії на початку XX ст. удосконалював систему землекористування, врахувавши досвід Німецької імперії, де вже на той час було ліквідовано черезсмужжя і ділянки селян були об'єднані (комасовані), що, звичайно, сприяло прогресу землеробства. На жаль, до вибуху Першої світової війни на території майбутнього Волинського воєводства було комасовано незначну частку селянських ділянок. Всього на той час на терені Волині комасацію було проведено у 239 селах, в яких було зареєстровано 27850 господарств. Столипінська аграрна реформа в Росії також передбачала об'єднання селянських наділів і організацію хутірських господарств, але її втілення на терені Волині не мало значних успіхів. Отже, система землекористування у Волинському воєводстві на початок 20-х років XX століття залишалася нерегульованою.

На ділянках некомасованих селянських господарств не під силу було застосовувати досягнення сільськогосподарської науки. Від селянина господарювання на наділах із черезсмужжям і багатосмужжям вимагало невиправданих затрат часу на переїзди до віддалених ділянок. Це було однією із причин низької продуктивності праці. Черезсмужжя на терені Волинського воєводства перепліталася з вузькосмужжям. Солідаризуємо із думкою автора праць на теми аграрної реформи в Польщі міжвоєнного періоду І. Лапчуком, який переконував селян, що «легше обробляти поле на одно-гектарній ниві довжиною 250 м і шириною у 40 м, ніж при довжині 2 км і ширині 5 м», що навіть «жати чи косити» краще на широкій ниві, ніж на вузькій [557, с. 5].

За переписом 1921 року з усіх селянських господарств у Польщі, що мали розмір до 50 га, для 46,8% господарств було притаманне черезсмузжя. Тогочасний польський автор В. Карліковскі подає наступні цифри, характеризуючи аграрний сектор Волинського воєводства. У Волинському воєводстві черезсмузжям було охоплено аж 59,2 % господарств, розміри яких були меншими 50 га. Із наявних на терені Волинського воєводства 226 060 селянських господарств площею до 50 га 11979 (8,9 %) мали земельні наділи в двох місцях, 23367 (17,5 %) – в трьох, а 16 725 господарств (12,5 %) - в чотирьох. Найбільша кількість господарств на Волині тоді складалася з 6 – 10 ділянок і їх нараховувалося 43 443 (32,4 %). Зазначимо, що були і такі господарства, які мали земельні ділянки у 20 і більше місцях. Таких господарств було 2969, а їх частка становила 2,2 % [572, с. 443–444].

Не тільки спеціалісти сільського господарства, але й публіцисти того часу зауважували, що якщо в ході комасації селянин одержить єдину ділянку «близько дому», або перейде на хутір, то в нього буде більше часу, щоб посіяти і зібрати урожай без запізнення, добре удобрити ділянку, а на широкій ділянці навіть закласти сад. На комасованому полі селянин міг зібрати більше сіна або зеленого корму для худоби.

Отже, однією з передумов реформування аграрного устрою в Польщі у 1921–1939 рр. була недосконала система землеволодіння і землекористування, яка полягала у наявності черезсмузжя і вузькосмузжя. Комасація роздрібнених селянських ґрунтів мала сприяти піднесенню продуктивності землеробства і тваринництва, збільшенню прибутків селян, а в політичному плані стабілізації життя як у Польщі, так і на Волині. Світова практика і досвід земельних реформ у сусідніх із Польщею країнах показували недоцільність збереження черезсмузжя і вузькосмузжя і, що комасація селянських господарств є одним із важливих напрямів аграрних перетворень.

Польська влада вважала, що після комасації селяни матимуть змогу запроваджувати замість трипільної системи землеробства багатопільну, тобто систему сівозміни.

Залишком від попереднього земельного устрою, що не сприяв раціональному використанню землі були і сервітути. Сервітути на Волині виникли ще в період панщини. Було два види сервітутів: пасовищні і лісові. Пасовищні характеризувалися тим, що селяни, користуючись такими сервітутами мали можливість випасати на них свою худобу. Що ж до сервітутів лісових, то вони були трьох типів: у одних селяни мали право вирубувати певну частину лісу на дрова, в других – на випас у лісі худоби, в третіх – збирати хмиз на паливо.

Сервітути ускладнювали землекористування. Так, пасовищні сервітути перешкоджали проводити меліорацію, бо худоба руйнувала викопані рови. Пасовищні сервітути не переорювалися, а роками затоптувалися худобою і давали мало кормів. Отже, продуктивність пасовищних сервітутів була низькою.

Щодо лісових сервітутів, то їхні негативні наслідки полягали передусім у тому, що збирання хмизу на паливо призводило до зловживань. Селяни часто знищували молоді дерева, чим наносили значну шкоду лісу.

Таким чином, земельні площі, які були у спільному користуванні поміщиків і селян, знаходилися в занедбаному стані, бо не мали єдиного господаря. Продуктивність сервітутних земель була вкрай низькою. Крім того, у багатьох випадках інші аграрні перетворення були неможливими без попередньої ліквідації сервітутів. Зауважимо, що на терені Волині у спільному землекористуванні перебувало 162 215 га різних ґрунтів та угідь. Вони перебували у спільному користуванні великих власників і 896 громад. Загалом вказаними землями користувалися 89 655 господарств (переважно селянських) [523, с. 128].

Передумовою аграрної перебудови в Польщі було й те, що влада ставила перед країною завдання: швидко досягти довоєнного рівня виробництва продуктів сільського господарства, щоб задовольнити потреби населення країни в хлібі та інших продуктах харчування. Адже в роки військових лихоліть (1914–1920 рр.) економіка країни була значною мірою зруйнована як у Польщі в цілому, так і на терені Волині зокрема. У Польщі і на Волині за вказані роки зменшилися посівні площі та збори зернових. Якщо перед Першою світовою війною на Волині було оброблено 742 362 га землі, то у повоєнному 1922–1923 рр. – заледве 699 590 га, що становило 94 % від довоєнного рівня. Частина селян зовсім не мала житлових будинків, коней, сільськогосподарського інвентаря. У роки війни на Волині було зруйновано 237 077 різного виду будівель [446, с. 2].

До більш-менш радикальної земельної реформи спонукали керівників Польщі селянські виступи, що були чисельними на терені Західної України у 1922 р. Майбутній голова Ради міністрів Польщі Владислав Грабський, виступаючи в польському сеймі, заявив, що у 1922 р. на території західноукраїнських та західнобілоруських земель зафіксовано місцевою владою 873 антипольських виступи [537, с. 42].

Політичні партії, які розгорнули свою діяльність на території Польщі, Західної України та Волинського воєводства, також вимагали аграрної перебудови, пропонували свої варіанти вирішення проблем земельної реформи. Наприклад, партія національних демократів, яка мала 99 місць у сеймі Польщі, виступала за реорганізацію системи землеволодіння (ліквідацію сервітутів, комасацію).

Лідери партії ендеків, які репрезентували праві сили у політичному житті Польщі, були зацікавлені в тому, щоб парцеляція (поділ великих маєтків на дрібні ділянки для продажу селянам) стосувалася передусім державних земель. Ендеки погоджувалися тільки на добровільну парцеляцію великих маєтків. Лідери цієї партії одним із способів ліквідації земельного голоду вважали осадницьку колонізацію українських земель, особливо Волинського воєводства, вихідцями з центральної Польщі. Ендеки, які складали головну силу урядових

коаліцій у 20-х роках ХХ ст. сподівалися спочатку на розподіл серед малоземельних селян земель, що перейшли до рук держави. Наголосимо, що таких земель у Польщі тоді було замало. Адже, згідно перепису 1921 р. в країні було 3,7 млн. га державних і церковних земель, із них 75 % припадало на луки, пасовища та ліси, а орні землі становили останню чверть [532, с. 41].

Програма Польської селянської партії «П'яст», основним регіоном впливу якої була Галичина (Краківське воєводство), у своїй програмі підкреслювала, що основою господарського ладу Польщі повинна бути приватна власність на землю. Ця партія, всупереч ендекам, уже вимагала не тільки добровільної, але й примусової парцеляції великих земельних маєтків на основі викупу. Партія «П'яст» наголошувала на необхідності створення щорічного парцеляційного фонду. За відчужені надлишки поміщицьких земель «П'яст» передбачала у своїй програмі відшкодування. Землі селянам мали продаватися. Лідери Селянської партії «П'яст» вимагали, щоб перерозподіл землі проходив під контролем держави. Водночас ця партія вимагала, щоб держава надавала кредитну допомогу безземельним та малоземельним селянам для купівлі землі у приватну власність. Отже, «П'яст», яка займала в перші 5 років відродженої Польщі друге місце в сеймі за кількістю місць, виступала за обмеження великого землеволодіння, за відчуження в ході парцеляції надлишків у великих маєтків шляхом справедливого викупу, за ліквідацію церковного землеволодіння. Це свідчить про те, що позиція партії «П'яст» була радикальнішою від ендеківської [617].

Другою за політичною силою впливу на селян у ті роки була Польська селянська партія «Визволенє». За нею йшли селяни в регіонах Центральної Польщі і «східних землях», крім Волинського воєводства. Партія «Визволенє» вимагала невідкладного проведення аграрної реформи і обмеження земельного володіння до 60 га. Лідери цієї партії, на відміну від «П'ясту», спиралися не тільки на польських селян, але й частково на білоруських та українських. Під час виборів до сейму у листопаді 1922 р. партія «Визволенє» здобула від жителів українського Полісся та Західної Білорусі 11 мандатів [568, с. 46]. Партія «Визволенє» висувала вимогу примусового викупу земель у поміщиків державою. Вона вважала, що відчужені надлишки великих маєтків та церковні землі держава повинна надати малоземельним і безземельним селянам за викуп. Велику надію лідери «Визволенє» покладали на державні довготермінові кредити, за допомогою котрих малоземельні змогли б купити землю і обзавестися власним господарством.

Комуністична робітничка партія Польщі (КРПП) виступала до осені 1923 р. за ліквідацію поміщицького землеволодіння, відчуження усіх поміщицьких земель без компенсації і утворення на цих землях соціалістичних сільськогосподарських підприємств. КРПП не висувала вимоги наділення малоземельних селян землею, яку планували взяти в державну власність від конфіскованих маєтків. Відмова КРПП від гасла наділення безземельних і малоземельних селян поміщицькою землею, ізолювала комуністів від селян.

Серед селян посилювався вплив польських селянських партій «П'яст» і «Визволене».

Польська соціалістична партія (ППС) також виступала за ліквідацію великого землеволодіння але, на відміну від КРПП вимагала, щоб землі колишніх маєтків йшли насамперед на створення нових господарств для тих, хто працював раніше в цих маєтках. ППС була обурена тим, що серед господарів, які придбали землю в ході реформи, новостворені господарства складали меншість [522, с. 47].

Передумовою аграрної реформи в Польщі було й те, що польській владі треба було рахуватися з тим, що не тільки українці Східної Галичини, але й найбільшні українські і білоруські селяни «східних земель» вороже ставилися до поміщиків, які були поляками за національністю. Селяни вважали польських поміщиків на терені нових воєводств, створених на «східних землях», головними винуватцями своїх бід. Селяни цих воєводств не були інтегровані у польську державність, часто виступали проти польських владних структур, спалювали садиби власників маєтків і навіть садиби польських осадників. Якщо в Польщі у селах в 1921 р. було 3846 пожеж, в 1922 р. – 3592, то в 1923 р. аж 6792 [531, с. 36].

Землі, населені українцями і білорусами були невралгічним регіоном молодій Польській держави. За даними статистики в 1923 р. влада Польщі звинуватила у державній зраді на території східних воєводств 89 чоловік, на території південних воєводств – тільки 11, а в західних воєводствах – 4 особи [523, с. 455–456]. Особливо були обурені селяни «східних земель» осадництвом, тобто наділенням колишніх польських вояків земельними ділянками за рахунок державного земельного фонду, в той час, коли місцеві селяни були часто безземельними. Наприклад, на території Волинського воєводства в 1922 р. осадникам було передано 45,2 тис. га землі. Їх одержали 3104 військових осадники, а місцеві українські і польські селяни одержали за цей період 29, 5 тис. га. Крім того, 9,0 тис. га землі було передано управлінню державних лісів [532, с. 49].

Щоб погасити полум'я незадоволення селян, стабілізувати ситуацію на сході держави, влада мусила враховувати і їх думку. Тут селяни хотіли відчужити землю у власників великих маєтків без відшкодування. Треба підкреслити, що українські політичні партії (УНТП, УРП), які діяли на території Східної Галичини, також висували гасло безплатного відчуження земель у поміщиків, бо й там вони в основному були польської національності.

Урядовці Польщі повинні були враховувати і зовнішньополітичний чинник у ході аграрної перебудови. У перші роки після Ризького миру керівники Компартії (більшовиків) України та Комуністичної партії (більшовиків) Білорусії, виконуючи вказівки Москви, прагнули викликати селян Західної Білорусії і навіть українського Полісся на збройне повстання проти Польщі. Одразу після Ризького миру організаторські диверсійні чекістські групи перетинали радянсько-польський кордон з території УСРР та БСРР на територію Волинського Полісся

та інших земель. Здійснюючи рейди на терені «східних земель», особливо в місцях болотистих районів, такі групи швидко поповнювалися місцевими жителями, підпалювали маєтки поміщиків, забирали худобу, створювали нестабільну ситуацію, вносили хаос і перешкоджали польському державному будівництву. Про це пізніше відкрито розповів у своїй книзі спогадів полковник радянського КДБ С. Ваупшасов, який сам неодноразово проводив такі рейди на терені Поліського та інших воєводств, руйнуючи маєтки великих землевласників [352, с. 105–110]. Польська влада враховувала ворожу політику Москви до неї і, прагнучи погасити незадоволення українських і білоруських селян, звертала особливу увагу на «східні землі» і на Волинь, зокрема, в ході реалізації аграрної реформи.

Отже, чинниками аграрної політики, складовою якої була й комасація, у Польщі, в тому числі й на Волині, в 1921–1939 рр. були:

- програмні документи головних політичних польських партій, члени яких очолювали боротьбу за відбудову Польщі (національні демократи (ендеки), селянські партії «П'яст» і «Визволенє»), враховуючи психологію польського селянства, що в Польщі не існує революційної боротьби за конфіскацію земель у поміщиків, передбачали тільки обмеження розмірів великих земельних маєтків шляхом відчуження земельних надлишків із відшкодуванням, тобто викупу землі у власників приватних маєтків;

- офіційна влада Польщі, прагнучи залучити селянство на бік польської державності, подібно до офіційного керівництва Чехословаччини, Литви, частково Румунії і Латвії, без компенсації (відшкодування) проводила відчуження земель у осіб, які були іноземного походження і вороже ставилися до створення нових національних держав. У Литві таке відчуження проводилося щодо польських великих землевласників і російських колоністів. У Латвії – відчуження в такому вигляді проходило проти німців, бо вони там були великими землевласниками. У Чехословаччині землю відчужували у німецьких власників маєтків. У Бесарабії румунська влада позбавляла земель без компенсації російських поміщиків. У Польщі без відшкодування до рук держави перейшли землі німецьких та російських великих власників (в основному землі царської сім'ї та російського Дворянського і Селянського банків);

- характерною рисою таких реформ було те, що в Польщі, як і в сусідніх із нею країнах, крім Радянської Росії, ніде земельні реформи не були проведені таким способом, щоб не було ніякого відшкодування для національних великих земельних власників. Воно могло бути незначним, але завжди було. Це пояснювалося тим, що селяни Польщі і сусідніх із нею держав охоче погоджувалися викуповувати землю за невелику ціну, щоб набути титул приватної власності на придбану в ході реформ землю;

- як і у сусідніх країнах, у Польщі в перші роки проведення аграрної реформи особлива увага зверталась на військове осадництво. Прагнучи здобути підтримку вояків, влада Польщі обіцяла за військову службу солдатам у майбутньому надати земельні осади і пільгові кредити для обзаведення

господарством;

– у Польщі в ході реформування системи землекористування очевидною була необхідність ліквідації черезсмужжя і вузькосмужжя, сервітутів (лісових і пасовищних), які були суттєвою перешкодою для розвитку сільського господарства, гальмували зростання ефективності праці селян-трудівників;

– особливістю аграрних перетворень на терені «східних земель», що раніше були російською займанщиною (Волинське та Поліське воєводства, та ін. території) і де переважало на селі українське і білоруське населення, де велася національно-визвольна боротьба українців і білорусів, була необхідність погасити полум'я незадоволення, залучити місцевих селян на бік визнання польської державності з метою їх майбутньої інтеграції, як планували ендеки, в польську націю;

– аграрна перебудова в Польщі 1921–1939 рр. мала сприяти збільшенню виробництва зерна, м'яса, цукрових буряків, технічних культур, що дало б змогу розвивати харчову промисловість, а значить і скоротити кількість безробітних у країні.

Отже, аграрна перебудова землеволодіння та землекористування у Волинському воєводстві була зумовлена цілою низкою чинників та забезпечена законодавчою базою і мала бути поштовхом прискорення інтеграції економіки Волинського воєводства в господарську систему Польщі, а в кінцевому результаті – сприяти інтеграції його в польську політичну систему, утвердженню польської державності.

2.2. Ліквідація сервітутів як чинник комасації

На Волині до 1917 р. російська царська влада всіляко сприяла збереженню сервітутів, використовуючи у своїх інтересах протиріччя, що виникали в процесі спільного землекористування між великими землевласниками, переважно особами польської національності, і українськими селянами. Поміщики намагалися робити все, щоб селяни завжди залишалися зв'язаними путами шляхетського порядку, тому вдавалися до привласнення сервітутних пасовищ та лісів, чим обмежували можливості селян користуватися ними. За користування сервітутами землевласники змушували селян відпрацьовувати на поміщицьких землях. Така ситуація сприяла поширенню відробіткової форми господарських взаємовідносин, яка зберігала усі риси середньовічної системи неекономічного примусу.

Подібна система землекористування призводила до загострення протиріч між поміщиками та селянами і робила останніх більш прихильними до російської влади, сподіваючись від неї захисту їх інтересів у цьому протистоянні. Уряд Польщі розумів це, і намагаючись послабити національні і соціальні протиріччя на селі, удосконалював систему землеволодіння та

землекористування ліквідовуючи сервітути. Крім того, досить симптоматичним й логічним було те, що влада Польщі, враховуючи досвід інших країн, розуміла – проведення комасаційних робіт було неможливим без розподілу сервітутних земель.

Відповідно до перепису 1921 р. на території Волинського воєводства сервітути діяли у 707 маєтках і за формою були в основному пасовищними. Питання ліквідації сервітутів було найбільш актуальним для селян волинського Полісся. Саме тут, фактично кожне селянське господарство претендувало на сервітут. На цій території нараховувалося 323 сервітути, які становили 45,6 % їх загальної кількості у воєводстві [569, с. 15]. На цих площах земля використовувалася нераціонально і швидко виснажувалася, бо ні великі землевласники, ні селяни не були зацікавлені у здійсненні довгострокових капіталовкладень для поліпшення її якості. Таке ставлення до сервітутних земель пояснювалося відсутністю конкретного власника.

Ліквідацію сервітутів на території Польщі було розпочато відповідно до закону від 7 травня 1920 р. [577, с. 319]. Дія цього закону, із відповідними змінами, була поширена на територію Волинського воєводства законом від 10 січня 1922 р., який до 1927 р. регулював тут перебіг ліквідації сервітутів.

Відповідно до закону від 10 січня 1922 р. сервітути підлягали добровільній або примусовій ліквідації. Примусова ліквідація сервітутів проводилася у випадках комасації, парцеляції, поселення нових колоністів та проведення меліоративних робіт, які змінювали стан сервітутних ужитків. Примусова ліквідація сервітутів передбачалася також тоді, коли цього бажали одна із сторін, що користувалася такою землею - селяни чи поміщики.

Закон передбачав і певний механізм та форми розподілу сервітутної власності між селянами та поміщиками. Так, винагорода за ліквідований сервітут встановлювалася владою не в грошовій формі, а еквівалентом у ґрунтах. Однак, селяни могли одержувати компенсацію у грошовій формі, якщо на це була згода обох сторін. За ліквідацію пасовищного сервітуту в лісах, селянам виділялася третина від площі, що юридично трактувалася сервітутною ділянкою. При цьому, у законодавстві робилося застереження, що такий варіант можливий за умови, якщо виділена за ліквідований сервітут земельна ділянка становила не більше чверті землі селян, одержаної у ході аграрної реформи 1861 р., яку проводив уряд царської Росії. Ліквідація сервітутів на гірших землях, особливо на заболочених, давала можливість селянам набути у власність лише 15 % сервітутних ужитків. У випадках ліквідації так званої «толоки», селяни мали право одержати 25 % ґрунтів («толока» – земельна ділянка для спільного випасу худоби селянами та поміщиками) [396, с. 436–437].

Введений державою законодавчий механізм ліквідації сервітутів не викликав особливої зацікавленості в його реалізації зі сторони поміщиків, які не поспішали розставатися із своїми привілеями, стримано і з певною недовірою до можливості справедливого вирішення проблеми ставилося завжди консервативне до нововведень селянство, а влада не проявляла особливої

активності й не поспішала реалізовувати на практиці свої закони. Тому, у 20-х роках XX ст. роботи з ліквідації сервітутів проводилися повільними темпами. Всього у 1924–1927 р. було ліквідовано права на сервітути лише на 33 об'єктах загальною площею 33 870 га [21, с. 33].

Невтішні здобутки на початковому етапі цієї акції обумовлювалися ще й тим, що з приводу ліквідації сервітутів між селянами і великими землевласниками часто виникали конфлікти. Власники маєтків у ході скасування сервітутних прав намагалися виділити для селян гірші землі. Крім того, заплановані роботи з ліквідації сервітутів зволікалися і не виконувалися значною мірою через недосконалість самих законів та неузгодженість дій між управлінськими структурами різного рівня.

Влада Польщі, аналізуючи хід ліквідації сервітутів, помітила недосконалість певних норм закону від 10 січня 1922 р. Тому уже в 1923 р. міністерство земельних реформ розпочало роботи над проектом нового закону про ліквідацію сервітутів у північно-східному регіоні польської держави, адже в Східній Галичині сервітути були ліквідовані владою Австро-Угорщини ще у XIX ст. [557, с. 35].

Проект нового закону про ліквідацію сервітутів на терені Волині та інших «східних землях» уряд Польщі вніс на розгляд сейму 25 січня 1926 р. Крім урядового, було подано ще декілька проектів закону. Процес розгляду законопроектів затягувався. Після травневого перевороту 1926 р., до влади прийшов Ю. Пілсудський зі своєю командою політиків, яка вирішила активізувати роботу у даному напрямку і розпочала з удосконалення діючих норм закону. Влада врахувала, що попереднім законом про ліквідацію сервітутів були незадоволені перш за все селяни, тобто основна маса населення краю, яке звикло до злиднів, до існування у важких умовах і виживало за рахунок самозабезпечення, а в процесі реалізації існуючого закону вони отримували у власність малі розміри землі. Тому їх варіант проекту закону передбачав нові розміри винагороди для селянських господарств, які були значно більшими, ніж норми встановлені попереднім законом.

Новий законопроект по-іншому оцінював вартість лісових пасовищних сервітутних ділянок, котрі виділялися селянам, як компенсація за ліквідацію сервітутів, а також спрощував механізм укладання компенсаційних угод між сторонами. Він передбачав створення умов, що могли забезпечити активізацію роботи сервітутних комісій, а якщо останні працюватимуть незадовільно, то дозволяв їх розпускати. Законопроект включав заохочувальні заходи добровільної ліквідації сервітутів, уповноважуючи окружні земельні управління оплачувати власними коштами працю землемірів та видавати кошти авансом на розробку та ведення землепорядної документації.

Зміст цього законопроекту було відображено у розпорядженні Президента Польщі І. Мосьціцького від 1 лютого 1927 р., яким крім вище зазначеного, врегульовувався механізм ліквідації сервітутів [397]. Так, для прийняття рішення про ліквідацію общинних земель, треба було провести збори мешканців села. Як

правило, збори скликалися місцевим солтисом чи війтом гміни. Підкреслимо, що війт гміни не міг брати участі в голосуванні, якщо він не був власником землі у даному селі. Право скликати збори та головувати на них мав також земельний комісар або його заступник. Збори вважалися дійсними і правочинними, якщо на них були присутніми не менше половини господарів зацікавлених у ліквідації сервітуту. Рішення на зборах схвалювалися звичайною більшістю голосів. Якщо співвласники сервітутної земельної ділянки добровільно не могли дійти згоди, то проект примусової ліквідації сервітуту мала розробляти оціночна комісія у складі голови (міг бути земельний комісар, його заступник чи особа делегована окружним земельним управлінням) та по одному заступнику від кожної сторони, визначених із числа осіб, зацікавлених у справі. Такий підхід до прийняття рішень про ліквідацію сервітутів, за задумом влади, мав зробити поміщиків більш прихильними до добровільної згоди на їх ліквідацію і прискорення цього процесу.

Як винагорода за ліквідований сервітут могли виділятися і лісові площі, якщо місцева влада охорони лісів підтверджувала, що такі лісові ділянки не мають природоохоронного значення. Ліси, що мали природоохоронне значення теж могли бути включені до складу земельних площ призначених як винагорода за ліквідований сервітут, за умови, що вони були анклавом і їх площа не перевищувала 20 % усієї ділянки під лісом [388, с. 99].

Розпорядженням були передбачені нові норми винагороди за ліквідований сервітут. У ході ліквідації пасовищних сервітутів у лісах, зарослих чагарниками та болотах, основною нормою винагороди розпорядженням було встановлено третину площі сервітуту, але за умови, що вона не перевищувала половини площі раніше наділених ґрунтів, які знаходилися у приватній власності селян. Якщо площа, на якій знаходився пасовищний сервітут, була у декілька разів більшою від площі наділених ґрунтів, то базова винагорода за ліквідований сервітут підвищувалася залежно від того, у скільки разів пасовищна площа була більшою від площі наділених ґрунтів. Якщо пасовищна площа була більшою від площі наділених ґрунтів у 2 – 3 рази, то винагорода для селян встановлювалася на рівні 65 % площі власної землі, якщо у 4 – 5 разів, то винагорода зростала до 100 %.

Розподіл пасовищ, які були спільними вигонами для худоби власника маєтку і селян та знаходилися у спільному вжитку обох сторін із правом тільки випасання худоби, проводився шляхом домовленості сторін між собою. Якщо розподіл був примусовим, то на користь маєтку землевласника виділялося 1/3 площі, а 2/3 вигону розподілялися частками серед селян. Коли ж у примусовому порядку ліквідовувалися так звані «лісові сінокоси» чи «пасовища», що були у спільному ужитку власника маєтку і селян, то тоді дотримувалися наступних засад: якщо деревостій належав власникові маєтку, а ґрунти у лісі – громаді села і права селян обмежувалися тільки правом випасати худобу і косити траву на сіно, то земля передавалася у власність селян, а деревостій належав власнику маєтку [388, с. 103].

На нашу думку, такі зміни у підході до визначення частки власності селян у процесі ліквідації сервітутів, обумовлювалися прагненням нової влади Польщі в умовах демографічного буму досягти такого рівня в економіці, за якого обсяги сільськогосподарської продукції зростали б швидше, ніж відбувався приріст населення. Перерозподіл власності з урахуванням інтересів селян у краї, який як і польська держава в цілому, залишався переважно сільськогосподарським, міг сприяти піднесенню сільського господарства, що могло стати першим поштовхом для активізації, а у перспективі і зростання економіки краю загалом.

Крім того, у розпорядженні президента зазначалося, що з метою прискорення ходу реформи та у випадках необхідності швидких дій, у зв'язку з комасаційними та меліоративними роботами, має застосовуватися спрощений підхід до ліквідації сервітутів за додатковим розпорядженням міністра земельних реформ.

Така норма законодавчого акту обумовлювалася складністю проведення ліквідації сервітутів з причини запутаності самої системи сервітутних прав, відсутності у влади чітких механізмів і підходів до визначення частки для кожного із учасників цього процесу та нестачею фінансових ресурсів у держави для реалізації передбачуваних законодавчими актами заходів. Адже за проведення землемірних робіт у ході ліквідації сервітутів власники маєтків і селяни мали здійснювати оплату у рівних частинах самостійно. Оскільки селянські господарства мали низький дохід, це не сприяло проведенню землемірних робіт.

Міністр земельних реформ, після погодження з міністром юстиції, 14 лютого 1927 р. видав розпорядження на виконання розпорядження президента Польщі щодо ліквідації сервітутів на території східних воєводств, яким зобов'язав окружне земельне управління доручати землемірові виділяти ділянки селянам після ліквідації сервітуту, а земельному комісару або його заступнику передавати ці площі селянам у власність як винагороду за ліквідований сервітут [565, с. 132].

Законодавче удосконалення процесу ліквідації сервітутів мало позитивний вплив на його динаміку. Про це свідчать дані, подані у табл. 2.1 [153, с. 4–5].

Таблиця 2.1

Ліквідація сервітутів у 1924–1929 рр.

Рік	Кількість об'єктів	Площа в га	Виділений селянам еквівалент землі в га
1924	3	4536	1378
1925	4	8562	2165
1926	22	15136	3939

1927	4	5640	1633
1928	68	45579	9863
1929 (3 кв.)	76	52745	10213
Разом	177	132198	29191

Із наведених даних видно, що у 1928 р. сервітутів було ліквідовано у два рази більше ніж у 1924–1927 рр., а в 1929 р. темпи їх ліквідації прискорилися і кількість таких об'єктів за три квартали цього ж року становила 76 одиниць. Це дало можливість селянам набути у власність 29 191 га землі, що становило 22 % від обсягу земель, на яких були ліквідовані сервітутути.

Зауважимо, що у Волинському воєводстві, особливо у південних повітах, найбільше сервітутів було ліквідовано у 1928–1932 рр. Активізація комасаційних робіт у краї в середині 30-х років ХХ ст. позитивно вплинула на ліквідацію сервітутів і цей процес продовжував розвиватися високими темпами. Однією із причин прискорення ліквідації сервітутів було те, що проведення комасації давало можливості владі застосовувати примусову ліквідацію сервітутів, адже кількість укладання добровільних угод залишалася незначною.

Так, у звіті луцького повітового старости за 1936–1937 бюджетний рік зазначалося, що у повіті впродовж року було ліквідовано 22 сервітутути, при цьому лише на чотирьох об'єктах ця справа була вирішена добровільно. Крім того, староста відмічав належне ставлення сільського населення до ліквідації сервітутів і те, що на 30 об'єктах повіту такі роботи продовжувалися [40, с. 16].

Однак, відзначимо, що основна кількість земель, вилучених у ході ліквідації сервітутів, припадала на волинське Полісся, де ця акція активізувалася лише у 1935 році. За підрахунками польського дослідника Ігнаци Дзядуша, із усіх земель, на яких були ліквідовані сервітутути до 1937 року, на поліські повіти воєводства припадало 79 % , на змішані – 14 %, лісостепові – 7 % [535, с. 8–13].

Така ж тенденція спостерігалася і в наступних роках. Так, впродовж 1938 р. у Сарненському повіті сервітутути були ліквідовані на площі 31 354,9 га, у Костопільському – 18 792,2 га, а в лісостеповому Здолбунівському їх було ліквідовано лише на площі 154,2 га [569, с. 15]. Всього за період 1921–1938 рр. сервітутути у Волинському воєводстві були ліквідовані на площі 77 992 га, із яких на повіти волинського Полісся (Сарненський, Костопільський, Любомльський і Ковельський) припадало 60 697 га землі [506, с. 12]. Отже, найбільшу компенсацію за ліквідовані сервітутні права одержали селяни на терені повітів волинського Полісся.

У ході ліквідації сервітутів великі землевласники на Волині втратили тисячі гектарів земель. Відповідно селяни отримали майже 25 % земель, які раніше були обтяжені сервітутними правами. Наведемо деякі приклади найбільших обсягів земель, які одержували селяни у ході ліквідації сервітутів.

Так, у Ковельському повіті владою було передбачено ліквідувати сервітутути у 95 маєтках. Зокрема, селяни одержали від маєтку Нова Руда 340 га

землі, від маєтку Троянівка – 686 га. Наголосимо, що найбільше вилучалося земель і угідь від власників маєтків у Сарненському повіті. У селі Тинне цього повіту було передбачено в ході ліквідації сервітутів вилучити у власників на користь селян понад 1 500 га землі [71, с. 14–28].

Сервітутними правами були обтяжені не тільки приватні маєтки, але й значна площа державних лісів. На 1936 р. залишалися сервітутами 292 тис. га державних лісів [429, с. 86]. Зауважимо, що до вказаного обсягу не були включені площі лісів Кременецького повіту, що знаходилися в підпорядкуванні Кременецького ліцею [429, с. 86].

Інтереси польської держави в ході ліквідації лісових сервітутів на теренах воєводства захищала Дирекція державних лісів. Вона знаходилась у воєводському центрі – Луцьку і всіляко чинила опір ліквідації сервітутних прав, що були поширені на лісові площі. Тому, на території державних лісів Волинського воєводства, сервітути до 1936 р. були ліквідовані лише на площі 1300 га. Під час розгляду бюджету міністерства земельних реформ на 1938–1939 рр., посол сейму П. Тимошенко відмічав, що дирекція державних лісів «ригористичним додержанням приписів утруднює перебудову рільничого устрою» [494, с. 6–7].

Про загальні результати ліквідації сервітутів у повітах воєводства свідчать дані наведені у табл. 2. 2, складеній автором на основі документів Державного архіву Волинської області [145, с. 52].

Таблиця 2. 2

Ліквідація пасовищних та лісових сервітутів у 1921–1938 рр.

Повіти	Потребу ють ліквідації сервіту тів (к-сть об'єктів)	Кількість об'єктів, у яких ліквідовані сервітути			Кількість об'єктів, до яких припинені вимоги ліквідації сервітутів	Залиши лося до лікві дації серві тутів
		К-сть сіл	Виділений селянам еквівалент			
			У ґрунтах (га)	У готівці		
Дубенський	25	11	1026,5	-	11	3
Горохівський	45	26	1407,1	1000 дол.	14	5
Костопільський	80	40	18792,6	210 зл	11	29
Ковельський	95	54	8378,6	8250 зл.	16	25
Кременецький	27	21	2373,6	-	4	2
Любомльський	40	24	2173,1	-	1	15
Луцький	149	87	8570,9	-	20	42
Рівненський	44	18	827,5	-	16	10
Сарненський	108	76	31354,9	-	12	20
Володимирський	77	37	2863.4	5772 зл.,	30	10

				180 дол.		
Здолбунівський	17	8	154,2	250 руб.	8	1
Разом	707	402	77922	14232 зл. 1180 дол. 250 руб.	143	162

Наведені у таблиці дані свідчать, що у більшості випадків у ході ліквідації сервітутів селяни одержували еквівалент землею, загальний обсяг якої становив 77 922 га. В окремих випадках все ж селяни погоджувалися на грошову компенсацію і в обмін за ліквідовані сервітути одержали винагороду у розмірі 14 232 злотих, 1180 доларів та 250 рублів. Крім того, на кінець 1938 р. на терені Волинського воєводства залишилося 162 маєтки, де діяли сервітути [505, с. 2].

Непопулярність грошової компенсації серед волинського селянства можна пояснити у першу чергу його малоземеллям. Крім того, грошова компенсація видавалася не відразу, а впродовж трьох років з нарахуванням 8 % річних. В умовах нестабільної соціально-економічної ситуації погодження на грошову компенсацію було досить ризикованим, тому селяни віддавали перевагу додатковому земельному наділу.

Хибним було б вважати, що ліквідація сервітутів відразу могла призвести до зростання продуктивності у селянських господарствах, адже польський селянин у ході ліквідації сервітуту одержував менші площі ніж він міг використовувати раніше для випасання худоби, а тому був вимушений зменшувати її поголів'я. Зменшення кількості худоби призводило до зменшення обсягу органічних добрив, які для волинських селян найчастіше слугували єдиним засобом для удобрення ґрунтів. Тому їх нестача майже автоматично призводила до падіння врожайності на полі селянина. Водночас, після ліквідації сервітуту селянин втрачав право збирати хмиз на паливо і т. ін. Щоб подолати труднощі пов'язані із нестачею гною, селяни після ліквідації сервітутів були змушені ширше застосовувати штучні (хімічні) добрива, на які у них постійно не вистачало коштів. Високі ціни на штучні добрива робили можливим широке застосування їх лише у маєтках великих землевласників. Отже, зменшення кількості худоби у селянських господарствах призводило до нестачі органічних добрив, що негативно впливало на якість землі та призводило до зменшення урожайності. Тому, на нашу думку, польські дослідники справедливо вважають, що ліквідація сервітутів була однією із складових структурної кризи селянського господарювання на Волині, яку треба було подолати [379, с. 49–50].

Узагальнюючи, варто підкреслити, що сервітути утворилися на українських землях після втілення у життя царською владою російської аграрної реформи 1861 р., і мали місце на землях Волинського воєводства в умовах Другої Речі Посполитої. З одного боку права спільного використання сервітутних земель не сприяли ефективному використанню їх та унеможливлювали проведення комасації у воєводстві. З другого – поділ спільних земель був особливо відчутним для бідних селян, оскільки втрачалися спільні пасовища, що змушувало селян зменшувати поголів'я худоби.

Враховуючи низьку продуктивність великої рогатої худоби, найбільш відчутними для селян після ліквідації сервітутів були втрати в органічних добривах, яких потребувало землеробство, особливо на бідних на поживні речовини поліських землях.

Однак, ліквідація сервітутів у міжвоєнний період не була самоціллю офіційної польської влади, а обумовлювалася самим ходом історії і була взаємопов'язана з іншими напрямками аграрної реформи. Після прийняття закону від 25 грудня 1925 р., яким ліквідація сервітутів була поставлена у тісний взаємозв'язок із комасацією, цей процес набув стійкої позитивної динаміки і мав помітний вплив на зміну структури земельної власності.

Скасування сервітутних прав удосконалювало не тільки систему землеволодіння, а й систему землекористування. Зокрема, після комасації сервітутних земель, створювалися умови для широкого застосування нових форм використання ґрунтів, повторних оранок, ротації культур, які були спрямовані на усунення парів і застосування системи сівозміни, яка підвищувала ефективність ужиткових земель.

Звідси можна робити висновок, що у довгостроковій перспективі зростала б увага зі сторони господарюючих суб'єктів до таких кормових культур як конюшина, люцерна, турнепс, ріпа, і нових методів ротації культур, що у свою чергу неминуче призвело б, виходячи із досвіду провідних країн Західної Європи, до збільшення поголів'я худоби і тим самим до збільшення кількості добрив, яке вело б до зростання врожайності зернових – пшениці, жита, ячменю, включених до системи сівозміни. Такі зміни могли б стати важливим поступом у аграрній сфері краю. Крім того, ліквідація сервітутів сприяла зміцненню основ приватної власності та включення аграрної сфери у систему товарно - грошових відносин.

2.3. Меліорація в ході комасації земельних ділянок

У системі аграрних відносин міжвоєнної Волині основними і найболючішими проблемами залишалися роздрібненість земель, сервітути та неунормованість прав власності на землю. Ці проблеми доповнювалися неврегульованістю ґрунтових та поверхневих вод, що ускладнювало систему раціонального землекористування.

З фізіографічного погляду землі Волині поділяли на дві частини: південну – підвищену і майже без лісів та північну – низинну, заболочену і лісисту. Південна частина Волині включала Здолбунівський, Кременецький, Горохівський, Ровенський, Дубнівський, більшу частину Володимирського та половину Луцького повітів. Для цієї території були характерними горбисті підвищення, високої родючості чорноземні та лесові ґрунти. Висота пагорбів місцями сягала понад 300 м над рівнем моря.

Меліорація у південній частині воєводства не складала значних технічних труднощів і могла бути зведена до урегулювання заболочених річок шляхом

створення відкритих ровів, необхідних для осушення частини орних земель, що підмокали, та меліорації значної частини луків з метою підвищення їх якості. Виконання таких робіт дало б можливість залучити значну частину земель до сільськогосподарського вжитку в ході комасації.

Північна частина воєводства, до складу якої входили Любомльський, Ковельський, Костопільський, Сарненський (з 1931 р.) і частина Володимирського та Луцького повітів, суттєво відрізнялася від південної. Вона входила до складу географічного Полісся і характеризувалася рівнинною територією з бідною рослинністю, значною кількістю неродючих піщаних ґрунтів і надмірною вологістю, через високий рівень ґрунтових та велику кількість поверхневих вод. Поверхневі води у північній частині Любомльського і Ковельського повітів утворили велику кількість значних за площею озер: Світязь, Пульмо, Тур та ін. Величезна кількість боліт, за свідченнями очевидців, робила краєвид Полісся похмурым і нудним.

Природа Полісся залишила відбиток не лише на зовнішньому вигляді краю, а й на його жителях, господарських забудовах, специфічних звичаях, одязі та ін. За таких умов раціональне господарювання на землі цілком залежало від урегулювання водних систем. Це вимагало уважного ставлення до цієї справи, наукового підходу, значних витрат на підготовчі роботи, а в майбутньому – фінансування робіт щодо врегулювання течій річок і меліорації. Як зазначали фахівці, потрібно буде докласти своїх зусиль і праці не одному поколінню жителів краю для того, щоб залучити ті значні невжиткові землі до сільськогосподарського обігу.

Загальна довжина річок Волині складала біля 1000 км. Найбільшими були Прип'ять, Горинь, Случ, Стир, Іква, Турія, Стохід та Буг. Остання належала до басейну Вісли, а всі інші – Дніпра. Річки південної Волині мали достатній нахил і швидку течію, тому до них прилягали відносно незначні площі боліт і багн. Річки ж північної частини Волині відрізнялися від південної, характеризувалися незначним нахилом і повільною течією води, що зумовлювалося рівнинною територією. Зазначимо, що помилковою була політика попередніх урядів, які дозволяли будівництво млинів на таких річках, адже це ще більше уповільнювало відтік води. Крім того, місцеве населення самовільно вигороджувало на річках різні гатки для лову риби, кладки і містки для переходу річок, забивало у дно кілки для вимочування конопель і льону, що сприяло замуленню та заболоченню річок, бо відтік води у таких випадках ставав мінімальним.

Ще складнішим був стан справ на річках, де проходили військові дії у роки Першої світової війни. Найгірше виглядало русло річки Стохід, на лівому березі якої довгий час стояли німецькі війська, а на правому – російські. За свідченням місцевих жителів, русло річки настільки було встелене колючим дротом, різними кладками, мостиками та іншими військовими спорудами, що це руйнувало береги до війни судноходної річки. Місцями р. Стохід стала настільки заболоченою, що важко було знайти русло. На окремих ділянках річки

неможливо було навіть проплисти човном, бо рівень води сягав лише 20 – 90 см., хоча дна річки ніде не було видно через надмірне скупчення водоростей [126, с. 3].

Отже, водне господарство Волині на початку 20-х років XX ст. знаходилося у занедбаному стані і вимагало негайного врегулювання у ході аграрної реформи.

Зазначимо, що на Волині меліоративні роботи проводилися і перед Першою світовою війною. Тоді роботи здійснювалися у двох напрямках:

а) російським урядом – перш за все західні експедиції генерала Жилінського;

б) власниками приватних маєтків – в основному копання ровів і каналів.

Однак, через недостатню консервацію меліоративних споруд рови і канали замулилися, а деякі безслідно зникли. Так, після Першої світової війни неможливо було відшукати навіть слідів їх старого розміщення.

Суттєво змінити ситуацію на краще в аграрному секторі економіки, особливо на поліських землях, мало проведення меліорації як важливої складової аграрної політики уряду Другої Речі Посполитої.

У досліджуваний період проведення меліоративних робіт, у Польщі в цілому та Волинському воєводстві зокрема, розпочалося на початку 20-х років, відповідно до запропонованої законодавчим сеймом програми водно-меліоративних робіт на 1921 – 1931 рр. для усієї держави. Уже 15 квітня 1921 р. воєводська дирекція громадських робіт отримала лист від свого міністра, у якому була поставлена вимога скласти звіт щодо обсягу виконаних у воєводстві меліоративних робіт. Воєводська влада звітувала перед міністерством, що в ході виконання програми були осушені багна в м. Рівне на площі біля 4 квадратних кілометрів і відновлено канал до річки Горинь протяжністю 2,5 км, врегульовано течію річки Турія біля Ковеля протяжністю майже 100 кілометрів, укріплено її береги загальною протяжністю 3 км й насипано один кілометр валів [74, с. 1–3].

Однак, у листі-відповіді з Варшави наголошувалося, що діяльність дирекції не відповідає вимогам міністерства стосовно меліоративних робіт.

У наступному, 1922 р., водно-меліоративний відділ, що був утворений при дирекції громадських робіт Волинського воєводського управління, просив міністерство виділити кошти не тільки власне на меліорацію, але й на широкі водногосподарські роботи. Міністерство громадських робіт додатково віднайшло кошти в обсязі 12 млн. марок і направило їх воєводству для виконання наступних робіт:

- очищення дна річок Стир і Турія – 5 млн. марок;
- укріплення берегів р. Горинь – 5 млн. марок;
- закладення багаторічних насаджень на берегах річок Стир та Горинь – 2 млн. марок.

Зрозуміло, що це була незначна частина коштів від загальних потреб воєводства для проведення водно-меліоративних робіт. Брак коштів у подальшому стримував проведення таких робіт в краї. Тому у ході реорганізації

земельного устрою у Волинському воєводстві виникли труднощі, обумовлені природно-кліматичними особливостями краю. Особливо це стосувалося північних повітів воєводства, де значна частина території була заболочена.

Болота північних повітів Волинського воєводства, а також заболочені площі Камінь-Каширського повіту Поліського воєводства були тісно пов'язані водною системою із річками і займали значні площі. Нижче наводимо дані, що частково характеризують площі окремих, дуже заболочених земель повітів у цілому і басейнів річок зокрема. Так, наприклад, у Камінь-Каширському повіті до Першої світової війни було заболочено 51,25 % території, а в Сарненському повіті – 23,16%. Басейн річки Турії охоплював площу в 2700 кв. км, із яких болота і багна становили 18 %. Із 3300 кв. км басейну річки Стохід болота займали 15 %, в басейні річки Стир площею 10500 кв. км, а їх частка становила 12 % [580, с. 179–180].

Найбільша кількість заболочених площ знаходилася у нижній частині річкових басейнів Стиру, Стубли, Горині (це була територія північної частини Любомльського, Ковельського і Сарненського повітів). Суцільні болота знаходилися там, де зливалися води Прип'яті і Горині – це болота «Заріччя». Трьома пасмами вони простягалися в басейні верхньої частини річки Прип'яті з південного заходу на північний схід вздовж самої Прип'яті і Турійського каналу. Названі болота верхньої частини Прип'яті починалися біля Шацьких і Піщанських озер. Вони наповнювалися навесні водою, яка стояла не менше двох місяців. Зв'язок між населеними пунктами в ту пору року здійснювався човнами по каналах і річках. Заболочені пасовища і сінокоси вздовж Турійського каналу мали ширину до 4 км і від села Шацьк Любомльського повіту простягалися аж до м. Ратно Ковельського повіту. Їздити там возами можна було тільки в суху пору року. Болота, що простягалися від села Піща до села Мокрани біля Турійського каналу, мали ширину до 6 км. Ці болота люди могли долати тільки пішки. Всі згадані болотяні смуги в басейні Прип'яті зливалися в одну – шириною до 40 км. Місцями серед цих величезних за площею боліт зустрічалися так звані «вікна», що не замерзали навіть зимою. Найбільш недоступними були болота басейну річки Прип'яті, що знаходилися на сході озера Люб'язь – так зване «Заріччя». Це «Заріччя» довжиною понад 75 км і понад 20 км шириною було покрите «відкритими» болотами і багнами, або заростало лозою та очеретом. Площа «Заріччя» була перерізана безліччю рукавів Прип'яті, Гнилої Прип'яті, Стиру і Простиру. Навесні під час розливів «Заріччя» фактично було суцільним величезним озером, тут навіть у засушливі роки болота не висихали [580, с. 181–184].

Крім того, значні заболочені площі були біля м. Рожище, сіл Троянівка, Маневичі. Болотисті території на схід від Горині до тодішнього державного кордону з СРСР були вкриті рідкою карликовою берізкою або високими травами. На таких площах зв'язок між селами впродовж кількох місяців у рік проводився виключно за допомогою човнів. Навіть за даними перепису 1931 р. у Сарненському повіті неужиткові землі становили 19,4 % його загальної площі, а

в Ковельському – 19,1 % [525, с. 371].

Наявність величезної кількості заболочених територій створювала проблеми під час комасації земельних наділів, тому закон від 31 липня 1923 р. передбачав поєднувати процеси комасації ґрунтів із їх меліорацією.

Така норма закону співпадала із думками землемірів, що проводили комасаційні роботи на Волині. Вони вважали, що потрібно займатися не лише об'єднанням роздібнених земельних ділянок у один наділ, а й турбуватися про інтенсифікацію новостворених господарств, поліпшення якості ужиткових ґрунтів, краще використання неужиткових земель [74, с. 3]. Шляхом до цього, на їх думку, була меліорація.

Воєводська влада, розуміючи великі перспективи у проведенні осушувальних робіт у краї, постійно здійснювала підготовку до їх практичного виконання. У 1924–1925 рр. окружною та повітовою земельними комісіями розпочалося детальне вивчення ґрунтів та визначення обсягів меліорації в краї.

Проблемами меліорації переймалося й міністерство земельних реформ, яке у 1925 р. поставило вимогу до воєводських управлінь про організацію обов'язкової меліорації неужиткових земель [217, с. 4].

Важливі кроки у проведенні меліоративних робіт були зроблені волинським земельним управлінням у 1927 р., коли розпочалася робота з вивчення стану ґрунтів, що підлягали врегулюванню у ході аграрної реформи.

Однією із таких принципових робіт було складання карт Волинського воєводства, на яких були нанесені вододіли великих та малих річок, стан та структура ґрунтів. Пізніше такі карти стали не тільки підручником для техніків-меліораторів під час розробки проектів, а й під час будівництва каналів, копання ровів та проведення комасаційних робіт.

Другою важливою ділянкою роботи воєводського уряду була підготовка персоналу з проведення меліорації. Оскільки у краї спеціалістів із меліорації не було, а запросити з інших регіонів було складно, то ця проблема частково була вирішена шляхом відкриття при школі землемірів у Ковелі курсів із підготовки молодших спеціалістів з меліорації. Набір слухачів на курси проводили із числа місцевого населення.

Масштабні роботи з меліорації на терені Волинського воєводства розпочалися у 1928 р. Оскільки здійснення плану комасаційних робіт у багатьох поліських селах Волинського воєводства було неможливим без проведення меліорації, то уряд Ю. Пілсудського активізував діяльність з проведення меліоративних робіт у державі. 15 лютого 1928 р. Президент Польщі І. Мосьціцький видав розпорядження про утворення Бюро проектування меліорації Полісся. У статті 1-й цього президентського документа говорилося, що з метою створення загального плану меліорації, створюється Бюро проектування меліорації Полісся. Місцем знаходження такого Бюро було визначено місто Брест над Бугом. На бюро, яке підпорядковувалося безпосередньо міністрові громадських робіт, покладался обов'язок розробити загальний проект і проект кошторису меліорації Полісся. Меліорація Полісся включала роботи із

регулювання течій річок, меліорації ґрунтів, спираючись на дослідницькі праці господарників та знавців природи краю. У третій статті розпорядження були визначені території воєводств і повітів, які передбачалося охопити проектом меліорації. Із числа повітів українського Полісся проект меліорації включав Камінь-Каширський і частково Сарненський повіти Поліського воєводства, а на терені Волинського воєводства цим проектом передбачалося охопити частково Ковельський, Любомльський, Луцький і Володимирський повіти.

Бюро мало розпочати роботи з проектування меліоративних робіт у 1928–1929 бюджетному році і завершити їх впродовж 4-х наступних років. У розпорядженні Президента Польщі говорилося, що видатки для покриття коштів на заплановані роботи з меліорації будуть встановлені міністром громадських робіт, але вони не перевищуватимуть 1,5 млн. злотих щорічно. Поліський і волинський воєводи, а також підпорядковані їм повітові адміністративні установи відповідно до розпорядження повинні були враховувати думки спеціалістів щодо використання водних шляхів. Це розпорядження було підписане Президентом Польщі І. Мосьціцьким і Ю. Пілсудським [408, с. 239].

Відповідно до сьомої статті комосаційного закону Президент Польщі видав розпорядження від 16 березня 1928 р. про проведення меліорації, яку мали здійснювати земельні управління під час перебудови земельного устрою. У розпорядженні, яке мало силу закону зазначалося, що земельні управління в ході перебудови земельного устрою повинні у разі необхідності проводити меліоративні експертизи, розробляти технічні проекти (місцеві і загальні), здійснювати необхідну меліорацію і за погодженням із воєводською адміністрацією встановлювати водозбірні споруди (колодязі, басейни). Крім того, земельні управління мали право такі роботи виконувати самостійно або доручати їх виконання окремим особам чи установам. За повільне або недбале виконання цих робіт відповідальність покладалася саме на земельні управління. У розпорядженні Президента вказувалося, що у випадку, коли виконання плану меліоративних заходів вимагатиме значного терміну і гальмуватиме земельні роботи, які проводять земельні управління, то окружні земельні управління (в Луцьку, Бресті над Бугом) мають право ці роботи самостійно довести до логічного завершення. Контроль за проведенням меліоративних робіт земельні управління мали здійснювати безплатно [409].

Розмір оплати праці для залучених зі сторони спеціалістів було доручено встановити міністрові земельних реформ окремим розпорядженням. Гроші на оплату праці за виконання експертиз і технічних проектів мали вносити селяни і землевласники, які отримають від меліорації вигоду. Під час проведення необхідних для здійснення меліорації робіт, зацікавлені власники ґрунтів за вимогою земельних управлінь були зобов'язані надавати виконавцям цих робіт натуральні послуги. Господарі земельних ділянок відповідно до кількості землі якою вони володіли, зобов'язані були забезпечувати інженерів-меліораторів і їх помічників безплатним помешканням, обслуговуючим персоналом в канцелярії та під час польових робіт, постачати матеріали на стовпи, мости і плоти,

надавати підводи й підсобних працівників. Надаючи меліораторам безплатно вказані послуги та натуральні матеріали, селяни давали змогу офіційній владі зменшити меліоративний кошторис на 70–90 % [557, с. 38].

Відповідно до розпорядження міністр земельних реформ міг за пропозицією окружного земельного управління звільнити всіх або деяких зацікавлених у проведенні меліорації власників ґрунтів (селян та ін.) від оплати за виконання експертиз і технічних проектів у випадку, коли цього вимагали особливі громадські інтереси, після погодження такого рішення з міністром фінансів. Власникам земельних ділянок, які самі бажали провести визначені земельними управліннями меліоративні роботи, могла бути надана довготермінова кредитна допомога для їх виконання. Такі кредити були довготерміновими і мали амортизаційний характер. Якщо селяни чи інші землевласники чинили опір і виступали проти меліоративних робіт або свідомо перешкоджали їх проведенню та знищували меліоративні споруди, то на них міг бути накладений штраф у розмірі від 10 до 500 злотих. Виконання зазначеного президентського розпорядження доручалося міністрові земельних реформ за погодженням з іншими зацікавленими міністрами. Це розпорядження, підписане Президентом Польщі І. Мосьціцьким, Головою Ради міністрів і міністром військових справ Ю. Пілсудським, міністром земельних реформ В. Станевичем та іншими міністрами, набрало чинності з 1 квітня 1928 р. на території всієї Польщі за винятком Сілезького воєводства [406, с. 674].

Після президентського розпорядження від 16 березня 1928 р. було значно розширено масштаби меліорації на терені Волинського і Поліського воєводств. Прибічники Ю. Пілсудського активно проводили комасацію, яка, в свою чергу, вимагала меліорації тих ґрунтів, що підлягали комасації. Саме тому владні структури користувалися законним правом змушувати учасників комасації проводити меліоративні роботи.

Земельний комісар, котрий водночас визначав і затверджував площі, що підлягали комасації, перевіряв і вирішував чи є у визначеному селі потреба провести меліорацію. Якщо земельний комісар доводив, що ґрунти у селі потребували проведення меліоративних робіт, а крім того, якщо селяни-господарі самі хотіли провести меліорацію, то наступним кроком у цій справі був приїзд інженера-меліоратора з воєводського центру у населений пункт. Він проводив спочатку експертизу земель, а потім складав меліоративний проект та розраховував кошторис. Про результати обстеження земельних площ та зроблені фінансові розрахунки інженер-меліоратор повідомляв селян на загальних зборах учасників комасації. Селяни мали право вносити зміни до поданого інженером-меліоратором плану робіт. Після затвердження плану меліоративних робіт земельне управління приступало до його реалізації.

Отже, відповідно до розпорядження від 16 березня 1928 р. всі об'єкти, що підлягали врегулюванню земельного устрою, піддавалися визначенню зі сторони місцевої влади, чи підлягають вони меліорації і в якій формі вона можлива. Завершальний етап у проведенні меліоративних робіт був пов'язаний із

утворенням «spilky wodny», яка і повинна була утримувати у належному стані введені у дію меліоративні споруди.

22 березня 1928 р. Президент Речі Посполитої І. Мосьціцький видав нове розпорядження про підтримку меліоративних робіт. Цим розпорядженням заохочувалися до проведення меліорації власники маєтків. У документі вказувалося, що земельні ділянки, на яких проведено дренаж, обводнення або осушення, на яких сіють і збирають врожай, не підлягають обов'язковій парцеляції впродовж 10 років за умов, якщо названі роботи були завершені до введення в дію нинішнього розпорядження і проведені за згодою міністра рільництва і земельних реформ. Такі меліоративні ділянки можна було піддати парцеляції лише тоді, коли цього вимагали інтереси і необхідність комасаційних робіт. Власнику ґрунтів, на яких він провів меліоративні роботи і які тепер підлягали парцеляції, держава надавала відшкодування в розмірі незамортизованих витрат. У випадку коли ж меліоративні споруди знаходилися у занедбаному стані з вини власника маєтку, то такі ділянки підлягали парцеляції (за умов комасаційних робіт) без компенсаційних виплат. Із метою заохочення у проведенні меліорації на невжиткових землях відповідно до розпорядження влада після проведення меліоративних робіт звільняла власників таких земель від оподаткування терміном на 15 років [407, с. 761–762].

Про обсяг та характер меліоративних робіт, пов'язаних із перебудовою земельного устрою, після виходу розпоряджень від 1928 р. свідчать дані подані у табл. 2.3 [126, с. 5].

Таблиця 2.3

Меліоративні роботи у Волинському воєводстві у 1928–1933 рр.

Повіти	Довжина викопаних ровів у кілометрах						Спосіб виконання робіт
	1928	1929	1930	1931	1932	1933	
Любомльський	2,65	12,11	8,81	0,88	8,14	1,55	платний
	-	-	-	11,63	32,44	39,09	шарварковий
Володимирський	13,05	31,33	8,01	1,89	39,88	0,97	платний
	-	-	9,45	56,50	106,99	45,55	шарварковий
Ковельський	80,69	136,50	29,13	4,60	17,28	1,08	платний
	-	-	18,54	114,49	174,09	98,88	шарварковий
Костопільський	-	-	1,85	-	3,02	2,38	платний
	-	-	7,02	18,67	43,412	9,34	шарварковий
Кременецький	-	10,96	13,31	-	-	-	платний
	-	-	1,33	5,38	-	-	шарварковий
Рівненський	-	-	-	-	-	-	платний
	-	-	-	29,70	30,39	-	шарварковий
Дубенський	-	-	1,51	-	-	-	платний
	-	-	1,01	2,63	-	7,04	шарварковий
Горохівський	-	-	-	-	3,28	2,36	платний

	-	-	-	1,07	13,90	14,56	шарварковий
Здолбунівський	-	-	-	0,14	-	-	платний
	-	-	-	8,46	5,41	0,36	шарварковий
Луцький	-	11,78	12,13	7,89	29,42	3,44	платний
	-	-	13,60	38,43	36,98	42,24	шарварковий
Сарненський	-	-	-	-	-	-	платний
	-	-	-	3,89	-	-	шарварковий
Разом	96,38	202,68	74,75	15,40	101,42	11,58	платний
	-	-	50,95	290,85	446,66	275,06	шарварковий

Наведені вище дані ілюструють, що найменша кількість меліоративних робіт була проведена у північній частині Волинського воєводства, яка найбільше потерпала від високого рівня ґрунтових і надмірної кількості поверхневих вод. Усі меліоративні роботи завершені до 1930 р. проводилися за рахунок держави і фінансувалися із бюджету міністерства земельних реформ.

У зв'язку з нестачею у держави коштів та з урахуванням того, що місцеве населення переконалося у корисності таких робіт, з 1930 р. значна частина меліоративних робіт безпосередньо на ґрунтах проводилася силами зацікавлених у меліорації суб'єктів господарювання, так званим шарварковим (безоплатним) методом. Хоча цей спосіб проведення робіт ще не був легалізований (Законом від 26 березня 1935 р.), він мав велике значення, адже давав можливість виконувати таку кількість меліоративних робіт, яка була б неможливою за умов державного фінансування.

Зазначимо, що зростання шарварку в загальному обсязі меліоративних робіт мало і недоліки, оскільки це вело до збільшення витрат селянськими господарствами у натуральній формі, що негативно впливало на їх мізерний бюджет і призводило до зростання кредиторської заборгованості учасників комасації.

За нашими підрахунками з 1928 р. до 1933 р. за рахунок державних коштів було викопано 502,21 км ровів, а шарварковим способом – 1045,52 км. Частка робіт, які оплачувалися державою, розпочинаючи з 1930 р. у середньому за рік становила 19,5 %, що не перевищувало 1/5 загальних витрат на проведення меліоративних робіт. Крім того, витрати на меліорацію 1 га землі у цей період теж зменшилися. Так, якщо витрати на меліорацію 1 га землі у 1928–1929 рр., за умови 100 % платного виконання робіт становили 105 злотих, то після введення шарварку у 1930–1933 рр. витрати на меліорацію 1 га ґрунтів зменшилися до 62 злотих, із яких на платні витрати припадало лише 29 % [98, с. 12 зв.].

Однак, наголосимо, що темпи меліоративних робіт у цей час суттєво відставали від запланованого рівня. Із запланованих до копання 4996 км ровів на 1933 р. було викопано менше 1/3, а саме – 1550 км, що дало можливість провести меліорацію на 67 775 га землі [97, с. 24].

Меліоративні роботи під час комасації проводити було дуже легко тому, що земля в цей час вважалася єдиною ділянкою села і нікому було чинити перешкоди у їх проведенні. Бувало й так, що у зв'язку з технічною необхідністю

з дозволу офіційної влади під меліорацію потрапляли і такі ділянки, що самі не вимагали меліорації, але через них треба було проводити рови для відводнення інших ділянок. У ході меліорації проводили відкриті рови ще перед визначенням комасаційних наділів, тобто пристосовували новостворені селянські наділи до меліоративного проекту. Рови намагалися копати не через наділи селян, а по межі. Меліоративні роботи, як правило, проводили восени, щоб не відволікати селян від сільськогосподарських робіт.

Зазначимо, що меліорація значних земельних площ за короткий відрізок часу викликала занепокоєння у спеціалістів. З одного боку, їх цікавило чи достатньо тривалим буде функціонування зведених споруд, а з другого – чи не загрожує це погіршенню стану ґрунтів. Така стурбованість базувалася на тому, що спеціалісти виділяли три типи заболочених ґрунтів на Волині:

1. Заболочені ґрунти із нормальним вмістом мінералів.
2. Заболочені низинні торфовища.
3. Вишинні торфовища.

Введення вишинних торфовищ до сільськогосподарського вжитку вимагало зменшення лише частки мінеральних домішок і не потребувало інших витрат.

До першого типу заболочених ґрунтів спеціалісти відносили земельні площі у долинах річок. Для залучення цих земель до сільськогосподарського вжитку необхідно було відвести надмірні води. Інших додаткових заходів та капіталовкладень вони не потребували.

Другий тип заболочених ґрунтів був домінуючим у північній частині Волині. Використання такого типу ґрунтів, як підказували проведені наукові дослідження, могло бути не тільки можливим, а й надійно рентабельним, оскільки все залежало від кількості і якості мінеральних домішок у торфовищі. Майже половина таких торфовищ за звичайних умов, без додаткових капіталовкладень, могла не дати жодних позитивних результатів. Враховуючи загальногосподарський кризовий стан в економіці Польщі у зазначений період, осушення таких земель вимагало від уряду виважених рішень. У іншому випадку ці землі могли залишитися незагосподарьованими і стати додатковим тягарем для місцевого населення.

Свідченням останнього є дані наведені у журналі «Рільник» від 25 березня 1935 року, де зазначалося, що меліоративні роботи, які проводять разом із комасацією, спричинили до того, що уже маємо біля 15 000 га луків, а до 1940 року буде змеліоровано понад 23 000 га, переважно торфових, відводнених. Ці землі до осушення давали невеликі збори кислого сіна, а після осушення не дають вже жодного збору і в багатьох випадках є тягарем для дрібних господарств [499, с. 84].

Загосподарювання таких земель вимагало не тільки фізичної праці, а й досить значних капіталів. Бідність волинських селян була причиною того, що зробити це власними силами було неможливо.

Враховуючи вище зазначені труднощі і низький рівень землеробської культури у краї, воєводська влада, розпочинаючи з середини 30-х років XX ст., почала робити певні кроки у цьому напрямку. Була започаткована робота зі створення і пропаганди досвіду показових господарств. Так, для населення читалися лекції з питань раціонального ведення господарства на торфовищах, надавалася кредитна допомога як у грошовій, так і у формі знарядь праці, насіння та добрив. Після створення землеробської Палати акція із загосподарювання торфовищ перейшла до її компетенції.

Ще на початку 30-х років XX ст. воєводська влада помітила, що без врегулювання відпливів поверхневих вод проведення меліоративних робіт на ґрунтах не давало бажаного результату і було безперспективним. Великомасштабна державна меліорація початку 30-х років розпочалася у воєводстві після створення «Фундушу праці» та включала регулювання течій річок і спорудження магістральних каналів.

Не останню роль у започаткуванні цих робіт відіграла наявність у краї великої кількості безробітних, як наслідку світової економічної кризи. Держава вирішила використати їх працю, одночасно із залученням безземельних і малоземельних селян, для виконання основних меліоративних робіт.

У 1934 р. з метою сприяння втіленню меліоративних планів на терені Волинського воєводства влада розпочала регулювання річок у їхніх верхніх течіях, щоб дати можливість відтоку зайвим водам. Заздалегідь була розроблена технічна документація для проведення таких робіт. Першою річкою, на якій волинська воєводська влада розпочала регулювання течії, була Неретва, що протікала територією Любомльського і Володимирського повітів, та дві її притоки.

Уже 7 лютого 1934 р. волинський воєвода видав розпорядження, у якому зазначалося, що необхідно планомірно врегулювати течію річки Неретви протяжністю 30,2 км разом із двома притоками довжиною 10,04 км і 4,50 км. Відповідно до затвердженого урядом проекту кошторис запланованих робіт становив 881 500 злотих. Про серйозність такого задуму свідчить те, що керівництво реалізацією цього проекту здійснювало волинське воєводське управління на чолі із воєводою. На реалізацію проекту державний меліоративний фонд виділяв 40 % суми затвердженого кошторису, тобто – 352 600 злотих. Крім того, місцеві повітові спілки та Водна спілка мали виділити по 30 % затвердженого кошторису, тобто – 528 900 злотих.

Впродовж другої половини 30-х років XX ст. обсяги таких робіт постійно збільшувалися, що сприяло спорудженню ефективних локальних осушувальних систем.

Так, у 1935 р. було розпочато будівництво каналів Духче – Переспа та Раймісто – Кияж – Вічині у Луцькому повіті [414, с. 220; 416, с. 221–222].

У 1937 р. воєводська влада приступила до втілення нових планів меліоративних робіт. 22 грудня 1937 р. Г. Юзевський видав розпорядження щодо врегулювання течії заболоченої частини Верхнього Стоходу, що протікав

територією Горохівського і Луцького повітів, спорудження каналу «Бобровка» у Ковельському повіті та врегулювання течії річки Ставок у цьому ж повіті [417, с. 91–92; 418, с. 94; 419, с. 92–93]. Крім того, був доопрацьований попередній проект регулювання течії Неретви, який передбачав суттєве збільшення обсягів раніше запроектованих робіт [420, с. 90–91].

Отже, меліоративні роботи на терені Волинського воєводства в широкому плані були розгорнуті лише з середини 30-х років ХХ ст. Обсяг цих робіт, які досягли свого піку у 1936–1937 бюджетному році характеризують подані у табл. 2.4 дані [145, с. 60].

Таблиця 2.4

Меліоративні роботи у Волинському воєводстві в 1933–1938 рр.

Роки	Довжина каналів і врегульованих річок	Об'єм викопаної землі	Об'єкти	Вартість виконаних робіт			
				Державні витрати	Витрати органів самоврядування	Вартість послуг окремих осіб	Разом
	км	м. куб.	к-сть	злотих	злотих	злотих	злотих
1933 – 1934	7,0	80 000	2	94 000	1 000	11 000	106 000
1934 – 1935	14,0	152 000	3	115 000	50 000	37 000	202 000
1935 – 1936	15,0	213 000	3	95 000	24 000	74 000	193 000
1936 – 1937	61,0	355 000	6	373 000	10 000	52 000	435 000
1937 – 1938	48,0	276 000	7	385 000	60 000	139 000	584 000
Разом 1933 – 1938	145	1 076 000	8	1 062 000	145 000	313 000	1 520 000

Наведені вище дані пов'язані в основному із врегулюванням течій річок Стопірка, Неретва, Бобровка, Устя, Ставок, Стохід та спорудженням каналів Раймісто – Кияж, Духче – Переспа. Залучення із різних джерел більше 1, 5 мільйона злотих для виконання вище зазначених робіт дали можливість місцевій владі поставити проблему меліорації у краї на більш високий рівень і створити умови для завершення визначених у ході комасації обсягів меліоративних робіт та вирішити одну із найважливіших потреб Волині у збільшенні площ сільськогосподарських угідь.

Селяни схвально ставилися до меліорації, адже для її проведення могли одержати від держави кредити на пільгових умовах. У кінці 30-х років ХХ ст. на Волині меліорацією було охоплено не тільки територію повітів волинського Полісся (Ковельського, Сарненського, Любомльського), але й північні частини

Рівненського і Володимирського повітів.

Після меліорації значно зростала вартість земель. Це особливо стосувалося земель 5-ї економічної зони, до складу якої розпорядженням міністра земельних реформ від 11 липня 1927 р. було віднесено землі Ковельського, Костопільського, Любомльського, північної частини Луцького повітів Волинського воєводства, Камінь-Каширського і Сарненського повітів Поліського воєводства. На землях поліських повітів Волині селяни вигравали в ході меліорації насамперед завдяки тому, що могли зібрати на змеліорованих площах більше якісного сіна, ніж раніше. Відомо, що після меліорації луки переходили з нижчого класу у вищий. Ціна 1 га луків 5 класу 5-ї економічної зони становила 25 злотих, 1 га луків 4 класу – 90 злотих, а 1 га луків 3 класу тієї ж економічної зони – 205 злотих [386, с. 950]. Отже, після меліорації зростала не тільки врожайність, а й ціна селянських наділів.

Однак, хід меліорації був не простим. В окремих випадках селяни відмовлялися виконувати меліоративні роботи власними силами. Так, наприклад, селяни села Майков Рівненського повіту у 1937 р. відмовилися копати рови шарварковим методом, не дивлячись на те, що раніше вони виступали за проведення меліорації [70, с. 4–5].

Крім економічних аспектів аграрної реформи влада Польщі у період проведення меліорації враховувала і політичні чинники. Адже настрої у переважної більшості українського населення на терені північних повітів Волині та його відношення до польської державності турбували перш за все керівників військового міністерства. Автор книги «Полісся» Єжи Незбжицький писав у 1930 р., що серед місцевих селян поліських повітів легше проводити комуністичну агітацію. На таку ситуацію впливало земельне питання, що для місцевих жителів інколи було важливішим від питань релігійного та національного характеру [580, с. 299].

Офіційна влада покладала велику надію у пропаганді польської державності на терені волинського Полісся на польське військове осадництво. Але до 1930 р. осадники в цьому плані багато зробити не змогли, адже через нестачу державної допомоги самі змушені були боротися за свій добробут у важких природно-кліматичних умовах.

Військові керівники вважали, що у випадку війни армія на терені Полісся більше ніж в іншому регіоні залежатиме від співпраці з місцевим населенням. Адже місцеві селяни мали можливість дати провідників, які добре знали тамтешні болота і могли розповісти про місця переходів через них. Від поведінки місцевих людей залежало в значній мірі постачання і розквартирування військових частин. Автор книги «Полісся» писав, що на волинському Поліссі під час війни польський солдат повинен бути підготовленим «до неприхильної упередженості» місцевих жителів до поляків. Досвід дій легіонерів Ю. Пілсудського у 1915 р. засвідчив, що підрозділи першої бригади, які вели бої з російським військом між Костюхновкою і Маневичами, не могли одержати від місцевого населення ніякої інформації чи допомоги

харчами. У той же час місцеві люди переховували і супроводжували через болота і лісові хащі російських козаків. Автор підкреслював, що такі факти з часу війни 1920 року з більшовиками також це підтвердили [580, с. 300].

Отже, для уряду Другої Речі Посполитої питанням особливої важливості було оздоровлення водної системи Волині. Польський уряд приділяв значну увагу її швидкому врегулюванню як із господарської, так і з військової точок зору, оскільки більшість великих річок Полісся до Першої світової війни були судоходними.

Меліорацію земельних угідь у краї було розпочато у 1928/29 бюджетному році. У 1932–1933 бюджетному році вона на Волині досягла свого піку. Так, якщо в 1928–1929 бюджетному році було завершено роботи на 14 об'єктах, викопано 104 км ровів, піднято на поверхню 270 тис. м³ землі і змеліоровано 3, 6 тис. га землі за рахунок державних кредитів у розмірі 515 тис. злотих, то в 1932/33 бюджетному році ці показники відповідно були такими: 69 об'єктів, 550 км. ровів, 1277 тис. м³ землі, змеліоровано 28,6 тис. га землі, витрачено державних кредитів на суму 400 тис. злотих. Крім того, внески селян у 1932–1933 бюджетному році становили 448 тис. злотих. За період 1928/38 бюджетного року на території Волинського воєводства були проведені меліоративні роботи на 657 об'єктах. За цей час було споруджено 2876 км ровів і викопано шість мільйонів 928 тис. м³ землі та змеліоровано 100,9 тис. га сільськогосподарських угідь. На вказані роботи було витрачено 6 мільйонів 194 тис. злотих, із яких внески населення становили 2 559 тис. злотих. Починаючи з 1932/33 бюджетного року внески громадськості на меліорацію щорічно перевищували обсяги державних кредитів [535, с. 15].

Заходи державних органів та місцевого населення Волинського воєводства у сфері перебудови земельного устрою, зокрема, проведення меліорації, спричинили зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та доходів селян. Виступаючи в Земельному управлінні 28 лютого 1939 р. волинський воєвода А. Гауке-Новак відзначав, що виробництво продуктів землеробства і тваринництва у Волинському воєводстві динамічно зростає. За останні роки зросли збори пшениці, ячменю, проса, гречки, а в тваринництві зросла кількість великої рогатої худоби, свиней і овець [484, с. 108].

Під час виступу на засіданні Волинської воєводської ради А. Гауке-Новак підкреслив, що в ході перебудови земельного устрою у воєводстві проводяться роботи в усіх напрямках – парцеляції, комасації, ліквідації сервітутів, а «в справі меліорації підставові роботи і регуляція рік постійно розвиваються» [381, с. 120].

Отже, офіційна влада Другої Речі Посполитої особливу увагу, поряд із іншими напрямками аграрної реформи, приділяла меліорації. Це відповідало економічним і військовим інтересам держави. Меліорація, особливо у північній частині Волинського воєводства, була невід'ємною складовою інтенсифікації сільського господарства направленою на зростання обсягів виробництва продукції аграрного сектора економіки. Адже такі європейські країни як Англія, Голландія, Франція, Німеччина уже давно широко застосовували досягнення

меліорації у сільському господарстві.

Крім того, при правильному підході до меліорації вона сприяла не тільки врегулюванню водного балансу на вжиткових землях, а й перетворенню неужиткових земель на придатні до використання у сільському господарстві і цим самим збільшувала можливості для поповнення землею у ході комасації дрібних селянських господарств. Водночас, варто зазначити, що у міжвоєнний період при проектуванні і будівництві осушувальних систем основним обґрунтуванням доцільності їх створення для польської влади, на відміну від вище згадуваних країн Західної Європи, було залучення земель до сільськогосподарського вжитку та отримання більш високих врожаїв. Інші ж фактори, такі як збереження рослинного і тваринного світу, необхідність підтримання екологічної рівноваги ландшафтів, майже не враховувалися з причини відсутності належного фінансування з боку держави.

Однак, не дивлячись на значні успіхи в осушенні заболочених земель Волинського воєводства у міжвоєнний період, на кінець 30-х років XX ст. його поліські повіти в цілому продовжували залишатися краєм боліт.

РОЗДІЛ 3 КОМАСАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ

3. 1. Комасація у південних повітах

Комасація, тобто об'єднання селянських земельних ділянок, що були в черезсмузжі у власності одного господаря, в один земельний наділ, була започаткована на Волині на початку XX століття ще російським урядом. Саме Столипін прагнув у ході аграрної реформи звести всі селянські наділи, розкидані в різних місцях, в одну площу, що дало б змогу організувати хутірські господарства.

Загальні підсумки комасації у південних повітах Волині, яку проводив російський уряд, характеризують наведені у табл. 3.1 дані [145, с. 55].

Таблиця 3.1

**Комасація земель у південних повітах Волині
до Першої світової війни**

Повіти	Охоплено «шахівницею» перед війною			Комасовано до війни		
	Сіл	Госпо- дарств	Га	Сіл	Госпо- дарств	Га
Дубнівський	265	38 393	183 654	32	2 400	17 308
Горохівський	141	25 679	120 238	31	3 961	26 356
Кременецький	222	49 256	180 727	4	230	948
Луцький	263	39 381	221 971	54	4 989	36 025
Рівненський	210	41 647	164 521	14	3 287	14 497
Володимирський	172	27 297	136 459	27	3 933	19 563

Здолбунівський	110	22 244	75 320	20	27 850	11 266
Разом	1 383	243 897	1 082 890	182	46 650	125 963

До Першої світової війни царським урядом Росії були проведені комасаційні роботи у 182 селах, які ввійшли до складу південних повітів Волині і становили трохи більше 13 % їх загальної кількості. На їх частку припадало 19 % господарств і майже 12 % земельних площ від загального обсягу тих, що потребували комасації у цій частині воєводства. Отже, перед Першою світовою війною рівень вузькосмужжя та багатосмужжя у південних повітах Волині залишався значним.

У новоствореному Волинському воєводстві земельні наділи більшості селянських господарств були розпорошені. Їх кількість постійно зростала за рахунок купівлі земельних ділянок у поміщиків. Прикладом можна вважати селянські господарства села Пулганів. Так, у цьому селі селянин Дармовіс Микита мав 13,8 га землі, яка була розкидана у 18 місцях невеликими смужками. Олексюк Ілля володів 12,3 га землі, що знаходилася також у 18 ділянках. Дармовіс Іван мав 27,6 га у 27 ділянках, розкиданих далеко одна від одної. Ці та інші жителі села Пулганів і подали прохання до Луцької повітової управи, щоб комасувати їхні наділи [12, с. 4].

Наголосимо, незручність створювали не лише розташування селянських ділянок у різних місцях, але й непрактичність таких ділянок для господарювання, бо, маючи ширину в декілька метрів, земельні наділи простягалися на кілометри і більше. На таких ділянках навіть не можна було розвернутися возом, не зачепивши ділянку сусіда. За даними Васюти І.К. на початку міжвоєнного періоду у Волинському воєводстві в 40 % селянських господарств смужки сягали понад 1 км у довжину, а шириною – до 2-х метрів. Інколи зустрічалися й такі ділянки, довжина яких сягала 2 км, а ширина не перевищувала 1 метра [539, с. 36].

Актуальність комасації у міжвоєнний період на Волині знайшла відгук і у тогочасній пресі. Так, газета «Воля народа» писала: «Головною болячкою селянських господарств є роздроблене ґрунтів. Це унеможлиблює проведення в житті раціональної управи землі. Утруднене є знавожене ґрунтів, приміненне рілних машин, як моторових плугів, сівалок, жнивварок і т.д. Сему лихові має зарадити комасація, або лучба роздроблених земельних парцель в одну цілість» [493].

У комасації була зацікавлена і держава, бо в ході її реалізації проводилася оцінка ґрунтів, вимірювалися обсяги земельних ділянок. Це давало можливість державним органам вдосконалити систему земельного оподаткування та страхування і таким чином збільшити регулярні надходження коштів до державного бюджету.

У ході комасації малоземельні або, як їх називали, «карловаті» селянські господарства набували можливість збільшити свої земельні наділи. Так, у селі

Лаврів Полонківської гміни із взятих на облік 159 селянських господарств, 37 володіли земельними наділами менше 1 га [43, с. 9–11]. Проектом комасації в цьому селі було передбачено збільшити господарства малоземельних до 4-х га і для цього було відведено близько 300 га землі [27, с. 13]. Згідно комасаційного плану села Кунин Мізоцької гміни Здолбунівського повіту також багатьом малоземельним селянам було збільшено земельні наділи. Зокрема, наділ М. Терещука було збільшено з 1,1 га до 1,8 га, а Д. Влащука – з 3,5 га до 5,1 га [264, с. 1–2].

Зупинимо увагу на принципі добровільності в ході комасації. У працях істориків радянського часу стверджувалося, що комасація ґрунтів у 1924–1939 рр. мала примусовий характер [538, с. 17].

Наголосимо, аналіз архівних документів засвідчує, що ініціатива започаткування комасації майже завжди виходила знизу – від селян. Так, наприклад, було і в с. Іванчиці Луцького повіту, де відповідно до протоколу від 15 липня 1927 р. селяни одностайно ухвалили рішення про проведення комасації [36, с. 2].

Отже, зацікавленість у проведенні комасації була як із боку селян, так і з боку держави.

Значний обсяг комасаційних робіт у цій частині краю до Першої світової війни та позитивне враження селянства від результатів її проведення сприяли активізації комасаційних робіт у міжвоєнний період. Крім того, у південних повітах знаходилася значна кількість чеських та німецьких поселень, мешканці яких теж спонукали місцеве населення до комасації.

Серед південних повітів воєводства у міжвоєнний період першою розпочала комасаційні роботи влада Дубенського повіту, яка у вересні 1922 р. прийняла рішення про комасацію земель у селі Вельнічі, а у 1924 р. такі роботи започаткували ще у двох селах повіту – Береги та Піані.

Зазначимо, що з 1925 р. комасація уже проходила у більшості повітів південної частини воєводства, а у Дубенському повіті у цій акції було задіяно більше десяти сіл. У 1926 р. комасаційні роботи розпочалися у Рівненському та Здолбунівському повітах, а з 1927 р. і в Кременецькому [178, с. 40–47].

У подальшому, особливо до початку 30-х років, старт у різні терміни мав значний вплив на подальший перебіг комасації у південних повітах.

Так, до зазначеного вище періоду у північних гмінах Дубенського повіту комасація була близькою до завершення, в центральних – благополучно розвивалася, а у південних - ще й не розпочиналася.

Причин, що стримували комасаційний процес на півдні повіту було декілька:

- якість ґрунтів у південній частині була значно нижчого класу і це спричиняло небажання селян з'єднувати свої земельні наділи;
- відсутність у цій частині повіту комасаційних робіт перед війною;
- значно менша чисельність чеських і німецьких поселень ніж у інших частинах повіту, які позитивно налаштовували місцеве населення на

необхідність комасації;

– більш низький інтелектуальний та культурний рівень населення, що призводив до самовільної комасації та приєднання набутих із парцель земель.

Аналогічні причини гальмували проведення комасації у північних гмінах Луцького повіту.

Крім того, значна віддаленість гмін Медвеже, Сильно, Колки, Тростянець від повітового центру та дуже складне шляхосполучення із зазначеними гмінами ускладнювали можливості повітового уряду у проведенні роз'яснювальної роботи серед місцевого населення про переваги комасації. Значні проблеми у північній частині повіту доповнювалися високим рівнем бідності місцевого населення.

Розвиток комасації на початку 20-х років XX ст. у Рівненському повіті мав свої особливості. Найпасивніше вели себе в ході перебудови системи землекористування господарі сіл Рівненської гміни. Не бажали проводити комасацію в основному села, що знаходилися ближче до м. Рівне. Селяни боялися, що у ході комасації втратять вигідні місця розташування земельних наділів. Крім того, вони не мали жодного позитивного прикладу вигоди від комасації, адже у Рівненській гміні до війни в жодному селі комасація не проводилася.

До початку 30-х років у південних повітах воєводства найповільніше процес комасації проходив у Кременецькому повіті. Однією із основних причин такого стану справ у повіті було нерозуміння місцевим населенням тих переваг, до яких призводило проведення комасації. Адже, на території повіту за часів російської влади землі комасували лише у трьох селах.

Крім того, у Кременецькому повіті були специфічні, складні для проведення комасації землі невідповідної конфігурації, із ускладненим доступом до води, що залягала на глибині 60 – 70 метрів. На негативне ставлення місцевого населення до комасації тут значний вплив мала агітація її противників, яка спонукала селян до активного опору комасаційним роботам [227, с. 153].

Проведення комасації у Кременецькому повіті ускладнювалося ще й тим, що в окремих селах повіту була велика різниця у якості ґрунтів різних власників.

У 1925 р. у південних повітах Волині намітилися перші результати започаткованих у 1922 р. комасаційних робіт, було завершено комасацію на загальній площі 4 451 га, із яких 3516 га припадало на Дубенський повіт та 935 га на Луцький. У наступні роки обсяг комасації у південних повітах постійно зростав і досяг свого піку у 1930 р. – 50 477, 34 га. Крім того, зазначимо, що в 1928 році у всіх південних повітах воєводства уже були такі села, де комасаційні роботи завершили [47, с. 14].

У цей період особливо позитивно проходила комасація у Дубенському повіті, де у 1930 р. було комасовано найбільший обсяг земель – 10 761,9 га. Усього до липня 1930 р. в Дубенському повіті було завершено комасацію землі у 32 селах, у 26 – вона продовжувалася, а 22 села виявили бажання щодо її проведення [225, с. 149 зв.].

У другій половині 20-х років ХХ ст. швидкими темпами розвивалася комасація і в Луцькому повіті, де на кінець 1930 р. було завершено комасаційні роботи на площі 40 000 га, а найбільший обсяг робіт був виконаний у 1929 р. – 13 798,9 га.

Повітова влада всіляко підтримувала комасацію і вживала радикальних заходів до селян, які противились її проведенню. Так, у 1928 р. селянин с. Оздов, за відмову надати підводу для землеміра, який проводив комасацію у селі, був оштрафований владою на 10 злотих [18, с. 66].

На кінець 20-х років влада суттєво активізувала комасаційні роботи у Володимирському, Горохівському та Рівненському повітах. Так, зокрема, у Клеванській гміні Рівненського повіту у 1930 р. із 19 сіл тільки 4 ще не розпочали комасацію, а в гміні Бугрин майже половина сіл виявили бажання провести комасацію.

Загалом у Рівненському повіті на 1930 р. виявили бажання провести комасацію селяни 73 сіл, що становило третину їх загальної кількості у повіті. Крім того, у 54 селах були виявлені й обстежені земельні ділянки щодо можливості проведення комасації. Із 73 сіл бажаючих провести комасацію у 38 населених пунктах розпочали землемірні роботи, у 22 було встановлено статус власності на землю, і у 13 селах завершили комасаційні проекти [230, с. 156].

У той же час у Здолбунівському та Кременецькому повітах комасаційні роботи було завершено на земельних площах відповідно 5643 та 5387,5 га [47, с. 14].

У цілому, в 20-х роках ХХ ст. у південних повітах Волинського воєводства комасаційні роботи були виконані на площі 165 425, 1 га, що за нашими підрахунками становило трохи більше 15 % усіх земель, які її потребували і на 3 % перевищувало обсяг робіт реалізованих російською владою перед Першою світовою війною.

На цілі комасації у період до 1930 р. польська влада виділила із державного бюджету 3 780 139 злотих та надала населенню кредитів на суму 4 538 274 злотих [137, с. 8].

Основна частка із зазначених вище коштів дісталася південним повітам воєводства тому, що у північних повітах у 1930 р. ця акція тільки набувала свого розвитку.

Підкреслимо, що крім визначених раніше чинників, що не сприяли швидкому розвитку комасаційної акції у південних повітах Волині, стримуючим фактором була нестача земель для поповнення малоземельних господарств. Проте, як зазначав земельний комісар Рівненського повіту в одному із своїх звітів, навіть за таких умов бажаючих комасувати землі було значно більше, ніж можливостей у староства для реалізації таких намірів. Через нестачу коштів та спеціалістів, і перш за все землемірів, у старостві в 1930 р. залишалося 19 невивчених справ із комасації, а бажаючих її розпочати було ще більше. Обмежені фінансові ресурси призводили до того, що якщо вистачало коштів на вимірювання земельних ділянок, то їх не залишалося на перенесення будинків та

господарських будівель на нові наділи [230, с. 156].

Варто зауважити, що вимірювання земель і визначення стану їх посідання без завершення комасації було не тільки нераціональним, а й шкідливим, тому що у селах, де були проведені такі роботи селяни в очікуванні комасації не проявляли зацікавленості у підвищенні родючості своїх земель, що негативно впливало на інтенсифікацію та зменшувало і так не досить високу ефективність сільськогосподарського виробництва.

Отже, для нарощування темпів робіт з удосконалення системи землекористування у 30-х роках міжвоєнної доби владі необхідно було думати про додаткові фінансові ресурси та додаткове залучення спеціалістів і, перш за все, землемірів, яких так не вистачало для виконання комасаційних робіт. Крім того, необхідно було прискорити роботи із парцеляції та ліквідації сервітутів, низькі темпи яких у південних повітах теж не сприяли проведенню комасації.

Надання державної кредитної допомоги у ході комасації у Волинському воєводстві регулювалося постановою міністерства земельних реформ від 14 січня 1927 р., у якій було передбачено надавати позики на одне господарство у розмірі до 1200 злотих, а у окремих випадках до 2500 злотих, на купівлю землі з метою поповнення малоземельних господарств, перенесення будинків та на виконання інших робіт, які проводилися під час комасації земель. Нестабільна фінансово-економічна ситуація у Польщі призводила до того, що державний банк не завжди міг надати селянам необхідну кредитну допомогу у грошовій формі. Особливо ускладнилася ця ситуація у період світової економічної кризи 1929–1933 рр.

Намагаючись компенсувати нестачу готівкових коштів, 12 липня 1932 р. польська влада прийняла спеціальне рішення про надання кредитної допомоги діловою деревиною селянам, які беруть участь у комасації, за умови використання її для власних потреб. Зазначимо, що цей вид кредитної допомоги значного успіху на Волині не мав. Однією із причин цього було і те, що уже в 1933 р. до місцевих лісництв надійшов директивний лист від воєводської дирекції державних лісів із вказівкою видавати у якості кредитної допомоги будівельні матеріали нижчої якості [32, с. 5].

Підкреслимо, що до проблеми кредитування у ході комасації уряд повертався ще неодноразово.

Одним із найважливіших заходів у ході комасації була класифікація ґрунтів та їх оцінка, адже від її проведення залежав успіх комасації. Коли ґрунтовно і вміло проводили класифікацію ділянок, то дуже легко було, у відповідності зі статтею 6 закону про комасацію, виділити селянам нові ділянки, які були б за якісним складом не гірші від ділянок до проведення комасації. У процесі проведення комасаційних робіт інженери-землеміри повинні були ретельно вивчити місцеві ґрунти і здійснити їх класифікацію. Ця справа вимагала більшої виваженості ніж під час викупу земельних ділянок у ході парцеляції. Адже під час комасації справа торкалася насамперед дрібних селянських господарств. Аби якісно класифікувати ґрунти і не обурити селян,

землеміри мали враховувати місцеві умови, віддаленість ґрунтів від села, стан доріг, які ґрунти кому із власників вигідніші – легші чи важчі, чи достатньо було у наділі луків і пасовищ для ефективного господарювання. Підтвердженням важливості зазначеного вище є комасація земель у с. Іванчиці Луцького повіту, рішення про завершення якої було затверджене владою 22 грудня 1929 р. Однак у встановлений законом термін, від значної кількості учасників комасації надійшла скарга до повітового та окружного земельних управлінь із приводу незадоволення селян результатами комасації. Скаргу селян влада визнала слушною і у листопаді 1930 р. на комасованих землях ревізором земельного воєводського уряду Ф. Абрамовичем була проведена перевірка, у ході якої були виявлені суттєві технічні і господарські помилки у проекті комасації. Усунення землеміром визначених ревізором недоліків дали можливість задовольнити зазначені у скарзі вимоги селян, а владі прийняти 14 вересня 1931 р. кінцеве рішення про комасацію земель у с. Іванчиці [41, с. 119–124].

Отже, комасація у с. Іванчиці є свідченням того, наскільки її результати залежали від землеміра і, що для того, аби підготувати спеціаліста для робіт із земельного переустрою, академічних знань було недостатньо. Тільки багаторічна практика і повсякденна виснажлива робота сприяли підготовці спеціаліста із комасації, який міг на високому рівні виконувати свої функціональні обов'язки. Спеціалістів такого рівня у воєводстві постійно не вистачало, а особливо на селі, де виконувалися основні роботи з комасації. Навіть у відділі землеробства і земельних реформ земельного воєводського управління працювало лише чотири інспектори-землеміри за мінімальної потреби восьми спеціалістів [82, с. 8 зв.].

Складні природно – кліматичні й побутові умови та низька заробітна плата не приваблювали спеціалістів з інших регіонів. Тому спеціалістів-землемірів не вистачало не тільки у першому міжвоєнному десятилітті, а й упродовж усього міжвоєнного періоду.

Про гостру потребу підготовки землемірів для проведення комасаційних робіт свідчить оголошення Волинського воєводського управління від 19 липня 1932 р. про можливість здати екзамен екстерном на землеміра у Варшаві й отримати звання присяжного землеміра. Міністр віровизнань і народної освіти зазначав, що в урядових установах «до цього часу» землемірними роботами зайнята значна частина людей, які з різних причин не змогли закінчити належних шкіл, але завдяки сумлінній праці і набутому досвіду належно виконують свої обов'язки на державній службі. Далі міністр звертався до кураторії Варшавського шкільного округу і зазначав, що з метою надання можливості таким особам досягти відповідного кваліфікаційного рівня для виконання землемірних робіт міністр віровизнань і народної освіти і міністр громадських робіт дозволяють востаннє в грудні 1932 р. при державній землемірній школі у Варшаві провести екзамени і за їх результатами присвоїти кваліфікацію присяжних землемірів.

До складання такого екзамену допускалися тільки державні службовці, які себе добре зарекомендували на службі. Кандидати на оформлення допуску

до складання екзаменів екстерном повинні були подати принаймні свідоцтво про закінчення 4-х класів загальноосвітньої середньої школи, чи загальної школи найвищого ступеня і довідку про 15-річну працю землеміром. Коли ж претендент подавав довідку про 10-річний стаж роботи землеміром, то від нього вимагалось свідоцтво про закінчення 6-ти класів загальноосвітньої середньої школи. Кваліфікаційна комісія на чолі з директором Державної землемірної школи у Варшаві виносила спеціальну постанову про допуск кандидатів до складання екзамену екстерном. Внесені до списку кандидати мали сплатити в канцелярію вищеназваної школи по 150 злотих кожен, з яких 40 злотих перераховували у фонд держави, а інші 110 злотих призначалися для оплати роботи членів екзаменаційної комісії [372, с. 173]. До складу екзаменаційної комісії, крім директора школи, входили запрошені директором вчителі і спеціалісти з окремих предметів, а також по одному представникові від міністерств віровизнань і народної освіти, земельних реформ і міністерства громадських робіт.

Від претендентів вимагали знань із математики в обсязі програми одного курсу Державної землемірної школи у Варшаві, із землевпорядкування, техніки комасації і парцеляції, кадастру землі, правознавства і землевпорядних інструкцій.

У процесі виконання своїх обов'язків землеміри нерідко вдавалися до зловживань у проведенні класифікації земельних площ. Щоб запобігти зловживанню присяжних землемірів, їх контролювали повітові земельні управління. Присяжні землеміри зобов'язані були повідомляти місцеві земельні управління про початок кожної землемірної роботи. Роботи, що стосувалися комасації земельних ділянок, розпочинали тільки після попереднього схвалення Окружним земельним управлінням в Луцьку угоди, укладеної між зацікавленими сторонами (селянами і землеміром). Коли обсяги запланованої роботи перевищували можливості присяжного землеміра виконати її у визначені терміни, то Окружне земельне управління могло відмовити у схваленні такої угоди.

Присяжні землеміри не пізніше як до 5 січня чергового року були зобов'язані подавати звіти про виконану роботу за минулий рік Окружному земельному управлінню в Луцьку. Розпочату на об'єкті роботу з комасації присяжні землеміри мали проводити без перерви до повного її завершення.

За несумлінне ставлення землеміра до роботи Окружне земельне управління могло винести йому письмове попередження. Міністр земельних реформ за пропозицією Окружного земельного управління мав право позбавити такого землеміра повноважень для проведення комасаційних робіт. Копію рішення про звільнення землеміра з роботи міністр надсилав воєводі [391, с. 547].

Але все ж таки місцеві державні службовці, в тому числі і землеміри, в окремих випадках, що зафіксовані документально, проявляли свавілля, передавали в ході комасації кращі землі одним, відбираючи їх в інших селян.

Землеміри іноді планували земельні ділянки на свій розсуд, не зважаючи на скарги селян. Про такі факти свідчать скарги селян до державних управлінь різного рівня [19, с. 158]. Зокрема, селяни с. Оздова Луцького повіту звернулися з проханням до повітового уряду призначити їм іншого землеміра, тому що діючий ставиться до них зневажливо [81, с. 61].

Комасаційні ради теж не завжди діяли в інтересах громади села. Так, до Луцького повітового староства надійшла скарга від селян с. Голешів на дії комасаційної ради, яка із своєї ініціативи запросила приватного землеміра, який проводячи землемірні роботи працював на її користь [31, с. 56].

Залучення приватних землемірів, не завжди спеціалістів високого рівня, обумовлювалося тим, що присяжних землемірів із належною кваліфікацією не вистачало. Волинський воєвода Г. Юзевський, намагаючись вирішити зазначену проблему, у 1933 р. власним розпорядженням надав статус присяжних землемірів п'яти особам: Ю. Каліновському, Я. Кузьмецькому, Я. Очко, В. Колдратовичу, Р. Тарногурському. Вони місцем своєї роботи обрали Дубно, Луцьк та інші повітові центри [457, с. 81; 459, с. 204; 458, с. 283; 460, с. 329].

Комасацію в селах південних повітів здійснювати було значно складніше, ніж у північних поліських, де комасації підлягали в основному надільні ділянки селян. Про це свідчать оголошення про початок та завершення комасаційних робіт у селах південних повітів, які у міжвоєнний період постійно друкувалися у воєводському віснику. Наприклад, у с. Пельча в грудні 1927 р. розпочалися підготовчі роботи до проведення комасації і продовжувалися майже 4 роки. Лише 27 квітня 1931 р. Окружне земельне управління видало розпорядження провести комасацію в селі Пельча Вербської гміни Дубнівського повіту на площі 1955,8 га землі. Ці землі включали:

- 1) надільних ділянок господарів села Пельча – 1161,5 га;
- 2) колишніх сервітутних земель, визнаних селянськими на основі постанови Окружної земельної комісії від 17 червня 1929 р. – 322,4 га;
- 3) земельних ділянок Державного земельного банку, відчужених від маєтку Пельча – 149,2 га;
- 4) уже розпарцельованих земель маєтку Пельча – 40,9 га;
- 5) державної землі (раніше була церковною) – 31,1 га;
- 6) землі православної парафії села Пельча – 34,1 га;
- 7) землі Державного земельного банку, проданої селянам села Пельча – 141,4 га;
- 8) землі, яку надав Державний земельний банк для заміни селянських анклавів – 11,8 га;
- 9) землі колонії «Коханка», яку було включено з метою заміни і вирівнювання меж – 8,0 га [362, с. 214].

Із наведеної вище інформації видно, що комасація земель у с. Пельча, не зважаючи на труднощі у підготовці до її проведення, була вигідною для селян не лише з погляду удосконалення системи землекористування, а й можливості суттєвого поповнення своїх земельних наділів за рахунок землі

виділеної для парцеляції. Крім того, вміло організовані землеміром та комасаційною радою роботи дали можливість уже у листопаді 1931 р.

завершити комасацію [178, с. 40].

Рішення Окружного земельного управління про завершення комасації у с . Пельча було підтверджено постановою Міністерства землеробства і земельних реформ від 27 серпня 1932 р. [362, с. 214].

Часто у ході комасації необхідно було виконувати дуже складні роботи. Так, 5 вересня 1930 р. прикордонний земельний комісар у Луцьку видав постанову про початок комасаційних робіт на землях у селах Ланівці і Оришківці Лановецької гміни Кременецького повіту. Під комасацію було віддано 2767, 2 га загальної земельної площі. Очевидно, що власники великих земельних наділів були проти комасації, бо в ході робіт вони могли одержати землю не в тому місці де мали її раніше. Через рік, тобто 18 жовтня 1931 р., Окружне земельне управління довело до відома громади цих сіл, що таке рішення для усіх власників землі є обов'язковим до виконання. Для комасації були визначені наступні ділянки:

- 1) надільні землі селян сіл Ланівці і Оришківці (1 471,13 га);
- 2) землі римо-католицької парафії в Ланівцях (25,50 га);
- 3) землі православної парафії в Ланівцях (36,68 га);
- 4) землі православної парафії в Оришківцях (41,55 га);
- 5)землі В. Гладинюка (128,91 га), які він придбав раніше з маєтку А.

Кульчицької;

б)землі, придбані трьома селянськими спілками села Ланівці з маєтків Т . Церне та Г. Мейснера (192, 33 га);

- 7)землі В. Карокінського (54,62 га), які він придбав з маєтку Т. Церне;
- 8) землі спадкоємця маєтку в Ланівцях Кельчовського (102,94 га);
- 9) землі спадкоємця маєтку в Ланівцях Зенковича (43,44 га);
- 10) землі спадкоємниці маєтку в Оришківцях Ю. Поплавської (128,28 га);
- 11) землі, придбані Р. Гуменюком з маєтку Г. Мейснера (8,00 га);

12) землі, придбані селянськими спілками жителів села Оришківці у магната Г. Церне (196,28 га);

13) землі, куплені С. Ментухом з маєтку в Ланівцях (15,23 га);

14) землі, що купили жителі села Оришківці у власників маєтків Оськіні та маєтку в Ланівцях [455, с. 266–267].

Як видно із наведених даних, у селах Ланівці й Оришківці до комасації було включено майже 2,5 тис. га земель, які належали різним власникам. Це землі великих власників, церковні, надільні та набуті у ході парцеляції селянські землі та ін. Таке розмаїття земельних власників, особливо великих, кількість яких після парцеляції зросла, значно ускладнювало комасацію земель.

Однак, зазначимо, що селяни тут теж частково поповнили свої земельні ділянки за рахунок парцеляції великої власності і під час комасації одержали

можливість звести їх у єдиний наділ і суттєво поліпшити ефективність своїх господарств.

У ході комасації у південних повітах Волині були випадки, коли перешкодою на шляху невідкладної комасації ставало управління лісів, яке вилучало з-під комасації ліси, що на його думку мали природоохоронне значення. Так, наприклад, Волинське воєводське управління визнало ліси, що мали таке значення і стали державними в таких місцевостях:

а) частка лісу біля Малого Шпакова Дядьковицької гміни Рівненського повіту площею 11,90 га. Раніше ця лісова ділянка була в ужитку селян;

б) частина лісу в урочищі Великий Ліс Дядьковицької гміни площею 7, 82 га;

в) частина лісу біля Шпакова Дядьковицької гміни площею 29,72 га;

г) лісові площі в Дядьковицькій гміні обсягом 27,30 га і 3,65 га;

д) лісові площі Дядьковицької гміни біля села Плоске, що раніше були власністю А. Якобець, розміром 24,30 га. Оголошення про віднесення зазначених земель до площ, що мають природоохоронне значення було опубліковано Волинським воєводським управлінням 8 квітня 1932 р. [454, с. 147–148].

Зрозуміло, що в таких випадках, комасаційні роботи у селах, до яких відносилися ці лісові площі, відкладалися до узгодження питань комасації з управлінням державних лісів Волинського воєводства. Зазначимо, що селяни не вітали того факту, що 11,90 га лісу, який був раніше в їхньому ужитку, тепер вони втрачали.

Характерними були випадки під час проведення комасації, коли сотні га землі селянам треба було викупити у великих землевласників. Так, 19 листопада 1932 р. Рівненське повітове земельне управління повідомило, що чинним стало його рішення від 7 жовтня 1932 р. про початок комасаційних робіт на землях села Милостів Дядьковицької гміни, де комасацією було охоплено 1117,18 га. Проте, початку комасації передувала необхідність селянам викупити багато землі у власників маєтків. Так, селянською спілкою села Милостів було куплено у Лідії Бешенової 276,40 га землі, у поміщика Т. Бичковського (маєток Плоска) – 54,08 га, у поміщика Т. Зіневича – 83,31 га, в основному, для вирівнювання меж. До комасації було включено також і землю Милостівської православної парафії площею 36,79 га [456, с. 267].

Отже, крім об'єднання земель, господарства села Милостів у ході аграрної реформи змогли придбати значний обсяг землі, який становив майже 2/3 їх надільних земель, що у подальшому мало значний вплив на зростання добробуту селянських родин. Комасація тут пройшла швидко і без ускладнень.

Комасаційні роботи часто зволікалися ще й тому, що селяни не завжди мали змогу купити розпарцельовану землю у власників маєтків. Це особливо проявлялося в роки кризи. Якщо у 1928 р. у східних воєводствах власниками було куплено 117,1 тис. га землі, то в 1932 р. – лише 18,7 тис. га [519, с. 35]. Це свідчить про те, що купівельна спроможність селян східних воєводств на

початку 30-х рр. XX ст. була нижчою, ніж у другій половині 20-х рр. XX століття.

Проте, не дивлячись на кризову ситуацію в економіці, комасацію влада намагалася проводити наполегливо. Впродовж 1933 р. було опубліковано дані, що в попередньому році комасаційні роботи проводилися в 122 селах Волинського воєводства [526, с. 4]. Назви населених пунктів, що проводили комасацію, свідчать про те, що це були великі села, часто – центри гмін, до речі, приблизно половина з цих сіл комасацію у міжвоєнний період завершила.

Однак, зазначимо, що обсяг комасованих земель у південних повітах у 1933 р. в порівнянні із попередніми роками суттєво зменшився і становив 30 915,3, що було на 30 % менше, ніж у 1932 р. і навіть менше, ніж у 1928 р., коли вперше у міжвоєнний період з'явилися результати комасації у всіх південних повітах і вона була завершена на площі 32 198,2 га [47, с. 14].

Варто підкреслити, що у Кременецькому повіті, на відміну від другої половини 20-х років, особливо активно комасація проходила у 30-х роках XX ст. У 1932 р. обсяг комасованих земель тут становив 5 694,7 га, що було на 307, 2 га більше, ніж загалом у 1928–1930 рр. [144, с. 27].

Інформація наведена у воєводському віснику дає можливість прослідкувати хід комасації у окремих селах повіту. Під час аграрної реформи складно проходили комасаційні роботи в селі Великі Садки Дедеркальської гміни Кременецького повіту. Кременецьке повітове земельне управління 28 січня 1933 р. прийняло постанову про початок комасаційних робіт у цьому селі. Деякі власники великих земельних ділянок не бажали комасації, вимагаючи вилучення своїх господарств із комасаційних проектів. У справу змушений був втрутитися волинський воєвода Г. Юзевський. 13 квітня 1934 р. він видав розпорядження про початок комасації. Постанова Кременецького земельного управління цим розпорядженням була частково змінена і до комасаційної площі даного села остаточно були включені такі землі:

- 1) 712,51 га наділи селян;
- 2) куплені селянами ділянки у власників маєтків А.Нагородської, Я. Кучальської, Л.Томашевської і С.Томашевського, В.Красовського, К. Часновської, К.Грохівської та М.Радзімінського площею 494, 86 га;
- 3) землі поміщиків Я.Кучальської (18,20 га), М. Кучальського (40,02 га), С. Кучальського (37,68 га), Л.Томашевської (37,16 га);
- 4) землі православної парафії села Великі Садки (24,61 га);
- 5) землі чотирьох власників (53,19 га) з метою вирівнювання меж.

Всього під комасацію було включено 1514,67 га землі [464, с. 166]. Цікаво, що серед нових великих власників найбільшим був П.Усик, який купив 45,15 га землі. Більш дрібні власники також мали користь від комасації, яка дала можливість приєднати до своїх земельних наділів землі куплені під час парцеляції.

Специфічно проходила комасація земель у селі Москалівка Білогорецької гміни Кременецького повіту. Волинський воєвода Г.Юзевський 11 липня 1934 р.

видав розпорядження про початок комасації у цьому селі. Під комасацію було включено землі загальною площею 1528,11 га:

- 1) надільні селянські ділянки (937,09 га);
- 2) землі, куплені селянами у Б. Теплякова (117,53 га);
- 3) землі, куплені селянами у державних маєтків (73,92 га);
- 4) маєток Я.Олійника (331,56 га);
- 5) земля Москалівської православної парафії площею 60,00 га [465, с. 199–200].

У цьому селі маєток Я.Олійника спеціалізувався на вирощуванні технічних культур і тому площа його землі була більшою від максимально допустимої законом норми (300 га). Однак і його землі були включені до комасації.

У селі Темногайці Катербурзької гміни Кременецького повіту провести комасацію було простіше, бо там вона поширювалася на надільні землі селян (849,72 га) і землі куплені селянами у великих землевласників (у К.Головина в 1898 р. – 17, 15 га, у С.Мінакова в 1922 р. – 44, 68 га, у маєтку с. Темногайці під час парцеляції 1926 – 1927 рр. – 55, 22 га); землі Темногайцівської православної парафії – 41, 81 га. Загальна комасаційна площа охоплювала 1017,64 га. Завдяки такому збігу обставин рішення про початок комасації в цьому селі пройшло швидко. 5 липня 1934 р. Кременецький повітовий староста видав постанову про початок комасаційних робіт, а вже 2 серпня 1934 р. його постанова набула чинності [466, с. 219–220].

Комасація земельних ділянок у селі Савчиці Березнівської гміни Кременецького повіту характерна тим, що під час її проведення довелося приєднати частину землі власників сусіднього села з метою вирівнювання меж. Постанова про комасацію в цьому селі стала правочинною у серпні 1934 р. До комасаційної площі села входили: надільні селянські ґрунти – 573, 92 га; землі, що перейшли у власність селян під час ліквідації сервітутів – 110, 00 га; землі, куплені селянами у власників маєтків Октавії Скішисневської та Пелагії Морстин до Першої світової війни – 171,43 га; землі, що були куплені селянами під час парцеляції 1925 і 1927 рр. – 29,50 га; надільні землі села Комнана – площею 4,38 га та земля двох селян площею 26,86 га, яку включили до комасації з метою вирівнювання меж. Загальна площа комасації становила 977,83 га [467, с. 230 – 231].

Навіть значні успіхи Кременецького повіту в проведенні комасації у середині 30-х років не знімали серед селян питання щодо її доцільності та переваг. Так, у 1934 р. селяни с. Лопушно звернулися із скаргою у воєводське управління, де висловили своє небажання проводити з'єднання земельних наділів [143, с. 2].

Складною справою було проведення комасації в с. Тучин Рівненського повіту. Рівненське повітове земельне управління ще 13 жовтня 1932 р. прийняло рішення про початок комасації в цьому селі. Великі землевласники не погодилися на її проведення, вони вимагали внести зміни у план комасації. Більше як через рік, 30 листопада 1933 р., Окружне земельне управління видало

виконавче розпорядження про комасацію земель у с. Тучин, але план комасації був частково змінений. До комасації в селі Тучин були включені такі землі: надільні ґрунти селян с. Тучин 1560,11 га; землі, придбані селянами в землевласниці Трубецької 424,80 га; землі, придбані у землевласниці Ігнат'євої 138,20 га; ґрунти Тучинської православної парафії 36 га; державні землі, що раніше належали православної парафії с. Тучин 43,0 га; землі загальної школи с. Тучин 20 га; землі, куплені селянами с. Тучин у римо-католицької парафії 7 га; землі Тучинської римо-католицької парафії з метою вирівнювання меж 3 га; 20 га землі маєтку Ольги Отмінської з метою вирівнювання меж і ліквідації анклавів. Всього комасацією було охоплено в с. Тучин 2285 га землі [463, с. 120]. Як видно із наведених вище даних, ще до початку комасації жителі села купили у великих землевласників у ході парцеляції 578 га. Специфіка комасації в с. Тучин полягала в тому, що до комасації включили 23 га землі з метою ліквідації анклавів і вирівнювання меж.

Зауважимо, що комасація землі в Зайончицях і Творениці Хворівської гміни Горохівського повіту також мала свою специфіку. До загальної комасаційної площі 1192,7 га тут воєводським рішенням від 5 січня 1934 р. були включені: надільні селянські землі сіл Зайончиці і Торениця 694,7 га; землі, куплені у власників маєтків у цих селах 415,7 га; землі, куплені селянами у Зайончицької православної парафії 40,0 га; невеликі за площею ділянки, що були у приватній власності поміщиків А.Міяковського – 21 га, М.Стебницької 6 га, С.Антоновичевої – 5 га. Тут ділянки власників маєтків за площею різко не відрізнялися від селянських і комасація пройшла легко: повітове земельне управління прийняло постанову про комасацію в цих селах 9 грудня 1933 р., а вже через 25 днів вона набула правової сили. Оголошення про це зробив Горохівський повітовий староста Т. Буйко [462, с. 119].

Проведення комасації в с. Олізарів Скобелківської гміни Горохівського повіту цікаве тим, що тут під комасацію було віддано 289,1 га надільних селянських земель, а 321,9 га куплених у власників великих маєтків (М. Шкиєнка, А. Зелінського, А. Каліловського та ін.) та держави [461, с. 119]. Ці дані свідчать про те, що в ході парцеляції селяни придбали землі більше, ніж мали її раніше. Тому комасація в цьому селі, очевидно, була вигідною селянам.

Специфічно проводилася комасація в селі Суходоли Хотячівської гміни Володимирського повіту. Волинське окружне земельне управління ще 22 жовтня 1930 р. видало постанову про комасацію в цьому селі. Справа з комасацією тут зволікалася, бо вкрай необхідним було включити до комасаційних площ частину земель колоністів із метою вирівнювання меж і анклавів. Землі ж колоністів комасації не підлягали. Справа набула загострення і дійшла до Міністерства землеробства і земельних реформ, котре 20 серпня 1934 р. підтримало своєю постановою рішення Окружного земельного управління. Комасацією в Суходолах було охоплено 665,4 га надільних селянських ґрунтів; куплених селянами у власника маєтку біля села Суходоли В. Гутовського 74, 35 га; придбаних селянами у власника маєтку Запуст Я. Галензи-Галензовського

48,6 га; куплених у власника маєтку біля села Орань Ф. Рахлевського
7,55 га; землі Новосілківської православної парафії в с. Суходоли
площею 26 га; частку орних ґрунтів маєтку В. Гутовського площею сім га землі з
метою вирівнювання меж; частину земель колонії Новоянка (власність А.
Возняка, Я. Возніци і П. Гожельницького) з метою вирівнювання меж площею
80 га землі. Про це 8 березня 1935 року було оголошено Володимирським
повітовим старостою [468, с. 78].

2 січня 1938 р. Воєводська земельна комісія видала виконавчу постанову
про затвердження проекту комасації на ґрунтах села Суходоли [480, с. 121].

Аналіз розвитку комасаційних робіт у південних повітах Волині у 1934/35
бюджетному році показав, що обсяг земель, на яких вони були проведені, у
порівнянні із 1933 р. дещо виріс і становив 34379,6 га. Однак, зазначимо, що
перевиконання планових завдань було зафіксовано лише у Кременецькому та
Здолбунівському повітах, де обсяг виконаних робіт становив – 128,5 % та 118,
2 %, відповідно у інших повітах їх рівень не перевищував 85 %, а найнижчим
показник виконання планових завдань був у Луцькому повіті і становив 69,2 % [461, с. 1 зв.].

Як свідчать матеріали перевірки роботи земельних відділів Дубенського,
Кременецького та Рівненського повітових старостів у 1934–1935 бюджетному
році у багатьох населених пунктах процес комасації стримувався тим, що була
незавершена парцеляція. Крім того, значні земельні площі потребували
прискорення меліоративних робіт і обводнення піскових ґрунтів [56, с. 2].

Такий стан справ був характерним не тільки для Волині, а й для Польщі в
цілому. Про це писав у одній із своїх праць у 1936 р. колишній міністр
землеробства і земельних реформ В. Станевич. Він зазначав, що влада Польщі
була дуже стурбована уповільненням темпів парцеляції у 1930–1935 рр. тому, що
високий приріст населення на селі створював аграрне перенаселення у країні,
яке вело до подальшого роздрібнення селянських господарств. В.Станевич
звернув увагу на те, що за 10 років (1921–1931 рр.) у Польщі на селі утворилося
біля 577 тисяч господарств, із яких 400 тисяч виникло внаслідок поділу
існуючих господарств [620, с. 385].

У цілому картина на Волині була подібною до загальнопольської, але
рівень роздрібненості господарств у південній частині Волині був вищим ніж у
північній і у ході аграрної перебудови постійно зростав. Так, якщо у 1927 р. на
одне господарство площею менше 50 га у середньому припадало у Луцькому
повіті 6,3 га, Володимирському – 5,5, Дубнівському – 4,8, Горохівському – 4,7,
Рівненському – 4,4, Кременецькому – 4,3 і Здолбунівському – 3,7 [577, с. 48], то у
середині 30-х років цей показник у Луцькому повіті становив 5,4 га,
Володимирському – 4,5, Дубнівському – 4,6, Горохівському – 4,6, Рівненському –
3,7, Кременецькому – 3,3, Здолбунівському – 3,3, га на одне господарство [507,
с. 43].

Тому, як зазначав В. Станевич, не могло бути раціональної сприяючої
аграрному сектору загальної господарської політики без суттєвих бюджетних

видатків та інтенсивної кредитної політики. В іншому випадку замість позитивного реформа може дати від'ємний результат, особливо у Польщі, де земельна реформа є проблемою не тільки соціальною, а й політичною [620, с. 396–397].

Наголосимо, що реалізація комасаційних проектів вказувала на потребу додаткового стимулювання населення з боку держави. У середині 30-х років ХХ ст. урядом Польщі були внесені зміни до комасаційного законодавства, перш за все вони стосувалися оплати за землемірні роботи в ході комасації. У цьому плані для селян влада зробила певні полегшення. Розпорядженням міністра землеробства і аграрних реформ від 6 червня 1935 р. було встановлено нову оплату за комасаційні роботи. Згідно розпорядження міністра Волинське воєводство було поділено на дві зони – південну і північну. До південної зони були включені повіти: Дубенський, Горохівський, Володимирський, Здолбунівський, Кременецький, Рівненський і частина Луцького повіту, розташована на південь від залізниці Ковель – Рівне. Оплата за проведення комасаційних робіт у цих повітах із виконанням землемірних робіт становила 23 злотих за 1 га, а без землемірних робіт – 17 злотих за 1 га [501, с. 200].

Оплату за проведені землеміром роботи здійснював окремо кожний власник землі, а ґрунти, що знаходилися під шляхами, вилучалися із загальної суми оплат. Визначений розмір плати за комасаційні роботи міг бути розділений на частини або рати, із сплатою їх впродовж 5 років. Водночас у розпорядженні зазначалося, що річний внесок не може бути меншим 15 злотих. У випадку коли учасник комасації мав переносити будинок на хутір, то термін сплати першої рати міг бути продовжений на 1 рік. Якщо селянина – учасника комасації спіткали неврожай, хвороба, пожежа чи ін., то він міг порушити перед владою питання про продовження терміну сплати боргу на 2 роки. Відповідно до розпорядження міністра землеробства і аграрних реформ дуже бідний учасник комасації взагалі міг бути звільнений від сплати рат. У документі говорилося, що воєвода має право надавати продовження терміну сплати рат, а повне звільнення від оплати за комасацію могло бути лише згідно особистого розпорядження міністра землеробства і аграрних реформ [501, с. 200]. Щоб полегшити становище бідних селян, міністерство фінансів від 14 лютого 1935 р. повідомило, що, згідно статті 15 закону про прибутковий податок, особи, джерелом доходу яких є лише дохід із сільського господарства, площа якого менша 15 га ужиткового ґрунту, «не підлягають оподаткуванню податком доходів» [495, с. 75].

Піддаючи різкій критиці аграрну політику в Польщі до 1926 р., в одній із статей газети «Рільник» зазначалося, що в попередні роки «шкідлива система земельної політики, застрашуюче лихварство тримали цей край (Волинь) в кліщах занепаду й нужди». Із метою перебудови землеволодіння в центрі Волинського воєводства у м. Луцьку було в 1927 р. відкрито відділення державного земельного банку. За 10 років своєї праці це відділення надало позички 76 000 осіб на суму 39,5 млн. злотих. У середньому – 520 злотих на

особу [504, с. 5]. Це позики парцеляційні, комасаційно-меліоративні і позики надані селянам, для проведення оплат за технічне виконання комасаційних робіт.

Отже, селяни – учасники комасації, які не мали власних грошей, щоб оплачувати за комасаційні роботи, могли скористатися дешевим кредитом.

На основі податкової ординації від 15 березня 1934 р. і декрету Президента Речі Посполитої від 4 листопада 1936 р. власники комасованих земель звільнялися від державного земельного оподаткування терміном на три роки. А це для селян теж було значним полегшенням [557, с.80].

Про те, що влада звертала увагу на землевпорядкування, свідчить закон від 24 лютого 1937 р. про інвестиції з державних фондів. Відповідно до закону, в 1937 р. уряд планував асигнувати на основні меліоративні роботи у державі 2 млн. злотих, надати позички землеробам на освоєння меліорованих луків в сумі 1,5 млн. злотих та виділити кредити власникам, що виходили на хутори у ході комасації і державної парцеляції на загальну суму 11,5 млн. злотих [434, с. 180].

Основна частина селян у роки кризи 30-х років опинилася в боргах у держави. Тому уряд Польщі був змушений піти на часткову ліквідацію заборгованості землеробів, щоб успішно проводити комасаційні роботи. Газета «Рільник» на початку 1935 р. інформувала селян Волинського воєводства, що в Володимирському, Горохівському, Дубнівському, Здолбунівському, Крем'янецькому, Рівненському повітах, а також частині Луцького, що лежить південніше залізниці Ковель – Рівне землеробам, які володіють господарствами розміром до 75,0 га, частково скасовуються борги, що утворилися до 1 липня 1932 р., а також борги, що виникли внаслідок позичок на комасаційні оплати і перенесення будинків на хутори, а також на меліорацію [503, с. 10].

Нелегко було реалізувати постанови, закони і розпорядження влади Польщі щодо аграрної перебудови в реальних умовах, особливо у південних повітах Волинського воєводства, де малоземелля і відсутність луків і пасовищ часто не давали змоги селянину навіть утримувати корову. Дуже важко було узгодити інтереси учасників комасаційного процесу, задовольнити їхні побажання під час складання і затвердження комасаційного проекту. Нерідко після ознайомлення з проектом комасації селяни зверталися зі скаргами, у яких висловлювали своє незадоволення результатами комасації, у вищі державні установи, особливо у повітові староства. Так, наприклад, 10 квітня 1935 р. селяни села Самостріли Межиріцької гміни Рівненського повіту писали в Рівненське повітове управління, що внаслідок проведеної комасації їм було виділено ділянки землі набагато більші, порівняно з попередніми за площею, але якість цих земель гірша і класифікується останньою категорією. Далі у скарзі зазначалося, що селянам Овсеюкам замість попередніх 8 га землі виділили аж 19 га, селянину Баланчуку Мусію замість власних 5 га виділили 8,5 га, Шульзі Павлу у заміну за 4 га виділено 7,6 га землі. Частина виділених їм земель були непридатні для обробітку. Селяни скаржилися на те, що розмір податків не відповідає якості землі і вимагали їх зменшення. Вони писали: «У випадку, коли

не буде віднайдено відповідних підстав до зміни категорії наших земель, з метою встановлення земельного податку, дуже просимо вислати комісію на місце з метою підтвердження категорії теперішньої землі, після проведення її об'єднання. За Семена і Марка, як не писемних за їх проханням підписався Овсеюк Олексій. Підписали скаргу також Баланчук Мусій і Шульга Павло» [263, с. 22]. Як видно з наведеного тексту, селяни скаржилися не з приводу комасації взагалі, а тому, що виділена під час комасації нижчої якості земля не була врахована під час її оцінки для визначення ставки оподаткування, а тому податок на думку селян був вдвічі більшим ніж якість землі.

Були скарги й іншого характеру. Зокрема, господарі с. Пулганів Полонківської гміни Луцького повіту звернулися у повітове староство зі скаргою, що одному із них не була виділена орна ділянка біля хати, а Григорій Бихнюк, Яків Пламетюк, Олександр Демчук, Софія Литвинюк, Степан Дармовіз та інші отримали мало землі, Ілля Ліщук одержав орну земельну ділянку гіршу за якістю, ніж мав раніше. Цікаво, що із 160 господарств, залучених до комасаційного процесу в цьому селі, від 30 надійшли скарги до повітової влади [12, с. 433–439]. На кожну з них повітове староство дало відповідь, проте більшість скарг не було враховано під час затвердження проекту комасації.

Наголосимо, що офіційна влада намагалася не залишати порушених селянами питань без уваги і прагнула вирішувати їх позитивно.

У середині 30-х років уряд активізував комасаційні роботи у південних повітах Волині. Так, у 1936–1937 бюджетному році було завершено комасацію на загальній площі 39 752,3 га. Майже усі повіти виконали запроектований воєводською владою обсяг робіт, крім Здолбунівського, де рівень виконання становив лише 73,1 %. Підкреслимо, що Кременецький повіт виконав завдання на 123,1 %, обсяг комасованих земель сягнув 6753,02 га і був найвищим тут від початку аграрної реформи. На 7,9 % перевиконав завдання Рівненський та на 2,5 % Луцький повіти воєводства [83, с. 47].

Враховавши зазначений успіх воєводська влада вирішила у 1937/38 бюджетному році провести комасацію на 271 об'єкті площею 76 477,3 га, із яких на південні повіти припадало 176 об'єктів та 40 840 га землі. Зазначимо, що запроектований обсяг робіт був виконаний лише на 79,6 %, а обсяг комасованих земель становив 32 544,9 га. Лише Кременецький повіт перевиконав завдання на 3,7 % і завершив комасаційні роботи на площі 7 868,8 га. На 39 об'єктах воєводства, охоплених проектом робіт на площі 8 192 га, комасаційні роботи навіть і не розпочиналися [145, с. 51]. Більшість із цих об'єктів знаходилися у південних повітах Волині.

Значний обсяг невиконання запроектованих завдань був обумовлений не втратою селянами інтересу до комасації, а страйком землемірів, який вони розпочали ще на початку 1937 р. Незадоволені складними умовами праці та низьким рівнем заробітної плати, землеміри вимагали від уряду її підвищення. Небажання уряду вирішувати зазначену проблему негативно впливало як на результати комасації, так і аграрної реформи в цілому.

Для прискорення темпів комасації у другій половині 30-х років ХХ століття воєводська влада почала активніше використовувати адміністративний фактор. Так, відповідно до рішення волинського воєводи у 1937 р. звання присяжних землемірів у Волинському воєводстві здобули 7 осіб: В. Лібрович, Я. Роля, А. Свідницький, К. Бартошинський, С. Невенгловський, Ю. Глоушко, М. Лукомський. Вони обрали місцем роботи м. Луцьк, Ковель, Рівне та с. Рудне Сарненського повіту [469, с. 29; 472, с. 125; 473, с. 145; 477, с. 198].

У 1938 р. звання присяжних землемірів одержали В.Поліщук, З. Вільчинський, А.Годлевський, П.Моркун, М.Томашевич, Є.Шидловський, С. Пропобіс, Щ.Сіторський. Вони працювали в Рівненському, Луцькому, Володимирському повітах, а також в Дубровиці Сарненського та с. Головно Любомльського повітів [478, с. 25–26; 481, с. 143; 482, с. 250; 483, с. 250].

Наголосимо, що воєвода Г.Юзевський у 30-х роках неодноразово особисто і наполегливо вирішував питання проведення комасації. Так, наприклад, він встановив комасаційну площу і видав постанову про невідкладну комасацію в селі Овадно Вербської гміни Володимирського повіту [488, с. 294]. У зв'язку зі скаргами селян, незадоволених нерішучими діями місцевої влади, волинський воєвода видав постанову про початок комасації в селі Хринів Грибовицької гміни Володимирського повіту. За півроку там було проведено комасацію, яку завершили 4 травня 1939 р. [487, с. 229]. Завдяки постанові Волинського воєводи стала можливою комасація в селі Навіз Рожищенської гміни Луцького повіту [486, с. 228]. Г. Юзевський також підтримав рішення земельного комісара (в Луцьку) ще від 18 липня 1930 р. про початок комасації в с. Юзефіно Корецької гміни Рівненського повіту [485, с. 215].

Однак, інколи в ході комасаційних робіт виникали навіть конфлікти. Так, наприклад, коли 7 червня 1939 р. інженер Брунок Блащинський приступив до комасації земель у селах Підзамче, Стоянівка і Підлипки Дубенського повіту, то незадоволені такими діями влади селяни цих сіл змусили його припинити роботу. Близько 600 мешканців сіл, маючи в руках мотики, палки і каміння змусили Б. Блащинського сховатися в приміщенні Підзамчівського постерунку державної поліції. Незабаром із Дубно в Підзамче прибули повітовий віце-староста Іванський у супроводі повітового коменданта державної поліції, підкомісара Кохманського і 10 поліцаїв. Після цього юрба селян, вгамувавшись, вела себе мирно. Селяни обрали від кожного села по 3 особи делегатами, які заявили віце-старості Іванському, що селяни тут бідні, їхні господарства мають розміри від 1 до 4 га землі і, що комасація приведе до додаткових надмірних витрат. Селяни пропонували припинити комасацію. Віце-староста, врахувавши те, що жителі цих сіл до проведення комасації не були відповідно підготовлені, обіцяв комасацію тимчасово зупинити і селяни, що зібралися, розійшлися [353, с. 251–252]. У ході проведення розслідування за наведеним вище фактом з'ясувалося, що більшість селянських господарств згаданих сіл справді володіли наділами від 1 до 4 га землі. Їхні будинки були непридатними для перенесення

на хутори, а грошей на придбання будівельного матеріалу селяни не мали. Окрім того, селяни не були достовірно поінформовані про принципи комасації і, в тому числі, про те, що вихід на хутори під час її проведення не був для всіх обов'язковим, а тому вважали, що треба буде переселятися на хутори примусово, що призвело б їх до ще більшого зубожіння.

Дійсно, малоземелля у південних повітах Волинського воєводства було фактом. Лише окремих господарів можна було вважати заможними. Так, наприклад, у ході проведення комасації в селі Рибча Катербурзької гміни Кременецького повіту з наявних 225 господарств понад 10 га мали лише 5 господарів, із них В. Гржондковський мав 35 га, В.Гржондковський – 30 га, Ю. Гржондковський – 12 га, Я.Гржондковський – 14 га, В.Янчинський – 12 га, а К. Янчинський – 9,9 га [479, с. 46–51].

Загалом на 1 квітня 1938 р. у південних повітах Волинського воєводства комасацію було завершено у 470 селах, що нараховували 97 530 господарств загальною площею 425 931 га. Тут на одне господарство припадало в середньому 4,37 га. Крім того, у 153 селах на площі 13 4461 га, що належала 33 614 господарствам, продовжувалися комасаційні роботи [145, с. 55].

Із 1385 сіл, що потребували комасації, залишалося її провести у 587, що нараховували 91 067 господарств, яким належало 396 535 га землі. Тобто, залишилися для комасації 41,8 % сіл, 36,6 % земель та 37 % господарств [535, с. 13].

Крім того, на 1938 – 1939 бюджетний рік воєводська влада запланувала провести комасацію у південних повітах на площі 38 355,6 га [145, с. 51 зв.].

Підкреслимо, що воєвода А. Гауке-Новак, як і його попередник, енергійно проводив комасацію на терені Волині. Лише в 1939 р. постановами волинського воєводи були підтримані рішення повітових старост про початок комасації в Юзефіно (Рівненського повіту), Хринові (Володимирського повіту), Угольщі (Рівненського повіту), Корці, Старокорецьких хуторах і Радківці (Рівненського повіту), Новому Корці (Рівненського повіту) та Овадно (Володимирського повіту) [485, с. 215; 487, с. 229; 488, с. 293–294].

Варто підкреслити, що південні повіти воєводства за результатами комасаційних робіт суттєво розрізнялися між собою. Так, найбільше землі було комасовано у Луцькому повіті – 90 676 га, а найменше у Здолбунівському – 29 759 га. Найбільша кількість сіл залишилася до комасації у Кременецькому – 157 та Дубенському – 134 повітах, а найменша у Горохівському – 37 та Володимирському – 39. Крім того, Володимирський повіт був найбільш близьким до завершення комасації, тут її залишалося провести на 18,2 % площ повіту, на яких функціонувало 14 % господарств. Найменший обсяг робіт був виконаний у Кременецькому повіті і становив лише 40 % від їх загальної потреби [145, с. 55].

Таким чином, зроблений нами аналіз комасації у південних повітах Волинського воєводства дав можливість виявити певні особливості. Характерним є те, що комасація у південних повітах проводилася впродовж

усього міжвоєнного періоду і була важливою складовою у системі реформування аграрного устрою у цій частині воєводства. Зміни, які відбувалися у ході комасації, перш за все були спрямовані на удосконалення системи землекористування та землеволодіння і забезпечення на цій основі зростання ефективності сільськогосподарського виробництва.

Зацікавленість населення краю у проведенні комасації, як і усвідомлення селянами корисності від неї, із року в рік зростала, внаслідок чого ця акція набула такого розвитку, що влада часто була неспроможна забезпечити виконання такого обсягу робіт через хронічну нестачу коштів у державі.

За відносно короткий термін в умовах нестачі бюджетних і кредитних коштів та бідності селян Волині комасація не була завершена. З урахуванням темпів комасації у 30-х роках потрібно було б ще біля 10 років, щоб повністю ліквідувати черезсмузжя і багатосмузжя, що створило б можливість для повної реалізації такого важливого поступу у сільському господарстві, як комасація. Однак, події пов'язані із Другою світовою війною унеможливили цей процес, а натомість на західноукраїнських землях в умовах УРСР розпочалися процеси колективізації.

3. 2. Особливості комасації у північних повітах воєводства

Під час проведення земельної реформи у міжвоєнні роки (1921–1939) керівники Польщі змушені були враховувати природно-кліматичні особливості волинського Полісся. Аграрна реформа на Поліссі мала низку специфічних особливостей і проводилася дещо по-іншому, ніж у південних повітах Волинського воєводства. Розпорядженням міністра земельних реформ від 11 липня 1927 р. територія польської держави була поділена на 5 економічних округів, з метою утвердження цін на ґрунти, що примусово викупувалися. Територія Волинського воєводства, що знаходилася північніше залізниці Ковель – Рівне, була віднесена до 5-го економічного округу. Це землі Костопільського, Ковельського, Любомльського, північної частини Луцького повітів Волинського воєводства та Сарненського і Камінь-Каширського повітів Поліського воєводства [386, с. 946].

Усі землі поділялися на орні, луки і пасовища, а ті у свою чергу на класи. Залежно від округу та класу землі були встановлені відповідні ціни на неї. Зазначимо, що до 5-го економічного округу увійшли найгірші за рівнем родючості землі, а тому ціни на них були найнижчими. Так, ціна 1 га орних земель 1 класу тут становила 350 злотих, луків – 440, пасовищ – 350. Ціни 1-го класу орних земель, луків і пасовищ, а відповідно і усіх інших класів 5-го економічного округу, були у два рази нижчими від цін на землі 3-го економічного округу, до якого увійшли південні повіти воєводства, та майже у 3 рази нижчими за землі 1-го економічного округу, до якого землі Волинського воєводства взагалі не були включені. Крім того, як зазначалося у

розпорядженні, підвищення або зниження ціни на 5 – 15 % від загальної вартості землі могло встановлюватися залежно від місця розташування земельної ділянки [386, с. 950].

Міжвоєнні дослідники, серед яких почесне місце посідає Едуард Рюле, вивчаючи Полісся, зазначали, що селяни-господарі волинського Полісся вдавалися до самочинної комасації ще на початку XX ст. Е. Рюле звернув увагу на те, що села північної частини Волині, зокрема Ковельського повіту, внаслідок природного приросту населення ще до початку XX століття були великими. Серед них було багато таких, що нараховували до 150 житлових будинків. Значна перенаселеність змушувала жителів сіл вдаватися до залучення у вжиток земельних ділянок, що раніше не використовувалися. Такі землі знаходилися далеко від села. Це, в свою чергу, викликало інтенсивне викорчовування лісових ділянок, а також переорювання земель, на яких раніше косили сіно. Селяни басейну Прип'яті впродовж останніх десятиліть XIX століття та на початку XX століття почали пристосовувати господарську діяльність до місцевих умов. Е. Рюле заявляє, що однією з таких форм пристосування селянина до місцевих особливостей була комасація, внаслідок якої великі села розпадалися на менші поселення, а часто на значній відстані від села виникали однобудинкові господарства, так звані «хутори». І це селяни робили добровільно [524, с. 513].

Іншого характеру були зміни в селах південної частини Ковельського повіту. Тут був кращий природний доступ і під'їзд до полів і луків. На вказаній території, а також у селах Костопільського повіту, селяни не покидали великих сіл і не переходили на відокремлені садиби. Це було причиною того, що там збереглися великі скупчені села. Окремі осади у цій частині краю створювали колоністи, яких не було у північних селах Ковельського, Сарненського і Камінь-Каширського повітів. Густота населення у південних селах Ковельського повіту була невеликою. Ось чому тут у другій половині XIX століття виникли чисельні німецькі, чеські та польські колонії, особливо у верхів'ї річок Турії і Стоходу. Такі колонії були в гмінах Купичівській, Голобській та ін. У цій частині повіту великі скупчені села почали зникати в ході світової війни 1914–1918 рр. внаслідок пожеж. Хід комасації у цій частині Волині викликав швидку зміну осадництва. В центральній частині Ковельського повіту навколо великих сіл виникала мережа планово розміщених хуторів [525, с. 336].

Проведення комасаційних робіт у північних повітах воєводства до Першої світової війни підтверджують і архівні матеріали. Їх обсяг характеризують дані табл. 3.2 [145, с. 55; 535, с. 13].

Таблиця 3.2

Стан комасації на землях поліських повітів Волинського воєводства до Першої світової війни

Повіти	Охоплено «шахівницею» перед війною			Комасовано перед війною		
	сіл	господарств	га	сіл	господарств	Га

Костопільський	138	20 855	141 309	6	609	6 420
Ковельський	267	48 779	369 379	47	4 766	50 561
Любомльський	119	19 176	170 766	1	63	555
Сарненський	134	18 073	174 431	3	726	10 279
Разом	658	106 903	855 885	57	6 164	67 815

Наведені результати свідчать, що на землях північних повітів воєводства перед Першою світовою війною було проведено комасацію у 57 селах, що становило 8 % від загальної кількості сіл, які її потребували, і на їх частку припадало майже 8 % земельних площ північних повітів. Найактивніше цей процес проходив у Ковельському повіті. Уже до 1914 р. із загальної кількості 313 сільських громад у Ковельському повіті було комасовано 47 сіл з 4766 господарствами і площею 50 561 га. У Костопільському повіті комасацію тоді було завершено лише в 6-ти селах із 609 господарствами, в Сарненському – в 3-х селах, а в Любомльському – в 1 селі. Отже, комасацію до Першої світової війни в поліських повітах Волині уже розпочала влада російського царизму.

У міжвоєнний період воєводська влада розпочала проводити комасацію у селах північних повітів із 1925 р. За даними архівних матеріалів, у зазначеному вище році, комасаційна акція була започаткована у 20-и селах Ковельського і чотирьох селах Костопільського повітів. Поліське воєводство у той час проводило комасацію у 3-х селах Сарненського повіту. У Любомльському повіті комасація розпочалася з 1926 р. [178, с. 40–47].

До 1930 р. комасаційний процес у північних повітах Волинського воєводства розвивався повільно. Такий стан справ ускладнювався тим, що для проведення комасації необхідно було попередньо ліквідувати сервітутути. Оскільки структура земель у північних повітах воєводства була недосконалою, ліквідація сервітутів ставала єдиною можливістю виділити землі для поповнення селянських господарств. Так, із загальної площі земель повітів, що становила 1 532 547 га, на землі, що знаходилася у сільськогосподарському вжитку припадало 829 930 га, або 54 %, а частка орних ґрунтів становила лише 26,6 %. За обсягом орних ґрунтів у найгіршій ситуації знаходився Сарненський повіт, де їх кількість становила лише 19,6 % земель повіту [175, с. 10].

Підкреслимо, що ліквідація сервітутів, особливо лісових, відбувалася повільно, оскільки діяла постанова уряду про заборону виділення еквіваленту за сервітутні землі лісовими ґрунтами. З огляду на лісисту місцевість і особисту бідність селян північних повітів поповнення землею дрібних господарств проходило дуже повільно. Велика власність теж посідала в основному лісові площі, які і були визначені владою для поповнення дрібних господарств. Тому, щоб ці землі розпарцелювати, необхідно було ліквідувати сервітутути і одержати від уряду дозвіл на використання лісових площ як еквівалента для заміни за сервітутні землі. А це потребувало не тільки витрат часу, а й певних коштів.

Отже, в ході комасації у зоні північної частини Волинського Полісся селяни не мали значних шансів на збільшення своїх земельних наділів. Крім того, парцеляція для багатьох господарств повітів нічого не давала, бо маєтки

великих земельних власників були розташовані в основному у південній частині Ковельського та Костопільського повітів, де площі були сухішими, а ґрунти – родючішими, ніж на півночі. У північних гмінах Ковельського повіту – Гірківській, Заболотівській та Кримненській не було взагалі поміщицьких маєтків.

Вище зазначені проблеми доповнювалися ще й демографічними. Швидкий приріст населення північних повітів, особливо у перші десять років після Першої світової війни, спричинив зростання кількості господарств і подальше їх роздібнення. Це негативно впливало на хід комасації у цій частині воєводства, оскільки селяни під час її проведення прагнули поповнити свої малоземельні наділи, а такі можливості були не у всіх повітах. Так, за даними архівних матеріалів, на 1 квітня 1931 р. у ході проведення комасаційних робіт повністю або частково були збільшені дрібні селянські господарства в селах Деражне, Янкевичі, Платечне, Князь-село та Яполоть Костопільського повіту. Громадам сіл Рокитно та Кричильськ Сарненського повіту влада відмовила у збільшенні земельних наділів через відсутність вільних земель. Власники дрібних господарств сіл Бронне, Тишиця та Орлівка самі відмовилися від набуття землі. У с. Яблунька цього ж повіту збільшення земельних наділів було призупинено через відсутність дозволу воєводського управління на їх поповнення за рахунок земель державних лісів [307, с. 5].

У цілому до 1931 р. у північних повітах Волині було завершено комасаційні роботи на площі 78 015 га. Із них майже половина комасованих площ – 33 099,7 га припадала на Ковельський повіт [47, с. 14].

Найповільніше комасація розвивалася у Костопільському повіті. Так, за даними повітового старости, на 1930 р. у Березнівській гміні комасацію було завершено лише на одному об'єкті й у процесі комасації знаходилися сім об'єктів, у Костопільській – одному і на одному об'єкті проводилася комасація, у Стидинській на одному об'єкті завершено і на одному здійснювалися комасаційні роботи. У гмінах Деражненській, Степанській і Людвипільській комасацію не було проведено на жодному об'єкті [226, с. 152].

Такий стан справ у повіті був обумовлений відсутністю земель для поповнення малоземельних господарств через повільну ліквідацію сервітутів та меліорацію земель.

Подібною була ситуація і в Любомльському повіті, де комасація проходила в основному у гмінах Пульмо і Гуща, які знаходилися ближче до повітового центру [228, с. 154].

Водночас відмітимо, що загальний обсяг комасованих земель у північних повітах воєводства у 1930 р. був значним і становив 36 330,3 га, що майже дорівнював обсягу виконаних робіт за всі інші роки першого міжвоєнного десятиліття [144, с. 27].

Поліпшити ситуацію в північних лісисто-болотистих гмінах Волинського воєводства, де не було великої земельної власності, можна було лише за допомогою комасації в поєднанні з меліорацією. Навіть попередні незначні

меліоративні заходи знижували рівень поверхневих вод на торфовищах, сприяли зменшенню кількості кислих рослин та площ, на яких раніше зовсім не росла трава. Це давало можливість залучити додаткові землі до сільськогосподарського вжитку.

Зазначимо, що у південних гмінах поліських повітів теж не завжди селяни могли збільшити свої наділи, бо тут також не скрізь були маєтки великих землевласників. Так, наприклад, згідно повідомлення Костопільського земельного управління від 28 грудня 1932 р., у с. Березне комасація проводилася на загальній площі 1720,32 га, яка охоплювала 1663,51 га надільних селянських земель, 30,04 га земель Березнівської римо-католицької парафії та 26,77 га землі Березнівської православної парафії. Отже, селяни цього села могли збільшити свої врожаї хліба і сіна лише за рахунок меліорації, бо ніде було землю купувати. У той же час у південно-західній частині Костопільського повіту селяни с. Жобрин Деражненської гміни віддали під комасацію не тільки свої надільні землі близько 450,46 га, але й близько 597,21 га землі, придбані із маєтку землевласниці Наталії Максимової в ході парцеляції та 3,93 га із маєтку Дюксин. У цьому селі було віддано під комасацію біля 1051,93 га землі [363, с. 83].

Таким чином, аграрні перетворення і особливо парцеляція у с. Жобрин дали можливість збільшити селянські наділи.

Інколи комасаційні роботи ускладнювалися через наявність не тільки багатосмужжя, а й анклавів. Так, зокрема, було під час комасації в с. Яблунька Степанської гміни Костопільського повіту, де анклав Моквинського державного надлісництва вклинювалися в селянські наділи. Це не сприяло проведенню комасації. Постанову про початок комасаційних робіт у вказаному селі видало Окружне земельне управління в Луцьку ще 12 серпня 1931 р., але вона набула чинності лише з 14 листопада 1932 р. Часу пройшло багато, а питання ліквідації анклавів треба було вирішувати з установами, в компетенції яких знаходилося управління державними лісами. Комасацією в селі Яблунька було охоплено біля 845 га надільних ґрунтів селян, а також 85 га земель Моквинського державного надлісництва з метою ліквідації анклавів селянських ґрунтів, розміщених серед лісів, а також для вирівнювання меж земельних наділів [365, с. 266].

У значно складнішій ситуації опинилися селяни с. Гута Перейма Немовицької гміни Сарненського повіту, оскільки 18 квітня 1932 р. рішенням Волинського воєводського управління ліс біля цього села площею 668,1 га було взято до державного реєстру як такий, що має природоохоронне значення [454, с. 149].

Зазначимо, що селяни були незадоволені тим, що значний обсяг лісу, який був раніше у їхньому користуванні вони втрачали. У таких випадках комасаційні роботи відкладалися до узгодження питання з управлінням державних лісів воєводства.

Архівні матеріали свідчать, що в ході комасації проводили велику роботу землеміри, бо їм доводилося створювати проекти нових селянських наділів, куди включалися не тільки селянські землі, а й сервітутні ділянки. Це вимагало значних витрат часу на узгодження дій між земельними установами, місцевою владою та власниками земель. Але, якщо у селі вже було ліквідовано сервітут, то комасацію можна було провести швидко. Наприклад, Окружне земельне управління в Луцьку видало постанову про початок комасаційних робіт на землях села Волоша Костопільського повіту 11 серпня 1932 р., а вже 29 вересня 1932 р. вона набула правової сили. Комасацією в с. Волоша було охоплено надільних селянських ґрунтів 412,3 га, а післясервітутних, набутих від маєтку Степанських за рахунок ліквідації сервітутів, майже 981 га. Крім того, щоб ліквідувати анклав, селяни придбали від маєтку Степанських 11 га та від селян села Зульня – 15 га. Тут селяни в основному збільшили свої наділи за рахунок ліквідації пасовищного сервітуту [362, с. 214].

Подібною була ситуація, коли проводилася комасація в с. Медведівка Людвипільської гміни Костопільського повіту. Костопільське повітове земельне управління видало постанову про початок комасаційних робіт 14 грудня 1932 р., а вже 1 лютого 1933 р. вона набула чинності. Швидкому вирішенню справи сприяло те, що в цьому селі до початку комасації було ліквідовано сервітут. Комасація тут охопила біля 320,69 га селянських ґрунтів та 502,55 га ґрунтів післясервітутних, одержаних від маєтку Людвипіль (власність М. Муравйова). Разом це складало площу 823,24 га. У той же час в ході комасації в селі Головин Костопільської гміни селяни набули крім своїх надільних земель лише 20,13 га державної землі, придбаної від державного маєтку Головин [364, с. 112]. Отже, в цьому селі виграш селян був в основному у тому, що було ліквідовано черезсмузжя та вузькосмузжя.

У процесі комасації було й так, що селяни здобували надбавку землі із сіл сусідніх гмін. Так у Костопільському повіті в с. Мар'янівка Костопільської гміни рішенням повітового земельного управління від 7 травня 1933 р. під комасацію було віддано площу 355,7 га. Це надільні селянські землі і куплені з маєтків сусідніх сіл. Наділи селян тут не збільшувалися за рахунок сервітуту, бо його не було. У с. Мала Якубівка Людвипільської гміни, де комасація була розпочата майже одночасно з комасацією с. Мар'янівка, господарі одержали після ліквідації сервітутів 173,34 га [364, с. 235–236]. Це збільшило селянські наділи в 1,45 рази, бо до ліквідації сервітуту селяни Малої Якубівки володіли тільки 119,60 га землі.

У деяких селах волинського Полісся перед початком комасації ситуація була такою, що селяни, крім надільних земель, уже встигли придбати в ході парцеляції значну кількість землі. Так, наприклад, перед порушенням справи про початок комасації 28 червня 1933 р. селяни села Вулька Стидинської гміни Костопільського повіту мали у власності біля 252,95 га надільної землі і встигли вже придбати в ході парцеляції урочище «Ворцелівка» (власність Г. Карнашевського) площею 151,20 га та інші ділянки [366, с. 364–365]. У цьому

селі крім надільних, поділених смугами, під комасацію було віддано і куплені землі, щоб селяни мали наділи в одному місці. Всього тут було комасовано 432, 94 га землі.

У деяких селах воєводства селяни в ході комасації збільшували свої наділи і за рахунок ліквідації сервітутів, і за рахунок парцеляції маєтків великих землевласників. Прикладом може бути с. Будки Устенські Людвипільської гміни Костопільського повіту. У цьому селі повітовим рішенням від 27 вересня 1932 р. під комасацію було передано всього 628 га земельної площі, до складу якої ввійшли 274 га селянських земель, 201 га сервітутної землі та розпарцельовані землі маєтку Залецьких площею 85 га [361, с. 225].

Із низки причин у Сарненському повіті Волинського воєводства комасацію було розгорнуто лише в 30-х роках. До кінця 1930 р. цей повіт перебував у складі Поліського воєводства. 29 листопада 1930 р. Президент Польщі видав розпорядження про зміну кордонів Поліського і Волинського воєводств та передачу Сарненського повіту до складу Волинського воєводства [453, с. 649].

У окремих селах північних повітів воєводства проведення комасації затримувалося через формальну тяганину, необхідність узгоджувати питання комасаційних робіт із керівниками державних лісів. Прикладом такої паперової суперечки можна назвати переписку громади с. Рокитно Костопільського повіту з різними установами воєводства.

15 вересня 1928 р. Костопільське повітове земельне управління звернулося до Костопільського державного надлісництва з проханням виділити 197 га земельної площі, що належала лісництву, щоб збільшити карликові селянські господарства цього поліського села та щоб надлісництво дало дозвіл у ході комасації на вирівнювання меж селянських ділянок.

Через місяць, 16 жовтня того ж 1928 р., надлісництво інформувало Костопільське земельне управління, що не може виділити селянам 197 га лісових площ, але вважає необхідним вирішити питання про вирівнювання меж із метою ліквідації анклавів. 26 серпня 1929 р. Костопільське повітове земельне управління звернулося до окружного земельного управління, щоб дирекція лісів воєводства втрутилася у справу передачі частини земель Підлужанського надлісництва для укрупнення карликових селянських господарств у селах Піски і Рокитно, бо в них буде проводитись комасація [309, с. 12]. Водночас комасаційна рада с. Рокитно повідомила надлісничого намісництва «Костопіль», що бажає обміняти з надлісництвом 300 га землі, що належить селянам, бо в селі йде комасація і треба вирівнювати межі і ліквідовувати анклави.

Дирекція державних лісів із Луцька повідомила Костопільське надлісництво, що заміна ґрунтів селян с. Рокитно на державні лісові може бути проведена лише на рівновартісній основі, тобто 1 га за 1 га. Це було 5 грудня 1929 р. А вже 16 грудня того ж року Костопільське надлісництво повідомило місцеве земельне управління, що оскільки селяни с. Рокитно вимагають, щоб при заміні за 1 га селянської землі давали 3 га землі надлісництва, то надлісництво проти такої заміни. Чекати дальшого просування у цій справі селянам довелося

довго. Лише 23 червня 1930 р. Дирекція державних лісів повідомила, що звернеться до міністерства з проханням, щоб одержати дозвіл на проведення заміни державних земель надлісництва на селянські ґрунти с. Рокитно. Незабаром, 9 серпня 1930 р. Дирекція державних лісів із Луцька повідомила Костопільське надлісництво, що в цьому лісі дерево дуже цінне і запропонована селянами заміна відхиляється, а вирішитися може тільки питання про вирівнювання меж [309, с. 21–24 зв.].

Майже через рік, 8 травня 1931 р., Костопільське надлісництво повідомило, що погоджується обміняти землю 1 га за 1 га і дало згоду надіслати своїх представників до с. Рокитно для здійснення відповідних робіт. 15 липня 1931 р. Костопільське повітове земельне управління надіслало лист до Дирекції державних лісів у Луцьк, у якому зазначало, що переговори представників надлісництва з селянами с. Рокитно не відбудуться, оскільки Костопільське надлісництво нічого не зробило, посилаючись на те, що не одержало конкретних вказівок із воєводського управління. У листі також містилося прохання видати доручення Костопільському надлісництву негайно розпочати заміну лісових площ на селянські землі. Лише після цього, 15 липня 1931 р., дирекція державних лісів повідомила Костопільське земельне повітове управління, що погоджується на заміну земель Костопільського надлісництва на селянські землі с. Рокитно, але за умови: 1 га за 1 га [309, с. 26–30].

Зазначимо, що селяни с. Рокитно уже хотіли своїх 300 га обміняти на 350 га земель надлісництва, але дирекція державних лісів у Луцьку до такого перебігу подій не була готова, тому комасація в селі була призупинена. Дирекція державних лісів у Луцьку повідомила 4 жовтня 1932 р. в Костопіль, що якість державних і селянських ґрунтів с. Рокитно вивчалася воєводською комісією, яка вирішила, що 300,0 га селянських ґрунтів рівноцінні 375 га земель надлісництва. Але Дирекція і далі наполягала, щоб заміна проводилася 1 га за 1 га [309, с. 38–47]. Водночас воєводське земельне управління повідомило, що підтримує необхідність вирівнювання меж, щоб селяни мали доступ до шляху Костопіль – Березне.

Наполегливість селян не було зламано. 16 січня 1933 р. повітова влада повідомила землеміра, що селяни с. Рокитно не погоджуються на заміну ґрунтів із надлісництвом на умовах 1 га за 1 га. Землеміру було запропоновано прискорити комасаційні роботи з вирівнювання меж у с. Рокитно. Оскільки селяни виступали проти заміни 1 га за 1 га, то землемір займався тільки вирівнюванням меж. Про це було повідомлено Дирекцію державних лісів у м. Луцьку [309, с. 54].

Проте, комісаційні роботи відкладалися. Костопільське староство повідомило воєводську владу в Луцьку, що якщо до 20 липня 1934 р. питання вирівнювання меж не буде вирішено, то комасацію в с. Рокитно буде проведено без вирівнювання меж між власністю державних лісів і селянськими наділами.

Лише після цього, 16 липня 1934 р. дирекція лісів повідомила Костопільське повітове староство, що через 3 дні представник Дирекції лісів

приїде в с. Рокитно з метою укладання добровільної угоди з Комасаційною радою села з питання заміни селянських земель на ґрунти державні. Однак, представник Дирекції лісів не дійшов згоди з Комасаційною радою с. Рокитно. Дирекція лісів заявила в Костопільське староство наступне: «Ви хочете за 48, 12 га селянських земель III і IV класів одержати 64,44 га землі державної I і III класів». Воєводський центр на це не погоджувався, а дав згоду обміняти 48,12 га селянських на 55 га державних ґрунтів. Крім того, дирекція лісів у Луцьку просила таку заміну провести примусово. Далі у вимозі надлісництва говорилося, що якщо Костопільське староство такої заміни не проведе, то надлісництво вирівнювання меж і ліквідацію анклавів проводити не буде і земля надлісництва буде з комасації виключена. Це було 22 серпня 1934 р. Пізніше Костопільський повітовий староста у листі до Волинського воєводського управління повідомляв, що жителі с. Рокитно погоджуються за свої 392,79 га отримати 373,98 га земель Костопільського надлісництва. [309, с. 74–79]. Староста також зауважував, що селяни с. Рокитно переконалися в тому, що без заміни приватних земель на землі надлісництва комасація буде непотрібною і користі їм не принесе. І лише 12 лютого 1935 р. було складено протокол про заміну земель Костопільського надлісництва на землі селян.

Комасація в с. Рокитно розтягнулася на 10 років. Це не єдиний приклад паперової тяганини між державною установою і громадою села, яка уповільнювала темпи комасації у Волинському воєводстві.

У більшості сіл ініціативу з проведення комасації подавали самі селяни, сподіваючись в її ході збільшити свої ділянки і поліпшити їх врожайність. Прикладом зацікавленості селян у проведенні комасації може бути громада с. Пемків Костопільського повіту, яка 10 липня 1929 р. у заяві від ініціативної групи селян до повітового земельного управління інформувала про бажання провести комасацію. Тому, уже 15 липня того ж року громада с. Пемків була повідомлена повітовою владою, що для справи комасації необхідно надіслати до повітового управління в Костопіль рішення зборів громади села. У свою чергу жителі с. Пемків 26 липня 1929 р. просили повітове земельне управління розparcelювати площу урочища «Гута», що належала маєтку. Селяни повідомляли офіційну владу, що це урочище знаходиться у центрі селянських надільних земель. Лише 19 квітня 1933 р. влада повідомила селян, що в село прибуде земельний комісар аби вивчити суть справи і скласти проект комасації та з'ясувати, які селяни хочуть збільшити свої господарства і за рахунок яких ґрунтів [310, с. 2–8].

10 листопада 1933 р. керівництво Костопільського повітового земельного управління листом повідомляло в Луцьк, що в с. Пемків під комасацію відведена площа в обсязі 373,52 га, з якої орних земель – 160 га, луків – 79 га, пасовищ 115 га, садів і городів – 7,71 га і неужиткових земель – 11 га. З цих 373,52 га зазначених земель біля 250 га є низинними, заболоченими територіями. Крім того земельне управління зазначало, що меліорація тут вкрай необхідна, бо без неї комасація буде недоцільною. У Костопільському земельному управлінні

пропонували селянські наділи в с. Пемків збільшити за рахунок парцеляції державного маєтку. Але парцеляцію маєтку влада запланувала провести лише в 1934 р. і тоді ж для селян мало бути виділено 100 га землі із розпарцельованого маєтку для збільшення їх наділів. Однак, пізніше між громадою с. Пемків і місцевою владою виник конфлікт. Справа в тому, що селянам місцева влада обіцяла виділити 115 га землі з маєтку, а виділено було 71 га [310, с. 15–23]. Крім того селяни просили передати під комасацію обіцяні владою землі разом із надільними ділянками.

Зазначимо, що до комасації у с. Пемків станом на 18 квітня 1933 р. було включено 83 господарства, із яких 8 – мали ділянки менше 1 га, 28 – від 1 до 2 га, 13 – від 2 до 3 га, 23 – від 3 до 4 га і тільки 11 господарств – більше 5 га [310, с. 26–29]. Отже, як ілюструють наведені цифри, село було вкрай бідним, а надбавка землі була необхідною, як і меліорація.

15 липня 1937 р. Костопільський повітовий староста сповістив громадськість села, що з 16 березня 1937 р. набула юридичної сили постанова Костопільського земельного управління від 2 червня 1933 р., яка стосувалася початку комасаційних робіт і визначала комасаційні площі земель с. Пемків [367, с. 153].

Після цього місцева влада зобов'язала землеміра подати інформацію повітовому староству про потребу села в збільшенні земельних ділянок і пропозиції з вирівнювання меж. Виявилося, що на той час землемір ще не склав карти класифікації ґрунтів. Лише 30 листопада 1938 р. в с. Пемків були завершені основні комасаційні роботи [310, с. 116].

Село Яринівка Березнівської гміни Костопільського повіту – приклад громади, де в ході комасації селяни виграли від поділу общинних земель. За даними Костопільського повітового земельного управління на 1937 р. у цьому селі черезсмузжя було таким: із 317 господарів 98 мали по одній ділянці, 110 – по дві, 70 – по три, 24 – по чотири, 9 – по п'ять, 2 – по шість, 1 господар – навіть мав ділянки у семи місцях. Крім того варто відзначити, що сотні гектарів землі, якою володіли селяни, складали болота. У ході комасації жителі зазначеного села за рахунок ліквідації общинних земель одержали 588,16 га земель різного ґатунку (орних, луків, лісових площ і боліт) [303, с. 1 – 118].

Комасація в с. Яринівка була завершена в 1937 р., бо затвердження проекту комасації сільських земель від 29 лютого 1936 р. затягувалося й було здійснено тільки 17 листопада 1936 р. [371, с. 138–139].

У с. Янкевичі сільська громада бажала хоч трохи збільшити свої наділи в ході комасації. Комасаційний процес тут розпочався в 1928 р. Коли група мешканців с. Янкевичі заявила про своє бажання провести комасацію ділянок, то Костопільське повітове земельне управління повідомило їх, що для початку комасації потрібно провести обрання комасаційної ради села в кількості від 3 до 7 осіб і в 7-денний термін повідомити про це Костопільське земельне управління. Протокол обрання комасаційної ради села і заява членів Комасаційної ради повинні бути затверджені старостою. Це було на початку січня 1928 р. [306, с. 17]

].

Незабаром від громади с. Янкевичі до окружного земельного управління в Луцьку надійшло прохання, в якому говорилося, що жителі с. Янкевичі схвалили рішення про комасацію, але просять розглянути можливість додаткового виділення владою державних земель, оскільки своїх ґрунтів у селі мало – лише 412 га. Це прохання було подано до воєводської влади в Луцьк 19 січня 1928 р. Пройшов майже рік, і 4 грудня 1928 р. Костопільське земельне управління повідомило уповноваженого громади с. Янкевичі Демида Кішку, що комасацію буде розпочато у 1929 р. після проведення парцеляції державного маєтку Кургани, що біля с. Янкевичі [306, с. 21]. Селяни чекали наслідків парцеляції маєтку Кургани і сподівалися на часткове збільшення своїх ґрунтів у ході комасації.

1 квітня 1931 р., тобто після парцеляції маєтку Кургани, Костопільське повітове земельне управління повідомило Окружне земельне управління про збільшення наділів дрібних селянських господарств у повіті. Про с. Янкевичі в повідомленні було сказано, що збільшення селянських ґрунтів там уже частково проведено [307, с. 5]. Після цього, 13 серпня 1931 р., у с. Янкевичі було обрано Комасаційну раду, яку влада повідомила, що комасаційні роботи можуть бути розпочаті після сплати попередніх внесків учасниками комасації. Лише 2 квітня 1932 р. із Костополя повітова влада повідомила селян, що для проведення землемірних робіт 28 червня 1932 р. пришлють у село землеміра. Пізніше з воєводського управління Костопільському повітовому старості було надіслано затверджений список із 59 учасників комасації с. Янкевичі [306, с. 27–34].

Однак, початок комасаційних робіт у селі зволікався й це стало причиною подання селянами в січні 1935 р. скарги до воєводського управління на повітову владу. 7 серпня 1935 р. Костопільське повітове земельне управління повідомило воєводську владу про стан комасаційних справ у с. Янкевичі. Повітове управління пояснювало зволікання комасації необхідністю вивчення питання можливості укрупнення дрібних господарств у цьому селі. Попередньо передбачалося, що з маєтку Кургани на поповнення селянських господарств піде 398 га та ще й 17 га земель, що належали церкві. Проте, комасаційний проект був зроблений без вивчення правового статусу цих земель. Пізніше з'ясувалося, що із зазначеного вище маєтку 79,94 га землі ще раніше було віддано осадникам (військовим), виділено для римо-католицької парафії 21,54 га, а 123,10 га землі селяни отримали від власника маєтку ще в 1913 р. Отже, залишився чистий запас землі від маєтку Кургани в обсязі 96,17 га. З цього запасу було виділено 39 ділянок для збільшення земельних наділів селян с. Головино в обсязі 18,67 га, колонії Кургани – 57,65 га, а для с. Янкевичі залишилося від маєтку Кургани після парцеляції 14 га, а також 15,15 га землі, що належала раніше церкві (всього 29,15 га) [306, с. 43–45].

Обурені малоземельні мешканці с. Янкевичі 25 травня 1936 р. повторно подали скаргу до окружної земельної комісії. Подібні звернення господарів с. Янкевичі були надіслані в міністерство земельних реформ у Варшаву та до

окружного земельного управління в Луцьк [306, с. 69–83]. Водночас селяни новоствореної колонії Кургани скаржилися Костопільському повітовому старості, що до їхніх орних ділянок немає під'їздів і це викликає небажані суперечки з сусідами.

Нарешті, після багатьох років зволікання, 15 червня 1936 р., землемір К. Любашевський у присутності 3-х членів комасаційної ради громади села Янкевичі приступив до вироблення і узгодження умов передачі селянам новостворених ділянок землі. Селяни домовилися із владою про наступне:

- 1) нові ділянки селяни одержать після затвердження проекту комасації і завершення сінокосів та збору зернових;
 - 2) впродовж 1 року мають бути прокладені нові дороги, під'їзди до господарств, а також викопані рови над дорогами (шарварковим способом руками селян), а старі дороги мають бути ліквідовані після введення в дію нових ;
 - 3) рови необхідно копати згідно технічної документації і за стан ровів має відповідати громада села;
 - 4) термін перенесення дерев і будинків на нові ділянки (хутори) встановили в 2 роки, а без перенесення хати – 1 рік;
 - 5) ліс попередні власники повинні вирізати за 1 рік (термін на обмін із державним лісом було вирішено встановити окремо) [306, с. 103].
- У зв'язку з поданням скарг громадою с. Янкевичі Костопільський повітовий староста звітував перед управлінням земельних реформ у Луцьку 4 серпня 1936 р. Він повідомляв воєводську владу, що проект комасації с. Янкевичі уже завершений. Затримка в ході його реалізації полягала лише в тому, що треба вирубати 1,5 га державного лісу для вирівнювання меж [306, с. 87]. Тому повітовий староста просив дозволу на вирубку державного лісу і заміну цієї площі на землі власників с. Янкевичі.

Комасаційні роботи наближалися в с. Янкевичі до завершення. Пройшло 5 років від того часу, коли уповноважені громади с. Янкевичі Юхим Боровець, Адам Силковський і Мефодій Мацієвський за посередництва управління Людвипільської гміни звернулися до Костопільського земельного управління 26 березня 1931 р. про початок комасації в с. Янкевичі [307, с. 3].

Все ж костопільський повітовий староста довів до відома громадськості села, що 26 жовтня 1936 р. стала чинною його постанова від 21 вересня 1936 р. щодо затвердження проекту комасації с. Янкевичі. У зв'язку з цим він оголосив, що комасаційні роботи в селі завершені [370, с. 31].

Зазначимо, що суперечки серед селян не закінчилися після схвалення проекту комасації. 3 липня 1937 р. житель с. Янкевичі Олександр Чертов писав у староство, що він до комасації мав 2,97 га землі, а після комасації одержав меншу ділянку. Йому було рекомендовано повітовою владою подавати заяву до суду [306, с. 106].

Костопільське повітове земельне управління в квітні 1931 р. звернулося до Окружного воєводського земельного управління з питання комасації в

с. Бистричі. У листі говорилося, що громада с. Бистричі висловила бажання здійснити комасацію земель. Однак, Костопільське повітове земельне управління не передбачає проведення комасації в 1931 р., бо ще не розпочата парцеляція державного маєтку в с. Бистричі. За рахунок цього маєтку можна буде збільшити земельні господарства селян [307, с. 13]. Отже, у деяких селах комасацію відкладали через те, що раніше треба було здійснити парцеляцію державних або приватних маєтків. Тому, коли 20 січня 1932 р. селянин Саломіяк звернувся у воєводське управління, щоб йому дали можливість збільшити площу свого господарства на 7,5 га державної землі, яку тимчасово орендують інші селяни, із управління йому відповіли, що у 1933 р. буде проведено парцеляцію державного маєтку в с. Бистричі і тоді він зможе збільшити розміри свого земельного господарства [311, с. 9]. 19 жовтня 1931 р. з Костополя в Луцьк повідомили, що мешканці с. Бистричі внесуть попередню оплату за комасацію в сумі 7000 злотих до 31 березня 1932 р., але комасацією село поки що не буде охоплено [307, с. 25]. Початок комасаційних робіт у с. Бистричі зволікався. Лише 23 травня 1938 р. Костопільський повітовий староста повідомив громадськість, що 29 квітня 1938 р. набула юридичної сили його постанова від 8 квітня 1938 р. стосовно початку комасації і встановлення комасаційних площ на землях с. Бистричі [368, с. 119].

Селяни інколи вигравали в ході комасації лише від того, що позбувалися надмірного черезсмузжя. Так, зокрема було в с. Жобрин Деражненської гміни Костопільського повіту. 12 червня 1931 р. староста села повідомляв повітове земельне управління, що його селяни володіють земельними ділянками у 15-ти, а то й 30-ти місцях. Того ж дня Костопільське земельне управління повідомило у воєводське управління, що селяни цього села самі порушили питання про комасацію [307, с. 16–17]. Комасація у селі проходила повільно. 20 січня 1939 р. набуло чинності рішення Воєводської земельної комісії від 16 листопада 1938 р., що стосувалося затвердження проекту комасації на території с. Жобрин. Отже, комасаційні роботи тут розтяглися майже на десятиріччя.

Інколи під впливом певних політиків і агітаторів селяни відмовлялися тимчасово від комасації. Так, зокрема, влітку 1931 р. господарі с. Будки-Устінські Людвипільської гміни Костопільського повіту відмовилися від пропозиції здійснити комасацію. Але коли комасацію було проведено в 1939 р., то виявилось, що селяни виграли від неї тим, що серед 164 господарств, охоплених комасацією, 127 одержали нові землі в одному наділі [369, с. 324].

Аналіз архівних документів, статистичних звітів дає змогу зробити висновок, що комасація в поліській частині Волинського воєводства на початку 30-х років активізувалася і досягла найвищого рівня у 1933 р., коли комасацію було завершено на площі 44970,4 га земель [47, с. 14].

Темпи комасації у північній частині воєводства і в 30-х роках були тісно пов'язані з політикою ліквідації сервітутів. Із 707 сервітутів, що були зліквідовані на терені воєводства у міжвоєнний період аграрної перебудови, на чотири північних повіти припадало 323, із яких 108 на Сарненський повіт. Із

набутих селянами 77 922 га земель у ході ліквідації сервітутів на північні повіти припадало 58 525,7 га і більше половини із яких – 31 354,9 га на Сарненський повіт [145, с. 52].

Отже, якщо частка північних повітів воєводства у загальній кількості зліквідованих сервітутів становила трохи більше 45 %, то за кількістю набутої землі у цій акції вона перевищувала 75 %. Тому, ліквідація сервітутів у цій частині краю була вагомою передумовою початку комасації й одним із важливих методів поповнення землею малоземельних господарств.

Наступним важливим фактором, від якого залежав хід комасації у цій частині воєводства була парцеляція державних і приватних маєтків, темпи якої суттєво знизилися у першій половині 30-х років ХХ ст. Оскільки більшість маєтків займала лісові площі, то парцеляція їх значною мірою залежала від можливостей реалізації лісу. Ліс із Волині вивозили до центральної Польщі та за кордон. Для північних повітів воєводства 1929–1931 рр. були періодом розквіту вивезення деревини до Німеччини, Голландії та Англії. З 1931 р. експорт лісу за кордон суттєво зменшився, а з 1934 р. взагалі припинився. Причиною втрати закордонних ринків збуту деревини була досить потужна конкуренція з боку Радянського Союзу [582, с. 63].

Втрата закордонних ринків збуту і не досить значний внутрішній попит на ліс через бідність не тільки волинського, а й взагалі польського селянства, змушували владу шукати інші шляхи для стимулювання його збуту. З погляду на такий стан справ, уже в 1932 р. польська влада прийняла рішення про надання кредитної допомоги у ході комасації будівельними матеріалами, що мало хоч і не значний, але позитивний вплив на парцеляцію маєтків.

Погіршення соціально-економічної ситуації у Польщі внаслідок світової економічної кризи 1929–1933 рр. найбільш повно проявилось у ході комасації у північних повітах Волині у 1934–1936 рр. Так, у 1936 р. обсяг комасованих земель упав до найнижчої позначки за весь період 30-х років і становив 21 116,73 га [83, с. 47].

Крім того, падіння цін на сільськогосподарську продукцію і зростання їх на промислові товари змушувало селян вести жорстку боротьбу за виживання, особливо селян півночі воєводства, які обробляли низькородючі землі. Одночасно уряд Польщі своїм рішенням від 27 березня 1935 р. відмінив встановлені у 1928 р. ціни на землю у ході парцеляції і встановив нові більш високі. Так, викупна ціна 1 га орної землі першого класу була встановлена у розмірі 580 злотих, а 1 га луків того ж класу – 720 злотих. Ціни 1 га орної землі 2 – 6 класів відповідно становили – 480, 390, 290, 145, 60 злотих, а луків – 520, 340, 145, 110, 40 злотих. На неужиткові землі для північних повітів була встановлена ціна у розмірі 9 злотих за 1 га [93, с. 2 зв.].

Зростання викупних цін більше ніж на 60 % негативно впливало на можливості набуття земель дрібними господарствами у ході комасації.

У тому ж 1935 р. влада встановила нові ціни на роботи, що виконувалися у процесі удосконалення системи землекористування. З урахуванням того, що

селянські господарства 5-го економічного округу одержували найменші доходи у північній частині воєводства оплата за з'єднання ґрунтів із виконанням землемірних робіт за 1 га була встановлена на рівні 20 злотих, а без землемірних робіт – 15 злотих. Оплата у розмірі 6 злотих з вирівнюванням та 4 злотих за гектар без вирівнювання встановлювалася:

1. за землі, на яких у зв'язку із комасацією мали бути виконані землемірні роботи, але самі землі під час її проведення не об'єднувалися;
2. за землі, що попередньо були об'єднані і уже були обтяжені платежами;
3. за землі, що непридатні для землеробського використання, якщо таких земель було більше ніж 15 % загальної площі ґрунтів [501, с. 200].

Рівень встановлених владою оплат за виконання технічних робіт у північних повітах був на 13 – 30 % нижчий ніж у південних. Однак, у визначені оплати не входили вартість шарварку і матеріалів необхідних для виконання робіт, витрати пов'язані із урегулюванням іпотек та доставкою необхідних для виконання робіт документів.

Зростання цін на землю та не малі витрати на проведення комасації, з урахуванням бідності поліських селян, вимагали значної бюджетної та кредитної підтримки з боку держави, у якої теж були проблеми із фінансовими ресурсами. Так, у 1936/37 бюджетному році польський уряд спромігся виділити господарствам Волинського воєводства 2 360 позик на загальну суму 369 601,85 злотих, із яких 142 951,85 злотих припадало на позики діловим лісом. Із загальної кількості 1492 готівкових кредитів на суму 226 650 злотих для господарств північних повітів було надано 370 позик на суму 51 535 злотих, що становило 22% від загальної кількості грошей, виділених для воєводства. Середній розмір позики не перевищував 140 злотих на господарство [83, с. 47–47 зв.].

Попит на кредитну допомогу діловим лісом у північних повітах був незначним, оскільки у селян були більш вигідні можливості його взяти. Крім того, у якості кредиту для господарств виділявся ліс низької якості.

Отже, нестача власних коштів і недостатнє фінансування комасації державою у середині 30-х років теж не сприяли її розвитку у північних повітах Волині. Крім того, комасаційний процес на волинському Поліссі значною мірою залежав від ходу меліорації.

Меліорацією в краї займалася Волинська дирекція водних шляхів, а також із 1929 р. бюро меліорації Полісся. Однак, вони проводили лише початкові роботи, тому що відчували велику нестачу відповідних кредитів для спорудження осушувальних каналів, ровів і т. ін. Тому в Ковельському повіті значну меліоративну роботу розгорнуло місцеве земельне управління. Воно власними силами в роки комасації проводило основні меліоративні роботи, зокрема біля сіл Велемче і Датинь над Турією [525, с. 263].

Селянам треба було переконатися в корисності меліорації, без якої часто комасаційні проекти не можна було скласти. Досвід дослідницької станції в м. Сарни доводив, що з осушеної у ході меліорації площі заболочених і

перезволожених ґрунтів не менше 90 % становитимуть не погані пасовища і неужиткові землі, а луки на сінокіс. Після меліорації на таких площах збирали в 4 рази більше сіна, ніж раніше на ґрунтах немеліорованих. Крім того, якість і вартість такого сіна зростали в 2 рази. Згідно даних, одержаних у Сарненській дослідницькій станції, на осушених ровами болотах можна було одержувати в 5 – 6 разів більше сіна доброї якості. На 1930 р. ціна 1 га заболочених луків становила від 80 до 100 злотих, а на великих площах навіть 50 злотих. У той же час 1 га луків після меліорації на ринку оцінювали в 400 злотих. Осушення поліських боліт було повністю самоокупним і прибутки від меліорації значно перевищували витрати на її проведення [580, с. 204].

Комасаційний процес на Поліссі прискорився лише в 30-х роках, тому що в цей період були активізовані меліоративні роботи. Коли 13 лютого 1931 р. Окружне земельне управління телефонограмою порекомендувало Костопільському повітовому управлінню повідомити скільки сіл повіту заявили про бажання провести комасацію і скільки сіл ще не зробили такої пропозиції, то Костопільське повітове староство повідомило в Луцьк того ж дня, що такі пропозиції і прохання про комасаційні роботи подали громади 29 сіл, вивчаються пропозиції 8 сіл, а 120 сіл ще не висловили свого ставлення до комасації [307, с. 1–2].

Після спаду у 1934–1936 рр. обсяг комасаційних робіт у 1937/38 бюджетному році знову виріс і становив 34 521,3 га, що було на 63 % більше ніж у 1936–1937 бюджетному році. Підкреслимо, що у цьому році в Сарненському повіті було комасовано найбільшу кількість земель у порівнянні з іншими роками міжвоєнного періоду – 9 636,7 га, а у Ковельському – 15 185,3 га і за обсягом робіт він майже досягнув свого найвищого рівня, що був у 1933 р., коли у північній частині воєводства було виконано рекордний обсяг робіт [145, с. 51 зв.].

Загалом у північних повітах Волині у міжвоєнний період комасацію було проведено у 217 селах на площі 336 081 га, яка належала 43 569 господарствам. Крім того, у 1938–1939 бюджетному році у 78 селах комасаційні роботи продовжувалися на площі 33 626,4 га. Найбільшу кількість земель було комасовано у Ковельському – 135 878 га і Любомльському – 100 766, а найменшу у Сарненському – 54 379 та Костопільському – 45058 повітах. Найближчим до завершення комасації був Любомльський повіт, де її провели майже на 73 % земельних площ, що потребували комасації [145, с. 55].

На початок 1939 р. у поліських повітах Волинського воєводства залишилося здійснити комасаційні роботи в 46,5 % сіл (306 сіл), які включали 36 ,69 % селянських господарств і охоплювали земельну площу, що становила 39,76 % від загальної кількості земель повітів, що підлягали комасації [535, с. 13].

Досягнення перебудови земельного устрою, особливо в комасації відзначав і волинський воєвода А. Гауке-Новак на засіданні воєводської ради 19 березня 1939 р. Він, зокрема, сказав, що на комасацію звернено особливу увагу як на найвищу як за кількістю, так і якістю господарську турботу, що регулює

перебудову дрібних земельних господарств [381, с. 120].

Отже, у північних повітах Волинського воєводства – Ковельському, Костопільському, Любомльському і Сарненському – було здійснено комасацію в більшості сіл та ліквідовано черезсмужжя і вузькосмужжя на площі, яка становила 60,24 % від загальної кількості земель, які її потребували. Варто звернути увагу на те, що хоча комасація на терені поліських повітів в основному була розгорнута в 30-х роках, на початок 1939 р. за обсягом комасованих земель, ці повіти були близькі до загального воєводського показника, що становив 62 %.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО – ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ КОМАСАЦІЇ

Для виявлення соціальних та економічних наслідків комасації необхідно оцінити загальний стан господарства Волинського воєводства, дослідити зміни у його розвитку в міжвоєнний період та з'ясувати їх вплив на соціально-економічну ефективність.

Розпорошеність земельних наділів, черезсмужжя і вузькосмужжя – основні риси, що характеризували селянські господарства Волинського воєводства після Першої світової війни. Недосконала система землекористування негативно впливала на ефективність селянських господарств. На думку польської влади, вирішити таку важливу проблему для господарства краю повинна була комасація, яка була складовою аграрної реформи.

Загалом, за даними архівних матеріалів, у Волинському воєводстві в 1921 р. 1 744 997 га земель потребували комасації і на них функціонувало 322 500 господарств. На терені Польщі таких земель було біля 10 мільйонів з 1, 5 млн. господарств. Отже, більше 1/6 таких земель знаходилося на Волині [137, с . 7].

Крім того, на початку 20-х років XX століття склалися напружені стосунки у аграрному секторі економіки. Після схвалення у 1921 р. Конституції Польщі виявилось, що засади земельної реформи, окреслені сеймовими законами 1919 –1920 рр., які передбачали примусовий продаж землі великих власників понад встановлений максимум 180 га (400 га у Галичині та Прусії) за ціною 50 % її ринкової вартості, не відповідали конституційним нормам. За зверненням великих землевласників Конституційний трибунал відхилив ці закони як такі, що суперечили Конституції. Реформа не проводилася. Гострою проблемою, що заважала реформуванню економіки в цей період, була розрегульована фінансова система. Головною проблемою, яку першочергово слід було розв'язати, була інфляція, яка у 1923 р. переросла у гіперінфляцію. Уряд прем'єра В.Габського, який у грудні 1923 р. змінив на цій посаді В.Вітоса, до середини літа 1924 р. зміг приборкати інфляцію і домогся схвалення сеймом у грудні 1925 р. закону про земельну реформу. Закон передбачав добровільне відчуження і парцеляцію великих земельних маєтків, які перевищували 180 гектарів, а на східних землях – 300 га землі. Відшкодування власникам за відчуження землі відбувалися за ринковими цінами. Якщо річна квота відчужених земель не досягала встановленого мінімуму 200 тисяч га, то уряд мав право застосовувати примусове відчуження.

Комасацію селянських земельних наділів польська влада розпочала на Волині у 1922 р., але належного розмаху вона набула з 1926 р., після приходу до влади Ю. Пілсудського та його політичного угруповання.

Проведення комасаційних робіт урядом Польщі, після прийняття у 1923 р. закону про комасацію, на терені Волинського воєводства до початку 30-х років характеризують наступні цифри:

- 1924 р. – 1565 га;
- 1925 р. – 12 169 га;
- 1926 р. – 19 659 га;
- 1927– 1928 бюджетний рік – 43 108 га;
- 1928 – 1929 бюджетний рік – 59 630 га;
- 1929 – 1930 бюджетний рік (за три квартали) – 62 591 га [146, с. 26].

Із наведених даних видно, що комасація особливо швидко проводилася у 1927/28 бюджетному році, коли її обсяги виросли майже у 2,2 рази у порівнянні із 1926 р. та у 27 разів у порівнянні з 1924 р. Зазначимо, що загалом до 1931 р. на терені Волині комасацією було охоплено 443 села, які включали 70 729 господарств із загальною площею 460 783 га земель. Із них у 165 селах, що нараховували 24 552 господарства і володіли 150 839 га земельних угідь комасаційні роботи були завершені [146, с. 26].

Свого піку комасаційна акція досягла у 1931 р., коли впродовж року були проведені комасаційні роботи на площі 95 290 га. У наступних роках цей процес стабілізувався на позначці біля 70 000 га землі на рік [137, с. 7].

Як зазначалося у воєводських звітах, зацікавленість місцевого населення у комасації, як і усвідомлення щодо корисності і потреб комасації, із року в рік зростали; комасаційна акція, яку проводив волинський уряд, не тільки набула значного розмаху, а й не встигала за місцевими потребами у виконанні тих робіт [145, с. 51].

Зазначимо, необхідно усвідомити і те, що не може бути раціональної земельної реформи без відповідної загальної господарської політики, що сприяла б розвитку рільництва. Навіть якщо землю надати безплатно, то це не призведе до значного поліпшення системи господарювання без виділення бюджетних коштів. Приклад тому – втілення закону про осадництво, який був складовою частиною аграрної реформи, що проводив уряд Польщі. Це при тому, що загалом військові осадники до 1934 р. отримали 3826 інвестиційних позик на суму 8 518 580 злотих, а цивільні осадники – 4034 на суму 3 972 766 злотих. Крім того цивільні осадники одержали від держави 1163 позики в обсязі 1 847 105 злотих на купівлю землі [161, с. 8].

Наголосимо, що інвестиційні позики для осадників надавалися на 15 річний термін із оплатою 4 % річних, при чому, перші 4 роки від дня одержання кредиту осадники звільнялися від сплати відсотків.

Витрати державних коштів на втілення і здійснення контролю за проведенням комасаційних робіт у Волинському воєводстві за період із 1925 до 1938 рр. становили 12 792 885 злотих. Найменші витрати були у 1925 р. і становили 145 722 злотих, найбільші у 1931–1932 бюджетному році – 2 011 434 злотих [137, с. 8].

Зрозуміло, що для проведення радикальної і ефективної реформи зазначених коштів явно не вистачало. Крім того, прискорення темпів комасації вимагало проведення інтенсивної кредитної політики зі сторони уряду.

Низький рівень прибутковості селянських господарств потребував коштів для загосподарювання набутих земель і новоутворених господарств, а у селян їх не було. Про розміри кредитної допомоги у ході комасації, яку уряд Польщі надав господарствам Волинського воєводства на перенесення будинків і копання колодязів свідчать такі дані:

- 1926 р. – 53 3450 злотих;
- 1927 р. – 1 564 235 злотих;
- 1928 – 1929 бюджетний рік – 1 947 570 злотих;
- 1929 – 1930 (за три квартали) – 1 508 139 злотих.

Наведені цифри підтверджують, що із зростанням темпів комасаційних робіт зростала і кількість коштів наданих державою селянам у кредит. Однак, не всі бажаючі могли отримати позичку, оскільки зазначених коштів не вистачало. У той же час уряд Польщі знаходив можливості і виділяв значні ресурси на цілі осадництва. Так, тільки у 1929 р. військові та цивільні осадники одержали від держави кредитну допомогу на суму, що перевищувала 2 мільйони злотих [146, с. 26 зв.].

Економічна й фінансова криза та депресія 1932 – 1935 рр. серйозно вплинули на проведення як аграрної реформи у Польщі і на Волині в цілому, так і комасації зокрема. Уже в 1930 р. керівники воєводського земельного управління відчували нестачу коштів на комасаційні роботи. Тому, вони спочатку рекомендували керівникам повітових урядів надавати позички у розмірі 750 злотих на одне господарство, а пізніше – 600. Із 1931 р. її розмір впав до рівня 500 і менше злотих на господарство. Навіть за таких умов влада у 1931 р. відмовила у наданні позичок більше ніж 4500 господарствам [106, с. 2].

Разом із тим, необхідно відзначити, що найбільше кредитів із державних коштів селяни одержали в ході комасації у 1930/31 бюджетному році – 1 985 220 злотих, а найбільші державні витрати на її проведення були у 1931/32 бюджетному році – 2 011 434 злотих. Це позитивно вплинуло на проведення комасації і у 1931 р. було комасовано найбільшу кількість земель у порівнянні з іншими роками міжвоєнного періоду. Однак, уже в 1933/34 бюджетному році державні витрати на проведення комасаційних робіт зменшилися і їх розмір був меншим ніж у 1927/28 бюджетному році. Він становив 733 257, 60 злотих [96, с. 13 зв.].

Отже, одне із головних завдань польської політики на Волині, передбачене «волинською програмою» воєводи Г.Юзевського (1929 р.), було культурне і економічне піднесення воєводства, без чого інтеграція Волині до складу Другої Речі Посполитої, на думку Г. Юзевського, ставала неможливою, не було виконане у повному обсязі як із суб'єктивних, так і об'єктивних причин. Адже основну роль у його вирішенні воєвода відводив державі, яка мала збільшити свої інвестиції у воєводство і надати Волині, у порівнянні з іншими регіонами, пріоритетне місце в інвестиційній і кредитній політиці.

Крім того наголосимо, що у самому законі про аграрну реформу від 28 грудня 1925 р. була економічно обґрунтована і встановлена на рівні 100 %

межа кредитування, що згодом призвело до непомірно великої заборгованості господарств. Аби виправити цю ситуацію, президент Польщі змушений був своїм розпорядженням від 24 жовтня 1936 р. започаткувати конверсію боргів. Проте в умовах зниження цін на сільськогосподарську продукцію і зменшення доходів господарств цей захід виявився малоефективним, адже на 1938 р. нараховувалося 133067 боржників із непогашеною сумою боргу 30 367 229 злотих [145, с. 53]. Позитивною ж ознакою зазначеного заходу було те, що номінально все таки борги суттєво зменшилися.

Нестача коштів негативно впливала на хід комасаційних робіт. Так, згідно затвердженого урядом проекту на терені Волинського воєводства у 1933/34 бюджетному році передбачалося здійснити комасацію на площі 74 538 га, а вдалося провести її лише на 56 871,9 га землі, що становило 74,6 % від запланованого рівня [63, с. 50].

Водночас зазначимо, що всього на Волині станом на 1 квітня 1935 р. із 747 об'єктів призначених до комасації загальною площею 798 062,4 га роботи було завершено на 459 об'єктах із обсягом 463 247,2 га земель, що не перевищувало 60% передбаченого планом рівня [76, с. 1].

Початком нового етапу в проведенні комасаційних робіт на землях Волинського воєводства став 1936 р., у якому комасаційні роботи проводилися у 275 селах і ними було охоплено 54 118 селянських господарств та 317 354 га землі. Однак, у 1937 р. обсяги комасаційних робіт знову уповільнилися. Як відзначав посол від Волині С.Тимошенко у своєму виступі в бюджетній комісії Сейму у січні 1938 р., причиною цього було те, що «за останній час ця праця звільнила свій темп, бо через страйк мірничих, який Міністерство рільництва не може зліквідувати вже майже рік. А шкода, бо добродійства рільної реформи є незаперечні для волинського села...» [491, с. 16].

Загалом, з урахуванням сіл, у яких проводилася комасація, на 1 жовтня 1938 р. їх нараховувалося 1222, а залишилося до комасації 819 сіл. Тобто, більше ніж 65% сіл Волинського воєводства завершили або проводили комасаційні роботи [159, с. 10].

Для порівняння відмітимо, що на терені Польщі до 1 грудня 1938 р. із десяти млн. земель комасаційні роботи були виконані на площі 5 303 435 га, на яких функціонувало 834 161 господарство. На Волині ж до зазначеного вище терміну було комасовано 779832 га земель, що належали 149 198 господарствам. Тобто, було комасовано половину земель воєводства, які потребували цього.

З урахуванням того, що російська влада до Першої світової війни здійснила на терені Волині комасацію на площі 193 778 га (27 850 господарств), за весь період комасаційної акції, її було завершено майже на 1 млн га земель [138, с. 7 зв.].

Якщо визначати корисність комасації, то слід зазначити, що вона мала значний вплив на позитивні зміни у системі господарювання та культурі ведення господарства. Доцільність та необхідність комасації у Волинському воєводстві визначається тим, що вона була однією із перших сходинок до успіху в системі

раціонального господарювання. Комасація давала можливість господарствам відмовитися від вимушеної системи трьохпільля, ефективність якої уже давно віджила, і перейти до більш прогресивної форми господарювання, що базувалася на системі сівозміни. Після проведення комасації створювалися сприятливі умови для вирощування таких коренеплодів як цукрові та кормові буряки. На таких землях ставало можливим вирощування багатих на білки багаторічних культур – конюшини і люцерни, які мали важливе значення для відгодівлі худоби і вирощування яких за трьохпільною системою господарювання було неможливим. Створювалися сприятливі умови для розвитку садівництва, вирощування овочевих культур, хмелю, тютюну та ін.

Зміна системи землекористування сприяла більш раціональному використанню органічних добрив, а наближення земельного наділу до форми квадрата давало можливість проводити оранку землі не тільки вздовж, а й впоперек, що значно поліпшувало її технічний стан.

Індивідуальне посідання землі робило більш раціональним не тільки використання орних земель, а й луків та пасовищ. У комасованих господарствах селяни розпочали використовувати більш досконалі знаряддя праці як для обробітку землі, так і очищення насіння. Комасація наближувала землі до господарських будівель, що давало можливість раціональніше використовувати працю усіх членів сім'ї. Значно менше необхідно було часу та інших витрат на вивезення і внесення органічних добрив, догляд за культурами й збирання врожаю.

Архівні матеріали свідчать, що за рахунок впливу різних чинників на ефективність господарств після комасації, продуктивність 1 га землі у рослинництві збільшувалася до 30 % [174, с. 16 зв.].

Крім того, у комасованих селах поліпшувалася протипожежна безпека, у порівнянні з тою, якою вона була у скупчених селах, де будинки і господарські будівлі одного власника знаходилися на незначній відстані від іншого.

Якщо говорити про корисність від комасації з погляду культури взаємовідносин, то тут слід зазначити, що вона перш за все вела до поліпшення соціального клімату на селі, зростання етичного рівня мешканців, який проявлявся в усвідомленні ними того, що вони є власниками неподільних, відокремлених від громади села ґрунтів. З другого боку, таке усвідомлення статусу одноосібника спонукало їх до розуміння ролі громади села, що мало важливе значення для розвитку кооперативного руху на селі.

Отже, комасація вела до поліпшення взаємовідносин між господарями, зменшувала кількість суперечок за межі земельних наділів, непорозумінь між селянами ставало менше, створювалися більш сприятливі умови для впровадження нових методів господарювання.

Крім того, комасація як і все, що належить до процедур із землею, є справою складною, а на терені Волині крім усього були свої специфічні, локальні труднощі, що впливали на її розвиток і які необхідно було вирішувати в процесі комасації. До них можна віднести:

- недосконалу структуру землі та господарства Волині в цілому;
- роздрібненість господарств, малоземелля, безземелля;
- неврегульованість титулів власності і володіння селян землями, що обумовлювалися проведенням «дикої» парцеляції та відсутністю у них юридичних документів на право власності;
- труднощі пов'язані із технічним виконанням робіт – болота і багна на півночі та пагорбкуваті або гористі землі на півдні;
- недостатня кількість і недостатній рівень кваліфікації працівників, що проводили комасацію;
- труднощі у залученні спеціалістів до виконання комасації на терені Волині, пов'язані із низькою оплатою праці, яка не відповідала складності виконуваних робіт та не враховувала умови, у яких вона виконувалася;
- труднощі, пов'язані із тим, що для досягнення максимальної корисності від комасації необхідно було ліквідувати сервітути, поділити спільні землі, провести меліоративні роботи, врегулювати дороги і під'їзди до господарств, вирівняти межі земельних наділів, ліквідувати анклавів, виділити землі на різні громадські потреби.

Одним із найважливіших наслідків комасації було те, що вона призвела до поліпшення аграрної структури земель.

На терені Волинського воєводства загальною площею 3 028 000 га землі проживали у 1921 р. 1 437 907 осіб [104, с. 4].

Згідно статистичних даних за 1921 рік сільськогосподарське виробництво у Волинському воєводстві займало площу 2 474 424 га. Загальна структура цих земель мала наступний вигляд:

- орні ґрунти – 1 183 800 га (47,8 %);
- луки і пасовища – 373 885 га (15,1 %);
- сади та городи – 62 852 га (2,5 %);
- ліси – 639 778 га (25,9 %);
- інші та неужиткові землі – 214 099 га (8,7 %) [523, с. 532].

Перепис 1931 р. встановив, що кількість населення у воєводстві за десятиліття виросла до 2 084 791 особи і збільшилася майже на 45 %.

Таке значне збільшення населення краю було обумовлене високим рівнем народжуваності, що забезпечив приріст населення на 32,4 %, та приєднанням у 1931 році до Волинського воєводства Сарненського повіту, що збільшило кількість мешканців краю на 12 %. Переважна кількість населення краю виживала за рахунок праці на власних господарствах і проживала у сільській місцевості. Частка міського населення заледве перевищувала 12,3 %, що становило 252 866 осіб [160, с. 9 зв.].

Реформування аграрного устрою та проведення комасаційних робіт, зокрема впродовж першого десятиліття міжвоєнного періоду, позитивно вплинули на зміни у загальній структурі земель краю. На 1931 р. вона мала наступний вигляд:

- ґрунти орні – 1 500 431 га (43,5 %);

- городи і сади – 81 368 га (2,4 %);
- луки і пасовища – 625 315 га (18,1 %);
- ліси – 798917 га (23,2 %) ;
- неужиткові та ін. землі – 443 054 га (12,8 %) [102, с. 1].

Зазначимо, що за цей період частка земель, яку займали господарства значно збільшилася і зросла із 2 474 414 га в 1921 до 2 748 000 га у 1931 р.

Особливо відчутні зміни в ході аграрної реформи відбувалися у зростанні кількості орних земель. З урахуванням того, що на Сарненський повіт припадало біля 100 000 га орних земель, їх загальна кількість у воєводстві за десятиліття виросла більше ніж на 200 000 га. На думку польського дослідника В. Менджецького, таке збільшення відбувалося в основному за рахунок включення до сільськогосподарського вжитку лісових площ – 180 000 га, та біля 20 000 га неужиткових земель [577, с. 211].

Перетворення лісових площ на орні землі відбувалося внаслідок відбудови зруйнованих під час війни маєтків, яка проводилася в основному за рахунок надходжень від продажі дерева. Ліс був основним джерелом доходів великих власників, особливо у північній частині Волині. Крім того, швидке зростання сільського населення у міжвоєнний період змушувало владу брати на облік всі землі, де були вирубані дерева. Позитивний вплив на залучення до використання нових земель мала комасація, та особливо меліорація, яка проводилася у ході комасаційних робіт.

Меліорація сприяла не тільки чисто технічному об'єднанню розділених ділянок у один наділ, а й використанню неужиткових земель і створювала додаткові можливості для поповнення малоземельних господарств. Крім того, внаслідок меліорації зростала землеробська культура, що теж можна було прирівняти до поповнення землею. До початку 30-х років ХХ ст. всі меліоративні роботи на теренах воєводства проводилися за рахунок державних коштів. Усвідомлення населенням корисності від меліорації і нестача державних коштів призвели до використання шарварку у проведенні меліоративних робіт, що позитивно вплинуло на їх темп і суттєво зменшило грошові витрати на меліорацію 1 га землі. Так, якщо у 1928–1929 рр. витрати на меліорацію одного гектара становили 105 злотих, то після введення шарварку їх розмір у 1930–1933 рр. зменшився до 62 злотих [174, с. 17 зв.].

З метою активізації меліоративних робіт у краї уряд Польщі на початку 30-х років прийняв рішення про надання цільових позик селянам для її проведення, що сприяло зростанню обсягів меліорації.

Із середини 30-х років на теренах воєводства розпочалося врегулювання течій річок. Без цього подальша меліорація селянських земельних ділянок була б неможливою. За міжвоєнний період аграрної перебудови були меліоровані 115 580 га землі [88, с. 8].

Меліорація позитивно впливала на структуру земель і суттєво підвищувала якість ужиткових ґрунтів.

На 1932 р. у Волинському воєводстві в сільськогосподарському вжитку знаходилося 64 % земель, із яких 43 % становили орні землі. Найбільша частка орних земель була у Кременецькому – 73,2 %, Горохівському – 68,1 %, Дубенському – 62,0 % та Рівненському – 68,1 % повітах. У 4-х північних повітах воєводства (Сарненському, Ковельському, Костопільському, Любомльському) їх частка не перевищувала 27 % [175, с. 10].

Якщо аналізувати зміни у структурі земель у другому десятилітті міжвоєнного періоду, то слід зазначити, що вона майже не змінилася, адже площі для об'єктів несільськогосподарського призначення нерідко виділяли за рахунок земельних угідь. Тому залучення до сільськогосподарського обороту невжиткових земель суттєво не впливало на зміну їх структури. Крім того, більшість заходів, що проводилися у ході комасації були направлені не на залучення нових земель, а на поліпшення якості тих, що були у вжитку. Отже, у 1931 році структура земель у Волинському воєводстві продовжувала залишатися менш досконалою ніж вона була у центральних і південних воєводствах Польщі (див. Додаток А).

Одним із найважливіших соціальних показників, що характеризує наслідки комасації й інших заходів, які реалізовувалися в ході аграрної реформи, були зміни розмірів селянських господарств. Найсуттєвішим чинником, що вплинув на зміну структури земельної власності була парцеляція. Її здійснення вело до певних зрушень у майнових стосунках, великі земельні магнати, поступалися певною часткою власності на користь селян, що вело до зростання обсягу земель останніх у загальній структурі земель.

Зазначимо, що велика власність на Волині до початку аграрної перебудови владою Польщі домінувала, особливо на Волинському Поліссі, де у 1922 р. нараховувалося 39 маєтків землевласників, площа кожного із яких перевищувала 3000 га землі.

Так, у Сарненському повіті найбільшим був маєток Вітольда графа Броль-Патера, якому належало більше 60 000 га землі. Маєткам Володимира Охотнікова, Губерта кс. Любомирського, Станіслава Стравінського та Хама Готтесмана належало відповідно 20 000, 18 000, 16 600, 12 000 га земель. У Костопільському повіті найбільше землі належало Марку Малинському – 48 350 га та Олицькій ординарії Радзивіллів – 42 280 га [577, с. 44].

Розміри земельних площ маєтків у центральній частині воєводства були меншими. Без змін це співвідношення залишалося і на початку 30-х років XX ст. Так, якщо загалом у Волинському воєводстві на одне господарство великої власності припадало 674,7 га землі, то у Сарненському повіті – 1938,8, Костопільському – 1503,4, Горохівському – 384,6, Дубенському – 337,6 та Кременецькому – 245,1 га [507, с. 43].

Із просуванням на південь загальна величина маєтків зменшувалася, але зростала частка орних ґрунтів. Адже, на півдні і в центрі воєводства базовою галуззю великих маєтків було землеробство.

Частка великої власності у загальній земельній власності теж на півночі була більшою. Якщо у Сарненському повіті велика власність становила майже 60% загальної площі господарств, то у Кременецькому повіті її рівень зменшувався до 15,6 %.

На початку 30-х років частка великої власності у загальному обсязі земель, що знаходилися у сільськогосподарському вжитку на терені Волині хоча і зменшилася, однак залишалася значною і становила майже 30 %.

До зменшення загального обсягу великої власності спричинила і ліквідація сервітутів, що відбувалася у ході комасації. За міжвоєнний період сервітуту були ліквідовані на площі 238 000 га земельних угідь, що дало можливість селянам у заміну за сервітутні права отримати у власність 77 922 га землі. Крім того, у 1938 р. ще 162 села користувалися сервітутними правами [88, с. 8].

Ліквідація сервітутів вела до повної незалежності селян від поміщиків, а громади отримували самоврядування, незалежне від попереднього землевласника. Такий стан справ змінював позиції шляхти на селі і змушував її пристосовуватися до капіталістичних відносин. Селяни перетворювалися у самостійну соціальну верству, яка поступово усвідомлювала своє нове суспільне значення.

Зазначимо, що запровадження нового устрою в аграрній сфері передбачало не тільки зменшення частки великої власності, а й створення за рахунок цих земель нових самостійних господарств, доповнення малоземельних або “карловатих” господарств до розміру самозабезпеченості під час комасації. Так, у законі про земельну реформу від 28 грудня 1925 р. зазначалося, що аграрний устрій Польщі буде опиратися на сильні, здорові і високопродуктивні господарства різного типу і розміру, які базуватимуться на приватній власності. Крім того, закон передбачав, що на землях, що підлягають парцеляції будуть створюватися нові і збільшуватимуться малоземельні господарства до 20 га на більшій частині Польщі і до 35 га у східних воєводствах і гірських повітах. Одночасно передбачалося створення невеликих городніх і садових ділянок розміром до 5 га і ділянок для робітників і службовців розміром до одного га. Визначення величини зазначених ділянок, відповідно до закону, залежало від міністра земельних реформ [496, с. 519].

Отже, закон визначав лише максимальні межі земельних наділів, а мінімальний та оптимальний розмір господарств, очевидно, мав визначитися поступово у процесі аграрних перетворень. Така неконкретність у визначенні розмірів господарств ускладнювала роботу виконавчих органів, призводила до спекуляції землею та зловживань на місцях, що ускладнювало проведення аграрної реформи.

Для з'ясування змін у структурі господарств за розмірами проаналізуємо їх стан на кінець 30-х років у порівнянні з 1921 р. Загальну структуру господарств у 1921 р. характеризують наведені у табл. 4.1 дані [523, с. 109].

Таблиця 4.1

Структура господарств Волинського воєводства у 1921 р.

Розмір господарств (га)	Кількість господарств (од.)	Частка господарств (%)	Загальна площа землі (га)	Середній розмір господарств (га)
0-1	13 522	5,94	6 410	0,47
1-2	18 758	8,24	28 312	1,51
2-3	26 629	11,70	67 599	2,54
3-5	59 028	25,93	236 702	4,01
5-10	76 899	33,78	547 294	7,20
10-20	26 659	11,71	355 781	13,35
20-50	4 518	1,99	123 877	27,42
50 і більше	1 620	0,71	1 108 166	684,05
Разом	227 636	100	2 474 141	10,8

Наведені у таблиці дані ілюструють недосконалу структуру господарств у Волинському воєводстві. За зробленими нами розрахунками на основі наведених у таблиці 3.3 даних було встановлено, що у Волинському воєводстві в 1921 р. на господарства розміром до 5 га припадало 13,7 % землі, на господарства розміром 5 – 10 га – 22,12 %, а на господарства розміром 10 – 50 га – 19,38 %. Тобто, на 1620 господарств великої власності припадало майже стільки землі, як на 226 016 інших господарств. Наведені дані також свідчать, що у числі 227 636 господарств було 58 909 господарств розміром до 3,0 га, тобто таких, які не могли прогодувати свої сім'ї за рахунок використання землі і змушені були заробляти на їх утримання шляхом найму на інші роботи, а якщо таких заробітків не було, то їх сім'ї просто голодували.

Недосконала структура господарств Волині щодо їх розмірів і високий відсоток малоземельних господарств вимагав від влади в ході аграрної реформи перерозподілу землі серед різних категорій господарств з урахуванням потреб малоземельних і безземельних селян. Результати вирішення зазначеної проблеми впродовж першого десятиліття характеризують дані табл. 4.2 [160, с. 9 зв.].

Таблиця 4.2

Структура господарств у повітах Волинського воєводства в 1931 р.

Повіт	Кількість господарств					
	До 5 (га)	5-10 (га)	10-20 (га)	20-50 (га)	50-100 (га)	100 і більше (га)
Дубенський	41 646	12 030	2 22	400	76	76
Горохівський	17 889	6476	2121	175	25	36
Костопільський	16 859	7396	2243	161	7	150
Ковельський	30 157	17 240	5941	414	66	58

Кременецький	55 217	7296	1414	197	70	54
Любомльський	11 783	4379	1074	165	15	26
Луцький	31 274	16 125	3481	522	61	86
Рівненський	29 950	7840	1788	353	35	59
Сарненський	13 388	11 142	2768	537	162	94
Володимирський	20 896	8169	1745	143	54	59
Здолбунівський	21 441	3363	553	90	23	29
Продовження таблиці 4.2						
Разом у воєводстві	290 500	101 456	25 240	3157	594	727
Частка господарств (%)	68,90	24,06	5,98	0,75	0,14	0,17

Як видно із наведених вище даних, загальна кількість господарств у воєводстві за десять років зросла більше ніж на 50 %. Зросла частка дрібних господарств розміром до 5 га з 51,81 % до 68,9 %, а їх загальна кількість виросла з 117 937 до 290 500 одиниць. Це є свідченням того, що проблема малоземелля в краї загострювалася і однією із причин такого стану був значний приріст населення у воєводстві, який становив майже 45 % за 10 років. Водночас підкреслимо, що у краї нараховувалося майже 130 тисяч господарств розміром від 5 до 50 га, що репрезентували групу, котра уже добре могла утримуватися за рахунок доходів від праці у власному господарстві. Кількість господарств великої власності, понад 50 га, в означений період зменшилася на 299 господарств.

Варто зазначити, що одним із найсуттєвіших недоліків у ході аграрної реформи, яка передбачала ліквідацію безземелля і збільшення малоземельних господарств до розмірів самозабезпеченості, була відсутність у польської влади ґрунтовних даних щодо наявності вжиткових земель та визначення її частки для місцевих потреб, а саме:

- на комасацію;
- на виділення земель для працівників фільварків;
- на поповнення землею малоземельних господарств;
- на осадництво.

Найбільш повно цей недолік проявився у колонізаційній політиці уряду Польщі. Так, згідно проекту польської влади на теренах Волинського воєводства мало бути утворено у 1921–1923 рр. 40 тисяч осад. Закон про осадництво у залежності від якості ґрунтів, передбачав виділення на одну осадку в середньому 25 га землі. Неважко підрахувати, що лише для втілення зазначеного проекту необхідно було біля 1 млн. га землі, що свідчить про його нереальність як з точки зору запасу земель у воєводстві, так і фінансових можливостей держави.

Водночас зауважимо, що проблема визначення самозабезпечених та самодостатніх господарств з точки зору їх мінімального розміру у 30-х роках

стала предметом розгляду науковцями. За підрахунками спеціалістів відділу економіки і рільництва у Пулавах, за найнижчу межу самозабезпеченості можна було вважати у південній частині Волині господарства площею 5 га і більше за максимальної для даної частини воєводства врожайності зернових 13,81 ц. з га і з граничною кількістю осіб, що спільно проживають – 4,72. Для північної частини ця норма мала становити 10 га [567, с. 4].

Уряд врахував пропозиції науковців і 27 квітня 1936 р. видав циркулярний лист міністра землеробства і земельних реформ, який мав відіграти важливу роль у подальшому зміцненні малоземельних господарств. У листі зазначалося, що до таких господарств відносяться ті, котрі неспроможні самостійно прогодувати сім'ю із 5 осіб.

Мінімальні норми земельного наділу самостійних господарств, залежно від економічного округу, в якому вони знаходилися, були встановлені такі:

- 1-й економічний округ – 4,0 га;
- 2-й економічний округ – 4,5 га;
- 3-й економічний округ – 5,0 га;
- 4-й економічний округ – 6,0 га;
- 5-й економічний округ – 7,0 га.

Нагадаємо, що південні повіти Волинського воєводства були включені до третього економічного округу, а північні – до п'ятого.

За еталон під час розрахунку норм була взята земля третього класу. Верхню межу, до якої можна було збільшувати такі господарства, міністерство запропонувало встановити на рівні 10 га [107, с. 12].

Слід зауважити, що це рішення, як і більшість урядових постанов із регулювання аграрного устрою, не було виконане у повному обсязі. Міністерство не передбачало фінансування акції укрупнення комасованих господарств через виділення коштів із державного бюджету. Власних коштів для збільшення своїх земельних наділів до передбачуваної законом норми у селян теж не було.

Однак, внаслідок реалізації урядової політики щодо великої власності кількість господарств, що володіли земельними наділами більше 50 га, зменшилася із 1321 у 1931 р. до 1161 у середині 30-х років ХХ ст., а їх частка відповідно з 3,1 % до 2,7 %. У той же час значний приріст населення призводив до подальшого роздрібнення селянських господарств. Кількість господарств площею менше 50 га за означений період виросла з 420 353 до 422 429 одиниць. Крім того, зазначимо, що в середньому у Волинському воєводстві на такі господарства припадало лише 4,6 га землі. У південній частині Волині, внаслідок високої густоти населення, роздрібненість селянських господарств була вищою ніж у північній, де значні площі займали піски і багна.

Так, на 1 господарство дрібної власності в середньому припадало у Ковельському повіті – 6,2 га, Любомльському – 5,6 га, Сарненському – 5,4 га, Луцькому – 5,4 га, значно менше у Здолбунівському і Кременецькому – по 3,3 га, Рівненському – 3,7 га [507, с. 43].

До 1934 р. із 18345 новостворених господарств на південні повіті припадало 14 208 [161, с. 8].

Варто відмітити і те, що в процесі аграрної перебудови, владою Польщі зволікався процес визнання прав дрібних власників (до 5 га), які придбали землю до 28 серпня 1924 р. До 1.04.1936 р. вони подали до влади 3535 справ про визнання за ними права приватної власності на викуплену землю. Із вище зазначеної кількості справ до 31.03.1938 р. було розглянуто лише 1015, із яких за 487 господарствами було визнано право викупу загальною площею 752,3 га, а 525 господарям було відмовлено у визнанні права викупу. У період із 1.01. 1937 р. до 31.03 1938 р. влада визнала право власності ще 128 господарів на землі площею 256,7 га і 328 особам відмовила. Залишилося до розгляду 2620 справ, із яких у 1938/39 бюджетному році місцева влада передбачала вивчити 885 [145, с. 53].

Загалом у Волинському воєводстві в міжвоєнний період розпарцельовано з урахуванням водних ділянок 322 823,9 га. На цих землях було утворено 21 074 самостійних господарств та укрупнено 3539 садово-городніх ділянок для робітників та службовців [137, с. 3]. Для укрупнення малоземельних господарств було виділено 1 16693,9 га, що за нашими підрахунками дало їм можливість збільшити свої наділи у середньому на 1,9 га.

Загальний результат удосконалення структури господарств Волинського воєводства на кінець міжвоєнного періоду поданий нами у табл. 4.3 [134, с. 8].

Таблиця 4.3

Структура господарств Волинського воєводства у 1939 р.

Розміри господарств (га)	Кількість господарств (од.)	Частка господарств (%)	Загальна площа (га)	Частка площі (%)
0-1	44 274	10,8	23 852	1,3
1-2	68 788	16,7	95 223	5,7
2-3	60 383	14,7	147 108	7,9
3-5	102 661	24,6	402 031	21,2
5-7	60 222	14,7	355 534	19,2
7-10	43 629	10,5	362 347	19,0
10-15	22 621	5,5	268 042	14,5
15-20	6164	1,6	104 499	5,7
20-30	2793	0,7	65 964	3,6
30-50	951	0,2	35 364	1,9
Усього	412 486	100	1 859 904	100

Як видно із наведених даних, кількість господарств розміром до 5 га становила майже 67 % їх загальної кількості. Із визначеної групи господарств особливо великою – 42,2 % була частка тих, що не перевищували 3 га. Це ті господарства, власники яких не могли вижити за рахунок праці на них і змушені були вести пошук доходів за межами власних господарств.

Однак, слід зазначити, що певна частина дрібних господарств, особливо навколо великих міст, які значну частину власної продукції поставляли на ринок, не ставили за мету збільшення своїх розмірів. Про це свідчать архівні матеріали. Так, коли розпочалася комосація у селах Великий та Малий Омеляник, власники 135 дрібних господарств відмовилися від поповнення землею тому, що для них головним у їх діяльності було не рільництво, а городництво і продукція тваринництва для збуту у м. Луцьку. За таких умов господарі віддавали перевагу місцю розташування над розміром земельної ділянки [73, с. 26].

Кількість господарств розміром від 5 до 10 га на 1939 р. становила 103 851 або 25,18 % серед господарств до 50 га. Приріст таких господарств у порівнянні з 1921 р. становив 35 %. Вони в основному репрезентували групу самозабезпечуваних господарств і частину виготовленої продукції постачали на ринок.

Тип багатого селянського господарства розпочинався з 10 га. Питома вага господарств розміром від 10 до 50 га у порівнянні із 1921 р. зменшилася і їх частка становила 8 %. Такі господарства значну частину виготовленої продукції постачали на ринок і в процесі виробничої діяльності використовували найману працю.

Тип великої власності репрезентували господарства, що володіли земельними наділами понад 50 га і у Волинському воєводстві станом на 1938 р. їх нараховувалося 537 одиниць [4, с. 1].

Більшість із зазначених господарств спеціалізувалися на певних видах сільськогосподарського виробництва і базувалися на найманій праці. Це високопродуктивні господарства, які використовували сучасну агротехніку і новітні технології, організовували прямий збут виготовленої продукції на ринку та одержували значні прибутки.

Аналіз структури господарств аграрного сектору Волинського воєводства у міжвоєнний період дає можливість констатувати, що за цей період їх кількість суттєво збільшилася внаслідок значного приросту населення краю, що призвело до подальшого роздрібнення селянського землеволодіння і утворення нових господарств, а проблема земельного дефіциту так і не була вирішена.

Економічну доцільність і ефективність комосації визначає рівень продуктивності сільськогосподарського виробництва. Для його визначення проаналізуємо розвиток основних галузей сільського господарства впродовж 1921 – 1939 рр.

Основу сільськогосподарського виробництва в краї становило землеробство. Перед Першою світовою війною на землях, що відійшли до Волинського воєводства оброблялося 742 362 га сільськогосподарських угідь. У

післявоєнному 1922/23 бюджетному році цей показник був дещо меншим і становив 94,2 % довоєнного рівня, або 699 590 га. У наступному 1923/24 господарському році за обсягом посівних площ господарствам вдалося не тільки досягти довоєнного рівня, а й збільшити його на 2,3 %. Про характер використання цих земель і обсяги збору сільськогосподарських культур свідчать наведені у табл. 4.4 дані [349, с. 10].

Таблиця 4.4

**Дані про сільськогосподарське виробництво у Волинському
воєводстві в 1922/23 господарському році**

Сільськогосподарські культури	Площа посівів (га)	Зібрано (ц)
Пшениця озима	85 032	983 099
Пшениця яра	1272	12 986
Жито озиме	307 340	3 314 838
Жито яре	524	4226
Продовження таблиці 4.4		
Ячмінь	68 130	684 568
Овес	166 756	1 607 154
Гречка	34 147	412 171
Просо	15 058	184 166
Хміль	868	6411
Картопля	70 536	8 178 182
Цукрові буряки	4118	474 520

Наведені дані ілюструють, що основною зерновою культурою, яка домінувала в краї більше як два століття, було жито, середньорічний збір якого перевищував 330 тис. т. Далі за обсягами збору та засівів йшли овес, пшениця, ячмінь. Значні площі відводилися під вирощування картоплі. Крім того, на Волині були поширеними гречка, горох, ріпак, буряки кормові та цукрові, а також вирощували дуже цінні шляхетні культури – хміль, конюшину, льон, коноплю та просо. Загальне виробництво продукції землеробства у 1923 р. досягло рівня 1909–1913 рр.

Для визначення ефективності землеробської праці співставимо врожайність основних зернових культур та картоплі у Волинському воєводстві із її рівнем у Польщі в цілому. Їх співвідношення характеризують наведені дані в табл.4.5 [349, с. 2].

Таблиця 4.5

Врожайність основних сільськогосподарських культур

	Врожайність (ц)	
	1922-1923 рр.	1923-1924 рр.

Сільськогосподарська культура	Польща	Волинське воєводство	Польща	Волинське воєводство
Жито	12,8	10,8	8,3	6,3
Пшениця	13,3	11,5	8,2	8,0
Овес	14,0	9,6	9,3	7,2
Ячмінь	13,8	10,0	9,9	7,6
Картопля	116,0	116,0	115,0	107,6

Отже, врожайність основних культур землеробства у Польщі була вищою ніж у Волинському воєводстві. Крім того зазначимо, що у 1923/24 господарському році як в Польщі, так і у Волинському воєводстві був великий неврожай.

Впродовж усього періоду аграрної перебудови у міжвоєнний період на Волині зростали площі засівів сільськогосподарських культур. Так, у 1933 р. було засіяно пшениці 232 211 га, жита – 388 207, ячменю – 119 830, вівса – 193 409, гречки – 78 120, картоплі – 165 768 га [99, с. 10 зв.].

Це позитивно впливало на зростання обсягів виробництва. За весь означений період темпи збору зернових тут були вищими, ніж у Польщі в цілому. Якщо за базовий рівень взяти довоєнні 1909–1913 рр., то зростання збору зернових у 1928–1930 рр. становило для Польщі – 9 %, а для Волині – 52,7 %.

У 1934–1936 рр. обсяги збору зернових на Волині продовжували зростати і приріст до базового року становив 81,1 %, у той час як у Польщі темпи приросту зменшилися і становили лише 7,7 %. За цей період зросла і частка зернових Волині у загальному зборі їх у Польщі і збільшилася з – 5,3 %, до 8,9 % [142, с. 2].

Зазначимо, що зростання збору зернових на Волині не було однорідним. Впливали на це як природно-кліматичні умови, так і якість та структура господарств.

Більш чітко прослідкувати різницю у обсягах збору зернових між Поліськими і Південними повітами можна за поданими у табл. 4.6 даними [142, с. 3].

Таблиця 4.6

Збір зернових у Волинському воєводстві в 1936-1937 рр.

Назва регіону	Пшениця		Жито		Ячмінь		Овес		Гречка		Просо	
	тис. ц	%	тис. ц	%	тис. ц	%	тис. ц	%	тис. ц	%	тис. ц	%
Південна	2885,8	89,3	3098,9	66,1	1480,3	87,4	2008,0	85,0	445,5	79,2	172,6	66,4

Волинь												
Північна Волинь	346,6	10,7	1587,5	33,9	212,4	12,6	353,3	15,0	116,6	20,8	87,3	33,6
Разом у воєводстві	3232,4	100	4686,4	100	1692,7	100	2361,3	100	562,1	100	259,9	100

Із наведених даних видно, що від загального обсягу збору зернових у краї на чотири північні повіти воєводства припадало лише 10 % пшениці, 15 % вівса, 12,6 % ячменю, більше 1/3 жита і 33,6 % проса та 20,8 % гречки. Слід зауважити, що на зазначені повіти припадало 28,6 % орних ґрунтів воєводства і проживало тут 32,5 % населення. Загальна площа північних повітів становила 46,7 % земель Волинського воєводства. Крім того, зазначимо, що частка збору у воєводстві конюшини від загальнопольського виробництва становила 14,6 %, коноплі – 25,9 % та хмелю – 63,4 % [530, с. 109–111].

Хмелярство на Волині дуже швидко почало розвиватися ще до Першої світової війни, а вирощений хміль був дуже високої якості. Під час війни плантації хмелю, що належали великим власникам були майже зруйновані.

Після війни 95 % хмільників належали дрібним власникам. Умови для вирощування хмелю на Волині були дуже сприятливі: хміль вирощували в основному у Дубенському, Рівненському та Здолбунівському повітах.

У зазначених вище повітах та Кременецькому вирощували ще й тютюн. До Першої світової війни щорічно його збирали майже 4 тис. ц, а врожайність становила до 9 ц із га. Із 1 червня 1922 р. польська влада встановила монополію на тютюн. Тому у 1923 р. було засіяно тютюном менше 10 га і здано державі лише 53 ц, у 1924 р. площа засіву зросла і перевищувала 32 га, а державі було здано більше 260 ц тютюну [349, с. 20].

Площі засіву тютюну у воєводстві в 1937 р. становили 7,9 % загальнопольських або 547 га, а обсяг збору – 13729 ц, що перевищувало 10 % від загального збору у Польщі. Урожайність на Волині теж була вищою і становила 25,1 ц з га, тоді як у Польщі – 19,7. Самі повіти теж суттєво розрізнялися між собою за структурою землеробства і обсягами збору зернових. Так, на Луцький і Дубенський повіти припадало 32,6 % пшениці від її загального збору на Волині. У Луцькому і Ковельському повітах збирали 26,5 % жита, а у Дубенському і Кременецькому – 36,6 % вівса та 53,2 % гречки від обсягу збору в воєводстві. Причому, на Кременецький повіт припадало 1/3 збору гречки на Волині. Найменший збір пшениці був у Сарненському, жита – Здолбунівському, ячменю – Любомльському повітах [535, с. 16–18].

Загальна площа засіву зерновими у 1937 р. перевищувала рівень 1936 р. на 1,4 % і становила 1 444 977 га або 41,9 % загальної площі воєводства.

Урожайність зернових у 1936 – 1937 рр. відображають дані табл. 4.7 [4, с. 1].

Таблиця 4.7

Урожайність зернових у Волинському воєводстві в 1936–1937 рр.

Назва культури	Врожайність (ц з га)		Відхилення (ц)
	1936 р.	1937 р.	1937 р. до 1936 р.
Пшениця	12,5	14	1,5
Жито	11,5	12,3	0,8
Ячмінь	12,0	12,9	0,9
Овес	11,4	12,2	0,8

Наведені у таблиці дані показують, що урожайність зернових у 1937 р. суттєво перевищувала показники 1936 р. За нашими підрахунками урожайність пшениці виросли на 12 %, жита – 7 %, ячменю – 7,5 %, вівса – 7 %.

Збір зернових у Волинському воєводстві у 1937 р. у відношенні до загальнопольського становив: пшениці – 17,4 %, жита – 8,67 %, ячменю – 12,9 %, вівса – 10,48 %, гречки – 29,45 %, проса – 23,87 %, ріпаку – 20,4 %. Варто підкреслити, що частка засівів зазначених культур відповідно до загальнопольського показника була меншою ніж обсяги збору, крім ріпаку, і відповідно становила: 14,9 %, 6,97 %, 11,1 %, 8,8 %, 24,9 %, 23,1 %, 20,5 % [535, с. 16].

Особливо помітним було привілейоване становище Волині у обсягах збору зернових у співвідношенні до кількості населення краю. На одного жителя воєводства припадало у два рази більше ячменю, у три – пшениці та в чотири – гречки і проса, ніж в середньому у Польщі. Збір зернових у повітах воєводства на одну особу характеризують наведені у табл. 4.8 дані [142, с. 9].

Таблиця 4.8

Збір зернових у повітах Волинського воєводства на 1 особу в 1937 р.

Повіти	Збір зернових на одну особу (кг)						
	Жито	Пшениця	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Разом
Дубенський	275	251	150	204	60	13	953
Горохівський	277	441	165	158	17	19	1077
Кременецький	269	111	127	208	131	21	867
Володимирський	327	405	117	190	12	16	1067
Здолбунівський	189	202	109	168	21	8	697
Рівненський	274	239	126	178	36	14	867
Луцький	278	233	104	116	16	11	758
Костопільський	196	34	25	78	30	14	377
Ковельський	288	111	48	54	10	13	524
Сарненський	266	7	31	51	30	19	404
Любомльський	249	53	27	26	14	9	378

Волинь	267	183	97	134	39	14	734
--------	-----	-----	----	-----	----	----	-----

Із наведених даних видно, що найбільше зернових на одну особу збирали у Горохівському, Володимирському та Дубенському повітах, а найменше – у Костопільському, Любомльському та Сарненському.

При порівнянні збору збіжжя у 1922/23 і 1936/37 бюджетних роках слід звернути увагу на те, що обсяг збору пшениці за цей період виріс більше ніж у три рази. Досягти такого рівня вдалося значною мірою за рахунок проведення комасації, яка суттєво удосконалювала систему землекористування та меліорації, яка дала можливість поліпшити та залучити до сільськогосподарського обороту значну частину неужиткових земель.

Зростання посівних площ та збільшення врожайності зернових, відносно здорова структура землеробства і нестача власних платоспроможних ринків збуту призводили до того, що Волинь мала найбільші у Польщі темпи приросту зерна, яке пропонувалося на зовнішній ринок, що й подаємо у табл. 4.9 [142, с. 8].

Таблиця 4.9

Пропозиція зерна на ринку у 1935–1937 рр.

Зміст	Пшениця (тис. ц)	Жито (тис. ц)	Ячмінь (тис. ц)	Овес (тис. ц)	Разом (тис. ц)
Середньорічна пропозиція реалізації на ринку у 1935–1936 рр.	1450,6	1291	598,7	119,0	3460,0
Частка пропозиції у загальному зборі (%)	50,9	29,1	35,9	5,0	30,5
Пропозиція для реалізації у 1937 році	1945,8	1704,7	692,6	210,8	4553,9
Частка пропозиції у загальному зборі (%)	60,7	34,9	39,6	8,6	36,6

Із наведених даних видно, що у 1937 р. у порівнянні із попереднім 1935/36 бюджетним роком зросла пропозиція на зовнішній ринок усіх зернових, а частка реалізації у загальному зборі зернових збільшилася з 30,5 % до 36,6 %. У пропозиції на зовнішній ринок переважали пшениця і жито.

Зауважимо, що якісне волинське зерно репрезентувало повноцінний продукт. Однак, попит на нього на зовнішньому ринку падав у зв'язку із високим рівнем засміченості зернових. Відсутність зацікавлених зі сторони приватних осіб в його очищенні і доведенні до ринкових стандартів та подальшій реалізації була наслідком неефективної або відсутньої державної політики зі збуту зернових на Волині. Такий незадовільний стан справ у підходах до реалізації мав позитивний вплив на подальший розвиток економіки

краю і стимулював розвиток підприємств із виробництва борошна.

У другій половині 30-х років XX століття вивіз зернових стабілізувався і зміни відбувалися в основному за рахунок зростання вивозу борошна, виробництвом якого у цей період займалися більше 70 підприємств. Найбільше борошна із Волині вивозили на Північ у Поліське, Віленське, Білостоцьке та Новогрудське воєводства та на Південь у Прикарпаття.

Певні кількісні та якісні зміни відбулися в ході комасації і у тваринництві. Однак, слід зауважити, що тваринництво на Волині було розвинене значно слабше ніж землеробство. Воно зазнало більш суттєвих руйнувань і в роки Першої світової війни, особливо відгодівля тварин і розведення коней, що ілюструють дані наведені у табл. 4.10 [125, с. 2].

Таблиця 4. 10

Порівняльні дані стану тваринництва на Волині у 1913–1920 рр.

Повіти	Коні (тис. голів)		Велика рогата худоба (тис. голів)		Свині (тис. голів)		Вівці і кози (тис. голів)	
	1913	1920	1913	1920	1913	1920	1913	1920
Ковельський	33	16	116	28	52	10	59	4
Володимирський	73	35	126	32	80	18	130	2
Продовження таблиці 4.10								
Луцький	60	35	126	52	103	49	73	7
Рівненський	46	42	118	39	58	54	40	7
Дубенський	60	42	67	39	58	44	52	3
Кременецький	85	50	66	48	35	34	72	27
Острозький	47	44	50	47	45	34	31	26
Разом	404	264	669	258	431	243	457	76

За період війни поголів'я коней у порівнянні із 1913 р. зменшилося на 34,6 %, ВРХ – 57,4 %, свиней – 43,6 %, і овець та кіз на 83,4 %. Особливо відчутними були втрати поголів'я коней у Володимирському і Кременецькому повітах, де їх кількість зменшилася до 38 та 35 тис. голів. Поголів'я ВРХ у тому ж Володимирському повіті зменшилося на 75 %, а в Ковельському на 76 %. Поголів'я овець і кіз у 1920 р. становило лише 13 % від рівня 1913 р.

Починаючи із 1921 р. у краї спостерігається стійка тенденція до зростання поголів'я у тваринництві. Так, на кінець 1921 р. у воєводстві нараховувалося 301 907 коней, 497 344 голів ВРХ, та 98 604 кіз і овець [349, с. 1–8].

Значний вплив на швидке зростання поголів'я тварин мало зростання чисельності населення, яке вело до подальшого зростання кількості селянських господарств, особливо у першому міжвоєнному десятилітті. Структура приросту у тваринництві не була однорідною як стосовно видів тварин, так і їх кількості у

повітах. Про це свідчать подані у табл. 4.11 дані [98, с. 12].

Таблиця 4.11

Стан тваринництва у Волинському воєводстві в 1933 р.

Повіти	Коні	ВРХ	Свині	Вівці і кози
Дубенський	52 317	71 357	57 635	4901
Горохівський	29 950	35 192	27 427	1937
Костопільський	21 874	71 354	34 397	23 642
Ковельський	45 599	96 147	44 042	45 768
Кременецький	54 079	64 746	36 277	15 084
Любомльський	16 550	33 059	14 816	15 301
Продовження таблиці 4. 11				
Луцький	50 829	97 900	59 245	20 999
Рівненський	46 034	66 646	49 433	8684
Сарненський	20 256	78 226	37 214	31 079
Володимирський	32 168	45 381	28 781	5369
Здолбунівський	22 738	30 311	284 001	4771
Воєводство	392 394	690 359	417 668	177 535

Найбільш швидкими темпами зростало поголів'я ВРХ, яке у порівнянні із 1920 р. виросло майже у 2,5 рази. Велику кількість великої рогатої худоби, овець та кіз утримували господарства поліських повітів, бідні на поживні речовини землі яких потребували великої кількості органічних добрив. Поголів'я свиней у воєводстві виросло майже в 1,7 раза і було значним на терені усього воєводства. Кількість коней збільшилася у 1,5 раза, особливо помітним був їх приріст у південних повітах. Загалом, найбільша кількість поголів'я тварин була у господарствах центральної частини воєводства, які забезпечували молоком і м'ясом населення міст воєводства.

У післякризовий період поголів'я худоби у воєводстві постійно збільшувалося і лише темпи приросту коней суттєво зменшилися. Так, на 1937 р. у господарствах краю нараховувалося коней - 397 002, великої рогатої худоби – 866 998, свиней – 664 015, овець і кіз – 260 974 голів [134, с. 8].

Розвиток комасаційних робіт у краї сприяв не тільки кількісному зростанню продукції землеробства і тваринництва, а й значно активізував роботи з поліпшення їх якісних показників. Так, уже в 1929 р. воєводська комісія з питань розвитку сільського господарства провела роботу в краї з уніфікації усіх організацій, які функціонували у цій галузі. У грудні цього ж року був затверджений статут новоствореної організації під назвою «Воєводське товариство організацій і спілок рілнихих» і, як відмічалось у одному із воєводських звітів, у такий спосіб була створена одна із найсуттєвіших основ для піднесення сільського господарства у майбутньому [146, с. 9].

Перед товариством були поставлені завдання, вирішення яких сприяло б розвитку аграрного сектора економіки краю. Серед них, наприклад, створення селекційних станцій для очищення і добору насіння, а також фінансова підтримка товариством витрат необхідних для його репродукції, сприяння будівництву і утриманню кінних заводів і ферм, які б займалися виведенням нових порід домашніх тварин та поширенням на терені Волині червонопольської породи ВРХ та великої білої англійської породи свиней та ін.

Завданням товариства була організація і проведення конкурсів-показів найкращих здобутків у землеробстві та тваринництві, пропаганда нових методів господарювання. На кошти міністерства землеробства відкривалися школи і організовувалися 3-х місячні курси з питань господарювання в аграрній сфері. Такі школи були організовані у Гориньграді Рівненського та Дорогостаях Дубнівського повітів. У Шубкові Рівненського повіту запрацювала школа хмелярства. Усі зазначені вище заходи були направлені на збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, підвищення ефективності господарств.

Зазначимо, що із зростанням обсягів виробництва сільгосппродукції у краї гостро постала проблема організації її збуту і вона набувала особливого значення з урахуванням несприятливої загальної ринкової кон'юнктури у світі. Важливе значення для вирішення зазначеної проблеми мав розвиток кооперативного руху, як на рівні місцевих низових кооперативів села, так і повітових союзів та крайових об'єднань.

Кооперативи виконували важливу роль не тільки в організації збуту, а й у виробництві, наданні фінансової допомоги та забезпеченні господарств промисловими товарами. На Волині найбільш поширеними кооперативними об'єднаннями були землеробські, сільськогосподарсько-торгові, ощадно-позикові, молочарні. На початок 1938 р. у Волинському воєводстві діяло 577 кооперативних організацій [521, с. 63].

Кооперативний рух позитивно вплинув на розвиток підприємництва, що призводило до зростання кількості підприємств, які використовували електроенергію. Відбувалася електрифікація Волині. Існуюча мережа невеликих електростанцій не задовольняла потреб краю. Було розпочато будівництво трьох електростанцій загальною вартістю 10 млн. злотих. Споживання електроенергії зросло із 3 млн. квт/год у 1932 р. до 6 млн. квт год у 1938 р. [610, с. 91].

Однак, варто зауважити, що окремі напрямки аграрної політики негативно впливали як на розвиток продуктивних сил у аграрному секторі краю, так і на реформи загалом. У міжвоєнний період найбільш недосконалою у воєводстві була політика ціноутворення (див. Додаток Б). Низькі закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію і порівняно високі ціни на промислові товари, з урахуванням того, що основу економіки краю становило сільське господарство, не сприяли відродженню і тим більше піднесенню сільського господарства та зростанню його продуктивності. Викривлення у ціновій політиці мали негативний вплив на хід аграрної реформи і комасації зокрема.

Однією із найсуттєвіших проблем краю, що стримувала розвиток товарного виробництва у міжвоєнні роки, були дороги. Так, у Волинському воєводстві у 1928 р. на 1 км кв. припадало близько 27 метрів доріг, тоді як у Люблінському воєводстві – 55, Львівському – 163, Тернопільському – 181 [77, с. 3].

Саме тому в рішенні одного із засідань воєводської ради наголошувалося, що справа розбудови доріг на Волині для неї є справою першочерговою не лише з господарської точки зору, але й загальнодержавної.

Зауважимо, що комасація й інші заходи аграрних перетворень, які все більше залучали аграрний сектор до системи ринкових відносин сприяли поступовому вирішенню і цієї проблеми (див. Додаток В).

На початку 1939 р. у Волинському воєводстві загалом нараховувалося 1445,58 км. «битих» і 2803,59 км. ґрунтових доріг [88, с. 11 зв.].

Загальний аналіз соціально-економічних наслідків комасації на Волині дає можливість виділити ряд її найважливіших результатів.

По-перше. Не дивлячись на те, що комасація вимагала проведення довготривалих вимірювальних та оціночних робіт, в ході яких доводилося враховувати велике розмаїття земельних угідь, розташованих у межах села та переборювати цілком зрозумілу недовіру селян, її проведення на Волині мало успіх і створило передумови для подальшого поступу у сільському господарстві.

По-друге. Ліквідація черезсмужжя та вузькосмужжя з одного боку економила селянам час і витрати, а з другого – дозволила більш раціонально застосувати сільськогосподарську техніку і виробляти перспективну для ринку продукцію.

По-третє. Збільшення сільського населення краю випереджало приріст залучених до сільськогосподарського вжитку земель. У результаті такої невідповідності розміри селянських господарств постійно зменшувалися. Зростання частки дрібних господарств потребувало вирішення державою проблеми зайнятості малоземельних селян і збільшення їх мізерних доходів.

По-четверте. Виробництво зерна на Волині зростало із кожним роком, спостерігалися вищі темпи його приросту ніж у Польській державі. Зростання обсягів виробництва зернових відбувалося як за рахунок екстенсивних факторів, так і внаслідок зміни системи землекористування.

По-п'яте. Становлення капіталістичних відносин в аграрному секторі економіки краю сприяло розвитку кооперації, підприємництва, певних галузей переробної промисловості, торгівлі та інфраструктури. Все більша кількість господарств втягувалася у систему ринкових взаємовідносин.

По-шосте. Нерішучі і не надто послідовні соціально-економічні заходи держави та її установ у ході аграрної реформи у справах селян, наслідки яких, зауважимо, могли б мати особливо виразний у позитивному сенсі вплив на пізніші покоління, негативно позначилися на розвитку економіки краю.

По-сьоме. Необхідно усвідомити, що комасація – це не шлях вирішення усіх проблем на селі, а лише один із способів підвищення продуктивності

селянських господарств.

ВИСНОВКИ

Комасація у Волинському воєводстві була однією із основних складових перебудови аграрного устрою у Другій Речі Посполитій, а її проведення було обумовлено низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Безумовно, що проведення комасації у сусідніх із Польщею країнах Західної Європи ще до Першої світової війни та аграрні перетворення зразу після її завершення мали вплив на владу Польщі і спонукали її до проведення власної аграрної реформи.

Однак, швидкий приріст населення у Польщі після Першої світової війни та аграрний характер виробництва у державі поставив аграрну проблему на перший план. Крім того, Друга Річ Посполита належала до тієї групи держав, де незначна частка населення володіла величезним обсягом сільськогосподарських земель, тоді як абсолютна більшість населення володіла незначною часткою роздрібнених земельних наділів або була безземельною і без реформи не мала жодних шансів поліпшити своє жалюгідне становище.

Оскільки Польща впродовж більше 100 років знаходилася під пануванням інших держав, а на землях, що відійшли до складу Другої Речі Посполитої, зокрема, Волинського воєводства, корінним населенням були не поляки, то це привносило в аграрне питання ще й національний момент.

В умовах складних аграрних відносин для їх реформування необхідно було створити відповідну законодавчу базу. Адже на східних землях у тому числі й Волинському воєводстві, продовжували діяти закони Російської імперії, які й регулювали систему взаємовідносин у аграрній сфері, у тому числі й у питаннях комасації.

Ситуація ускладнювалася тим, що для проведення реформи офіційній владі необхідно було водночас створити велику кількість аграрних законів. У той же час, нестача висококваліфікованих кадрів призводила до прийняття недосконалих законів, які доводилося часто змінювати та доповнювати, що ускладнювало втілення їх у життя.

Після усунення владою цих початкових труднощів, із 1925 р. законодавча база набуває більш зрілих форм, а сама реформа набирає обертів. У законі від 28 грудня 1925 р. вперше знайшов віддзеркалення комплексний підхід до вирішення аграрних проблем і перш за все у сфері удосконалення системи землекористування. Відповідно до закону процесу комасації підпорядковувалися парцеляція, меліорація та ліквідація сервітутів і розглядалися як невід'ємні складові у ході її проведення.

Оскільки комасація вимагала ґрунтовної підготовки до її втілення, а у Волинському воєводстві як і у Польщі загалом, існували усі відомі аграрній сфері форми господарювання, то важливе значення для її проведення мала ліквідація сервітутів. Сервітути виконували одну із надзвичайно шкідливих дій у сільському господарстві – не сприяли ефективному використанню землі і вели до занепаду сільгоспугідь. Тому їх повна ліквідація була безумовно необхідною і

корисною справою як з точки зору удосконалення структури землекористування, так і культури та ефективності господарювання.

Права на спільне використання сервітутів у Волинському воєводстві були досить складними, у багатьох випадках не існувало документів, що підтверджували сервітутні права і як докази таких прав слугували лише покази свідків. Тому виникали значні труднощі у процесі ліквідації сервітутів.

На терені Волинського воєводства відповідно до закону від 10 січня 1922 р. сервітути підлягали добровільній або, якщо цього вимагала комасація, примусовій ліквідації. Закон передбачав винагороду за ліквідовані сервітути еквівалентом у ґрунтах або як виключення у грошовій формі.

У 20-х роках ХХ століття ліквідація сервітутів на землях Волинського воєводства проходила повільними темпами і впродовж 1924–1927 рр. було ліквідовано лише 33 сервітути. Такий стан справ обумовлювався перш за все недосконалістю законодавчої бази, що призводила до неузгодженості у діях управлінських структур різного рівня та конфліктів між великими власниками і селянами з приводу частки і якості виділених земель у ході скасування сервітутних прав.

Після оголошення розпорядження Президента Речі Посполитої від 1 лютого 1927 р. ліквідація сервітутів у Волинському воєводстві прискорилася. Загалом у міжвоєнний період було ліквідовано 402 сервітути і виділено селянам у власність 77922 га землі. Крім того, у окремих випадках селяни погоджувалися і одержували грошову компенсацію за ліквідовані сервітутні землі.

Підкреслимо, що ліквідація сервітутів не була самоціллю польської влади, а обумовлювалася самим ходом історії. Перехід до системи ринкових відносин передбачав формування і зміцнення її основи – приватної власності.

Іншим чинником, який передував проведенню комасації у Волинському воєводстві була меліорація.

Під меліорацією зазвичай розуміють всі аграрні поліпшення, пов'язані із осушенням, обводненням, зрошенням і т.п., які здатні поліпшити прибутковість землі. На думку науковців, меліорація рівноцінна збільшенню власності в обсязі до 40 %. Крім того, меліорація давала можливість залучати до сільськогосподарського обороту раніше неужиткові землі. Отже, виграш від меліорації був не тільки якісний, а й кількісний. Водночас зауважимо, що польська влада у ході проведення меліорації, крім економічних аспектів аграрної реформи, враховувала і військово-політичні чинники.

Меліорація земель у Волинському воєводстві на державному рівні розпочалася відповідно до розпорядження Президента Польщі з 1928 р. і досягла свого піку в 1932/33 бюджетному році. У міжвоєнний період внаслідок проведення меліорації до господарського вжитку було додатково залучено понад 100 тис. га землі. Проведення меліорації позитивно впливало на хід комасації, створювало додаткові умови для збільшення розмірів малоземельних господарств та підвищення якості земель, що знаходилися у сільськогосподарському вжитку.

Вирішення аграрного питання у Польщі та у Волинському воєводстві зокрема, у значній мірі залежало від піднесення рівня сільськогосподарського виробництва. У цьому сенсі польська влада великі надії покладала на комасацію, адже країни Західної Європи завершили комасацію ще до Першої світової війни і переконалися у її корисності.

У Польщі приблизно 1 500 000 господарств, які займали площу майже 10 млн. га потребували комасації. На Волинське воєводство таких земель припадало майже 1,75 млн. га, на яких функціонувало 322 500 господарств, що становило більше 1/6 земель Польщі, які потребували комасації.

Враховуючи досвід інших країн, що комасацію легко проводити за умови, коли є достатній запас землі для поповнення дрібних карликових господарств, можемо констатувати, що запаси вільних земель у воєводстві були незначні, що і ускладнювало проведення комасації. Крім того, зазначена проблема ускладнювалася недосконалою структурою земель у воєводстві, особливо у північних повітах, яка обумовлювалася природнокліматичними умовами краю.

У південних повітах воєводства до Першої світової війни комасаційні роботи були проведені у 182 селах, що більш ніж у 3 рази перевищувало кількість таких сіл у північних повітах. У міжвоєнний період комасаційні роботи у південних повітах розпочалися в 1922 р.

На початку 20-х років комасація у південних повітах проходила повільними темпами. У другій половині 20-х років цей процес прискорився і досягнув свого піку у 1930 р., коли було комасовано 50 477,34 га земель.

У першій половині 30-х років процес комасації у багатьох південних повітах стримувався тим, що не була завершена парцеляція і значні земельні площі потребували прискорення меліоративних робіт та обводнення піскових ґрунтів. Із середини 30-х років обсяги комасації знову вирости.

На 1 квітня 1938 р. у південних повітах Волинського воєводства комасацію було завершено у 470 селах на площі 425 931 га, де функціонувало 97530 господарств. У 153 селах велися комасаційні роботи.

Комасація у північних повітах воєводства проводилася владою Російської імперії ще до Першої світової війни. Тоді її було завершено у 57 селах.

У міжвоєнний період воєводська влада розпочала проводити комасацію у північних повітах з 1925 р. Однак, до 1931 р. було комасовано лише 78015 га земель, а прискорився цей процес з активізацією меліоративних робіт у воєводстві на початку 30-х років ХХ ст.

Загалом у північних повітах Волинського воєводства у міжвоєнний період комасацію було завершено у 217 селах на площі 336 081 га, де функціонувало 43569 господарств. Обсяг комасованих земель становив 60,24 % від загальної кількості земель повітів, які її потребували.

Загалом, у Волинському воєводстві за міжвоєнний період комасаційні роботи були виконані на площі 779 832 га і на них функціонувало 149 198 господарств.

Отже, якщо порівняти ці абсолютні результати із загальним обсягом земель, які необхідно було об'єднати, то можна констатувати, що зроблено було не так багато. У той же час, аналіз статистичних даних дозволяє зробити висновок, що у другій половині 30-х років XX століття обсяги комасації мали висхідний характер, що давало право сподіватися на кращі результати у майбутньому. Однак, з початком Другої світової війни цей процес обірвався.

Якщо ж враховувати певні початкові труднощі аграрної влади у ході комасації, що обумовлювалися недостатньою кількістю і низьким рівнем кваліфікації робочої сили, фінансовими труднощами і їх хронічною нестачею впродовж усього міжвоєнного періоду, невідповідністю та недосконалістю законодавчої бази, то обсяг виконаних робіт виступає у значно кращому світлі. Адже користь від проведеної роботи з першого погляду важко оцінити, а про дійсні результати від проведення комасації можна було б дізнатися лише через декілька років після її завершення.

Одним із найважливіших наслідків комасації було те, що вона сприяла поліпшенню аграрної структури земель у краї, що забезпечило зростання обсягу орних земель більше ніж на 200 000 га. Крім того, необхідно підкреслити, що більшість заходів, які проводилися у ході комасації, були направлені не на залучення нових земель до сільськогосподарського ужитку, а поліпшення їх якості, удосконалення системи господарювання та культури землеробства.

Недосконалою у Волинському воєводстві після Першої світової війни була і структура земель відносно їх розмірів. Високий відсоток малоземельних господарств вимагав від влади у ході комасації перерозподілу землі великої власності з урахуванням потреб карликових господарств і безземельних селян. Із 322823,9 га розпарцельованих у воєводстві земель на укрупнення малоземельних господарств було виділено 116 693,9 га, що дало можливість їм збільшити свої наділи у середньому на 1,9 га. Крім того, на розпарцельованих землях було утворено 21074 нових самотійних господарств та виділено 353 садово-городніх ділянки для службовців та робітників.

Однак, аналіз структури господарств у Волинському воєводстві на кінець міжвоєнного періоду змушує нас констатувати, що кількість малоземельних господарств у краї зросла, а проблему земельного дефіциту влада так і не змогла вирішити.

Для більш повного розуміння суті проблеми підкреслимо, що кількість господарств площею до 2 га у Німеччині була майже у три рази більшою ніж у Польщі. На основі зазначених даних можна було б зробити висновок, що у Польщі були більш здорові аграрні відносини ніж у Німеччині. Проте, такий висновок був би помилковим. Адже у Польщі карликові господарства виникали унаслідок роздрібнення селянських господарств у зв'язку із значним приростом населення і відокремленням сімей дітей від батьківських господарств, які й до того мали незначний земельний наділ. У той же час у Польщі, а особливо у Волинському воєводстві, більшість таких господарств були єдиним джерелом доходів власників та їх сімей. Приріст карликових господарств у Німеччині

відбувався в основному у період індустріального розвитку країни в 1907–1925 рр. і такі господарства для їх власників у своїй більшості слугували лише додатковим джерелом доходів.

Отже, проблему земельного дефіциту, як у Польщі в цілому, так й у Волинському воєводстві зокрема, в умовах значного приросту населення, без розвитку промисловості та створення додаткових робочих місць, а відповідно і джерел доходів, вирішити було неможливо.

Важливим економічним наслідком комасації був її позитивний вплив на підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва.

Основу сільськогосподарського виробництва у воєводстві становило землеробство, а основною зерновою культурою, яка домінувала у краї більше як два століття було жито. Його вирощування не потребувало високоякісних земель, не вимагало значної обробки і характеризувалося незначними витратами. У той же час жито відіграло важливу роль у забезпеченні життєдіяльності людей, а побічний продукт – солома – мала багатовекторне використання. Наступними за обсягом збору серед зернових йшли овес, пшениця і ячмінь. Крім того, на Волині вирощували гречку, горох, ріпак, кормові та цукрові буряки, картоплю. Із шляхетних культур того часу – просо, хміль, льон, коноплю та ін.

Врожайність основних культур землеробства на початку міжвоєнного періоду у Волинському воєводстві була нижчою ніж у Польщі, а частка зернових у загальнопольському зборі становила лише 5,3 %. Впродовж усього міжвоєнного періоду структура землеробства у краї змінювалася, зростали обсяги посівних площ та обсяги збору зернових, а їх частка у загальному зборі в Польщі за цей період виросла до 8,9 %. Загальна площа посіву зернових виросла до 1,5 млн. га і становила більше 40 % усіх земель воєводства, а обсяг збору пшениці за міжвоєнний період виріс більше ніж у 3 рази.

Кількісні та якісні зміни у ході комасації відбувалися і в тваринництві. Починаючи із 1921 р. у воєводстві спостерігалася стійка тенденція зростання поголів'я у тваринництві. Загалом, найбільшу кількість поголів'я тварин утримували господарства центральної частини воєводства, які спеціалізувалися на забезпеченні молоком і м'ясом населення міст. Загальні обсяги виробництва продукції тваринництва впродовж усього міжвоєнного періоду теж постійно зростали.

Отже, комасація вела до позитивних зрушень в економіці краю, забезпечувала зростання врожайності зернових та технічних культур, виробництва продукції тваринництва. Із зростанням обсягів виробництва як продукції землеробства, так і тваринництва, перед господарствами краю постала проблема організації її збуту, яка набула гостроти в умовах погіршення загальносвітової ринкової кон'юнктури у міжвоєнний період, особливо під час світової економічної кризи 1929–1933 рр., яка в Польщі продовжувалася аж до 1935 р.

Несприятлива ринкова кон'юнктура мала і позитивний вплив на розвиток економіки краю. Вона сприяла розвитку кооперативного руху у Волинському

воеводстві й розвитку підприємництва у сфері переробки і реалізації сільськогосподарської продукції, що призводило до створення додаткових робочих місць. Адже, власники господарств змушені були самостійно шукати шляхи переробки та реалізації виробленої продукції.

Однак, підкреслимо, що негативні наслідки несприятливої ринкової кон'юнктури були набагато суттєвішими і знайшли своє віддзеркалення у викривленнях у ціновій політиці як у Польщі, так і Волинському воєводстві зокрема. Низькі закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію і відносно високі ціни на промислові товари не сприяли відродженню і тим більше піднесенню аграрного сектора економіки і негативно впливали як на хід комасації, так і аграрної реформи загалом.

Польська влада робила значні зусилля, щоб поліпшити ситуацію у краї, проте фінансові проблеми у державі впродовж усього міжвоєнного періоду стояли на заваді позитивного вирішення усіх важливих для населення краю економічних і соціальних проблем. Зауважимо, що важливе значення для відповідного виконання будь-яких із робіт, тим більше передбачених земельною реформою, мають фінансові ресурси, які знаходяться у розпорядженні для їх виконання. У зазначеному сенсі польська держава знаходилася у найнесприятливішому положенні.

До 1924 р. у Польщі був надзвичайно високий рівень інфляції. Після стабілізації фінансової системи у 1925 р., власних грошей у державі хронічно не вистачало, що призводило до постійного зростання плати за капітальні блага.

В умовах відбудови і консолідації держави влада не могла забезпечити зростання надходжень до держбюджету за рахунок податків. Це могло відбуватися лише поступово із зростанням економіки. Внутрішні фінансові проблеми можна було вирішити за рахунок міжнародних кредитів. Однак, недовіра міжнародного капіталу до польської держави теж не давала жодних шансів владі на поліпшення фінансового стану за рахунок іноземних позик. Тому, для цілей земельної реформи були виділені надзвичайно мізерні кошти, які і призвели до виникнення значних труднощів у проведенні комасації і земельної реформи в цілому.

За відносно короткий термін міжвоєнного періоду, в умовах постійної нестачі бюджетних і кредитних коштів та бідності абсолютної більшості селян Волині, комасацію не було завершено. Для ліквідації черезсмузжя і багатосмузжя й створення можливостей для повної реалізації такого найважливішого із часів трьохпілля поступу у сільському господарстві, як комасація, потрібно було ще не менше 10 років.

Однак, комасація була дуже важливим елементом у системі реформування землеустрою в Польщі і на Волині. Вона повинна була стати основою формування еволюційним шляхом фермерських господарств та зростання їх ефективності. Крім того, можемо констатувати, що комасація це лише один із способів підвищення продуктивності в аграрній сфері. Швидко ж піднесення сільськогосподарського виробництва до рівня світового потребувало значних і

широкомасштабних інвестицій не тільки в аграрну сферу, а і в економіку в цілому.

Нині, коли Україна розбудовує своє життя на основі устрою, який базується на системі ринкових цінностей, звернення до історії допоможе швидше й раціональніше вирішити проблеми врегулювання земельних відносин, подолання кризових явищ у аграрній сфері, прискорити реформування економіки. Якісне вирішення вищезазначених проблем великою мірою залежить від врахування історичного досвіду, помилок і прорахунків як власного народу, так і народів інших країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Державний архів Волинської області (ДАВО)

Ф. 34. «Финансовая палата в Луцке»

1. Протокол съезда начальников финансовых отделов Волынской финансовой палаты, состоявшегося в марте 1937 года. 12 марта 1937 г. – ДАВО. – Ф. 34, оп. 2, спр. 320, арк. 1–61.
2. Протокол съезда руководителей финансовых отделов Волынского округа, состоявшегося 13 – 14 июня 1930 года. – ДАВО. – Ф. 34, оп. 1, спр. 361, арк. 1–164.
3. Циркуляры и распоряжения министерства финансов и финансовой палаты о класификации земли. 1935 г. – ДАВО. – Ф. 34, оп. 1, спр. 425, арк. 1–76.
4. Koniunktura gospodarcza Okręgu województwa Wołyńskiego w 1937 roku. – ДАВО. – Ф. 34, оп. 2, спр. 328, арк. 1–10.
5. Protokół Zjazdu Naczelników Urzędów Skarbowych Okręgu Izby Skarbowej w Łucku. – ДАВО. – Ф. 34, оп. 1, спр. 432, арк. 1–210.
6. Protokół z Posiedzenia Zjazdu Kierowników Urzędów Skarbowych Okręgu Wołyńskiego, odbytego w dniu 15 i 16 lutego 1932 roku w gmachu Izby Skarbowej w Łucku. – ДАВО. – Ф. 34, оп. 2, спр. 183, арк. 1–162.

Ф. 36. «Луцке повітове староство»

7. Заявления граждан о выделении земельных участков, декларации, списки учасников проведения комасации земли в селе Духче, Рожищанской гмины, Луцкого повета. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 153, арк. 1–130.
8. Заявления крестьян, протоколы, решения о проведении комасации земли в селе Иванчицы Рожищанской гмины. 2 января 1927 – 31 марта 1936 г. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 152, арк. 1–275.
9. Заявления крестьян, списки участников комасации, протоколы, решения о проведении комасации земли в с. Лаврово Полонковской гмины. 25 сентября 1925 г. – 30 декабря 1938 г. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 100, арк. 1–434.
10. Заявления крестьян, списки участников, протоколы, решения о проведении комасации земли в с. Голешов Полонковской гмины. 9 июня 1925 г. – 23 февраля 1937 г. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 101, арк. 1–327.
11. Заявления крестьян, списки участников, протоколы, решения о проведении комасации земли в с. Лаврово Полонковской гмины. 14 сентября 1925 г. – 15 февраля 1938 г. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 103, арк. 1–174.

12. Заявления крестьян, списки участников, протоколы, решения о проведении комасации земли в с. Пулганов Полонковской гмины. 10 сентября 1923 г. – 1 декабря 1937 г. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 102, арк. 1–483.
13. Заявления крестьян, списки участников, протоколы, решения о проведении комасации земли в с. Воршевич Полонковской гмины. 17 августа 1925 г. – 2 марта 1934 г. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 104, арк. 3–196.
14. Заявления крестьян, списки участников, протоколы, решения о проведении комасации земли в с. Голешов Полонковской гмины. 2 мая 1925 г. – 22 мая 1936 г. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 105, арк. 1–83.
15. Заявления крестьян, списки участников, протоколы, решения о проведении комасации земли в с. Носовиче Полонковской гмины. 23 января 1925 г. – 6 августа 1932 г. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 106, арк. 1–34.
16. Отчет о деятельности земельного отдела. 15 октября 1920 г. – 28 февраля 1922 г. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 9, арк. 1–61.
17. Постановление собрания крестьян с. Смердин о согласии на проведение комасации. Луцкий повет (1924). – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 104, арк. 1–2.
18. Протокол громадского собрания в с. Ратневе, список крестьянских имений и переписка с Полонковским гминным управлением о проведении комасации земли в селе Оздов и Ратнев, Полонковской гмины. 11 декабря 1925 г. – 10 февраля 1933. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 99, арк. 1–127.
19. Протоколы, реестры и приговоры о наложении штрафов на граждан. 1920 – 1921 гг. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 1, спр. 100, арк. 1–126.
20. Распоряжения министра земледелия о выделении материальной помощи крестьянам. 22 апреля 1921 г. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 20, арк. 1–12.
21. Цифровые данные об укрупнении земель. Волинское воеводство. 1924 – 1929 pp. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 1, спр. 1966, арк. 1–34.
22. Эскиз территории объединения земель с. Литва гм. Рожище. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 157, арк. 1.
23. Odpowiedź Komisarza Ziemskiego Starostwa Powiatowego Łuckiego z dnia 4 stycznia 1938 r. do Pani Jadwigi z Górajskich Rożyszcze zamieszkałej w Lwowie. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 99, арк. 110.
24. Odpowiedź Starostwa Powiatowego Łuckiego z dnia 15 lutego 1938 r. Ratniowie. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 99, арк. 112.
25. Odpowiedź Wydziału Rolnictwa i Reform Rolnych Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego z dnia 17.V. 1935 r. do p. Romana Grzymały-Tarnogórskiego mierniczego przysięgłego w Łucku. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 99, арк. 43.
26. Ogólny rejestr pomiarowo-szacunkowych (do planu klasyfikacyjnego). – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 380, арк. 1–48.

27. Opis projektowanego obszaru scalenia gruntów wsi Ławrowa gm. Połonka, pow. Łuckiego. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 100, арк. 13.
28. Orzeczenie w sprawie skorygowania obszaru scalenia wsi Smerdyn, gminy Trościaniec, powiatu Łuckiego. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 154, арк. 53–55.
29. Orzeczenie w sprawie skorygowania obszaru scalenia. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 99, арк. 63–64.
30. Orzeczenie w sprawie zatwierdzenia projektu ustalenia wielkości udziałów w wspólnotach gruntowych. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 99, арк. 120–121.
31. Pismo do pana Tadeusza Kacprzyka mierniczego przysięgłego, prowadz. oraz pomiar. scal. wsi Hołeszów, 6 marca 1934 r. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 101, арк. 56.
32. Pismo okólne Dyrekcji Lasów Państwowych w Łucku z dnia 20 stycznia 1933 r. w sprawie kredytowej sprzedaży drewna uczestnikom reformy rolnej i scalenia. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 260, арк. 5.
33. Plan prac scaleniowo-regulacyjnych na rok budżetowy 1937/38. Powiat – Starostwo Łuckie. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 13-a, спр. 797, арк. 16–17.
34. Podanie do Starostwa Powiatowego Łuckiego. Referat Rolnictwa i reform rolnych Rady uczestników scalenia wsi Smerdyn, gm. Trościaniec, powiatu Łuckiego dnia 25 października 1936 r. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 154, арк. 50–50 зб.
35. Profil podłużny kanału Duchcze-Perespa od kil. 9,5 do kil. 378. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 16, спр. 463, арк. 1.
36. Protokół № 3 zebrania zgromadzenia wsi St. Iwańczyce zwołanego na podstawie zdania 70 osób. Działo się to we wsi Iwańczyce w lokalu Iwana Sawczuka w dniu 15 lipca 1927 r. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 152, арк. 2 – 2 зб.
37. Protokół posiedzenia rady uczestników scalenia wsi Ozdów gminy Połonka powiatu Łuckiego z dnia 5 stycznia 1938 r. zwołanego przez Komisarza Ziemskiego. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 99, арк. 119–119 зб.
38. Skarga mieszk. wsi Stare-Iwańczyce gminy Kniahininek, powiatu Łuckiego do Powiatowego Urzędu Ziemskiego. 1930 r. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 152, арк. 171–172 зб.
39. Sprawozdanie Starosty Powiatowego Łuckiego o ogólnym stanie powiatu, o działalności administracji państwowej w 1935 roku i ważniejszych zamierzeniach na przyszłość. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 15, спр. 219, арк. 11–36.
40. Sprawozdanie Starosty Powiatowego Łuckiego o ogólnym stanie powiatu, o działalności administracji państwowej w 1936 roku i ważniejszych zamierzeniach na przyszłość. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 15, спр. 252, арк. 1–22.
41. Wyjaśnienie Komisarza Ziemskiego na poszczególne skargi uczestników scalenia wsi Iwańczyce w protokole z dnia 11.V.1931 r. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 152, арк. 119–124.

42. Wyjaśnienie Podkomisarza Ziemskiego do wykazu oświadczeń z dnia 2. X. 1932 roku, dotyczącego okazania projektu uczestn. scal. wsi Iwańczyce-Stare. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 152, арк. 165–167.
43. Wykaz karłowatych gospodarstw wsi Ławrów gm. Połonka pow. Łuckiego, wymagających uzupełnienia do 4 ha. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 100, арк. 9–11.
44. Wykaz właścicieli i posiadaczy gospodarstw drobnych, znajdujących się na obszarze scalenia wsi Kleczany gminy Poddóbce powiatu Łuckiego sporządzony w dniu 3 czerwca 1930 r. – ДАВО. – Ф. 36, оп. 4, спр. 151, арк. 56–58.

Ф. 46. «Волинське воєводське управління»

45. Ведомости по начислению оплаты за проведенные регуляционные и мелиоративные работы в селе Щольце, гмины Подберезье Гороховского повета. 15 октября 1934 г – 7 октября 1938 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 463, арк. 1–195.
46. Годовой отчет поветового отдела в Костополе за 1933–1934 гг. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 263, арк. 1–31.
47. Дело по соединению земель в селе Тагачин гмины Турийск Ковельского повета с приложением плана работ. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 370, арк. 1–234.
48. Дневник и другие материалы о работе землемера Пецка Бронислава. 5 января 1934 г. – 25 июня 1937 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 486, арк. 1–125.
49. Дневник и другие материалы о работе землемера Пецка Бронислава. 5 января 1934 г. – 25 июня 1937 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 486, арк. 1–125.
50. Заявления жителей Волыни и решения воеводы по вопросу ликвидации безхозяйственных имений. 29 ноября 1937 г. – 14 июля 1938 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 379, арк. 1–208.
51. Комасация земли на Волыни. Волынское воеводское управление. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 379, арк. 21.
52. Материалы к плану работ по соединению земельных участков в воеводстве. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 642, арк. 1–43.
53. Материалы о проведении земельных работ в селе Киселин Гороховского повета. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 372, арк. 1–38.
54. Материалы о соединении земельных участков в деревнях Волынского воеводства. 30 мая 1934 г. – 19 ноября 1934 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 368, арк. 1–11.
55. Материалы по проведению земельных работ в селе Олизаров, гмины Скобелька, Гороховского повета. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 374, арк. 1–37.

56. Материалы проверки земельных отделов Дубенского, Кременецкого и Ровенского староств. 16 января 1934 г. – 17 апреля 1934 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 8, спр. 1006, арк. 1–20.
57. Нормы среднего дохода сельских хозяйств на 1936 год. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 1351, арк. 1–110.
58. О выделении земельных участков для проведения комасации у реки Иквы возле Млынова. Дубенский повет. 1937 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 186.
59. О нормах вознаграждения за измерительные работы при проведении комасации земель. Варшава. 1939 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 176.
60. О расширении комасации земель в с. Лишня-Стожек Кременецкого повета. Решение воеводы. 1937 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 196.
61. Отношение Костопольского поветового староства в бюро воеводской земельной комиссии об отмене решения об отчуждении земельного участка Павла Ткачука. Протоколы и решения земской комиссии по этому вопросу. 20 марта 1935 г. – 20 октября 1935 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 5, спр. 459, арк. 1–13.
62. Отчет волынского воеводы об общем состоянии в Волынском воеводстве о деятельности государственной администрации воеводства за 1937 – 1938 гг. 15 февраля 1939 г. – 18 апреля 1939 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 567, арк. 1–119.
63. Отчет волынского воеводы об общем состоянии воеводства, о деятельности государственной администрации и главнейших планах на будущее. 1933 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 8, спр. 976, арк. 1–70.
64. Отчет о выполненных работах на поветовых дорогах с 1 апреля 1934 г. – 31 марта 1935 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 663, арк. 1–62.
65. Переписка с Ковельским староством о земельных участках, отобранных у жителей города Ковеля на военные постройки. 1938 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 368, арк. 1–163.
66. Переписка с Костопольским городским управлением о земельных участках, отобранных у жителей под постройку дороги Луцк – Колки. 24 июля 1936 г. – 22 марта 1937 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 367, арк. 1–173.
67. Переписка с Костопольским поветовым староством о земельных участках под постройку канала в селе Любаша Костопольского повета. 1 января 1938 – 1 июля 1939. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 368, арк. 1–59.
68. Переписка с Министерством путей сообщения о земельных участках, отобранных у жителей под постройку каменного канала в селе Рудка – Подлужанская. 19 декабря 1938 г. – 1 августа 1939 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 369, арк. 1–84.
69. Переписка с поветовыми староствами по соединению земель в селе Выдраница, гмины Горники, Ковельского повета. 23 ноября 1934 г. – 7 августа 1936 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 363, арк. 1–83.

70. Переписка с Ровенским поветовым старостством о сопротивлении крестьян села Майков проведению мелиорации. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 9 – а, спр. 571 «б», арк. 1–5.
71. План работ по проведению парцеляции и списки работ по проведению соединительных работ. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 1–59.
72. Планы мелиоративных работ в Воеводстве. 1929–1932 гг. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 4924, арк. 1–29.
73. Планы работ по комасации земли на 1936 – 1937 гг. 23 ноября 1936 г. – 24 мая 1937 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 8, спр. 1356, арк. 1–226.
74. Програма водно-мелиоративных работ на 1921 – 1931 гг. 18 апреля 1921 г. – 20 августа 1931 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 8, спр. 641, арк. 1–49.
75. Протокол заседания воеводской комиссии земледелия о работе поветовых комиссий и хозяйственный план самоуправлений для составления бюджетов. 16 октября 1930 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 8, спр. 66, арк. 1–46.
76. Протокол проверки деятельности отдела по комасации – регулятивные работы. 16 октября 1936 г. – 26 января 1937 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 8, спр. 1357, арк. 1–21.
77. Протокол третьего заседания «Волынской воеводской Рады». – ДАВО. – Ф. 46, оп. 9-а, спр. 591, арк. 1–12.
78. Протоколы заседаний Ровенской земельной поветовой комиссии. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 442, арк. 1–78.
79. Проект регуляции реки Устье Ровенского повета. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 8, спр. 1493, арк. 1.
80. Распоряжения и инструкции министерства земледелия и реформ земельных по объединению земельных участков по селам Волыни. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 1237, арк. 1–103.
81. Сведения о земельных участках. 19 мая 1937 г. – 1 августа 1938 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 1–98.
82. Статистические данные о служащих воеводского управления. 8 марта 1934 г. – декабрь 1936 г. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 38, арк. 1– 81.
83. Administracja Rolnictwa i Reform Rolnych. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 50, арк. 33–51.
84. Budżet dodatkowy na rok 1934/35. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 49, арк. 1–11.
85. Budżet na 1934/35 rok. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 50, арк. 1–11.
86. Budżet na 1934 r. Komunalnej Kasy Oszczędności powiatu Dubeńskiego. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 260, арк. 4–6 зв.
87. Cyfrowe dane o scaleniu gruntów w odniesieniu do północnych powiatów województwa Wołyńskiego na dzień 12 kwietnia 1937 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 66–67.
88. Dane o Województwie Wołyńskim z dnia 2 stycznia 1939 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 2501, арк. 8–15.

89. Do Pana Wojewody Wołyńskiego w Łucku Prezes Bohdan Czarnocki. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 94, арк. 1–3 зб.
90. Drugi zeszyt prac Wołyńskiego Komitetu Ekonomicznego poświęcony został inwestycjom samorządowym, za wyjątkiem dróg i melioracji podstawowych, ujętych w referatach zamieszczonych w zeszycie 1. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 54, арк. 1–19.
91. Główny Urząd Statystyczny z dnia 19 marca w sprawie statystyki zasiewów i zbiorów do Województwa Wołyńskiego. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 4770, арк. 8–8 зб.
92. Gospodarstwa wiejskie w województwie Wołyńskim, zebrano według grup przez Powiatowego Urzędu Rozjemcze na podstawie danych podatkowych. 1934. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 377, арк. 1–12.
93. Instrukcja Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 27 marca 1935 r. o ustaleniu ceny sprzedażnej działek ziemi przy parcelacji gruntów państwowych. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 5, спр. 454, арк. 2–5 зб.
94. Organizacja pracy nad podniesieniem rolnictwa. Referat wygłoszony na rolniczym Zjeździe Starostw i Sejmikowych Referentów Rolnych w dn. 27. VIII. 1929 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 5443, арк. 6–10 зб.
95. Komasaacja na Wołyniu. Skomasowana powierzchnia (powiatami) w hektarach. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 379, арк. 14.
96. Koszty scalenia gruntów na Wołyniu. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 379, арк. 13 зб.
97. Melioracje. 1920 – 1934 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 379, арк. 12 – 13 зб.
98. Melioracje. 1934 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 379, арк. 24–26.
99. Obszar zasiewu w ha i wydajność z ha w/g danych za 1933 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 379, арк. 10 зб.
100. Odpis Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 29 lutego 1936 r. o ustalenie granic scalanych obszarów. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 2, арк. 7–7 зб.
101. Odpis Wydziału Rolnictwa i Reform Rolnych Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego z dnia 21 stycznia 1932 r. do wszystkich Panów Starostw Województwa Wołyńskiego. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 2, арк. 1.
102. Ogólna charakterystyka Wołynia pod wzgl. stosunków wodnych. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 638, арк. 1.
103. Ogólne wyjaśnienia do wymiaru opłat i należności za scalenie gruntów. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 1237, арк. 1–4 зб.
104. Ogólny stan gospodarczy, polityczny i kulturalny. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 639, арк. 1–77.
105. Orzeczenie Wojewody Wołyńskiego w Łucku z dnia 23 kwietnia 1935 r. (Sprawa N. 51 / krz.). – ДАВО. – Ф. 46, оп. 5, спр. 424, арк. 12–14.
106. Pismo Bohdana Czarnockiego do Pana Wojewody Wołyńskiego w Łucku. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 99, арк. 1–3 зб.

107. Piśmo Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych w sprawie uzupełnienia karłowatych gospodarstw przy scalaniu gruntów z dnia 27 kwietnia 1936 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 2, арк. 12–15 зв.
108. Piśmo Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych w sprawie wykonania postanowień art. 43 i 44 ustawy o scalaniu gruntów z dnia 15 września 1936 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 2, арк. 58–58 зв.
109. Piśmo Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych w sprawie wypełniania rubryk opisu obszaru scalenia i charakterystyki w związku z akcją uzupełnienia karłowatych gospodarstw przy scalaniu gruntów z dnia 5 września 1936 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 2, арк. 54–54 зв.
110. Piśmo Ministerstwa Sprawiedliwości z dnia 30 września 1936 r. do pana Prezesa Sądu Apelacyjnego w Warszawie o wykonaniu art. 43 i 44 ustawy o scaleniu gruntów. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 2, арк. 60 зв.
111. Plan prac parcelacyjnych obiektów państwowych na r. 1934/35. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 1–12.
112. Plan prac parcelacyjnych obiektów państwowych na rok 1935–1936. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 46–48.
113. Plan prac zniesienia służebności na 1934/35 r. Powiat Kowelski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 18–19.
114. Plan prac zniesienia służebności na 1934/35 r. Powiat Krzemieniecki. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 20–21.
115. Plan prac zniesienia służebności na 1934/35 r. Powiat Lubomelski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 22–23.
116. Plan prac zniesienia służebności na 1934/35 r. Powiat Horochowski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 13–14.
117. Plan prac zniesienia służebności na 1934/35 r. Powiat Kostopolski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 16–17.
118. Plan prac zniesienia służebności na 1934/35 r. Powiat Łucki. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 24–25.
119. Plan prac zniesienia służebności na 1934/35 r. Powiat Rówieński. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 26–27.
120. Plan prac zniesienia służebności na 1934/35 r. Powiat Sarneński. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 28–29.
121. Plan prac zniesienia służebności na 1934/35 r. Powiat Włodzimierski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 30–31.
122. Plan pracy w zakresie popierania rolnictwa przez Samoząd Wołyński na okres lat 1930/31 – 1932/33. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 626, арк. 5–11 зв.
123. Podanie do Pana Ministra Spraw Wewnętrznych w Warszawie włościan wsi mieszkańców wsi Kołpytów, gminy Swiniuchy, powiatu Horochowskiego województwa Wołyńskiego z dnia 6 maja 1933 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 207, арк. 34–35 зв.
124. Podanie do Pana Senatora Gławackiego. 11.VII.1932 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 2, спр. 803, арк. 1–1 зв.

125. Porównawcza Tablica: konie, bydła i trzody w powiatach Wołynia w 1913–1920 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 8, спр. 110, арк. 2.
126. Program prac melioracyjnych na Wołyniu. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 638, арк. 1–34.
127. Program prac wstępnych melioracyjnych w Województwie Wołyńskim na r. budż. 1929/30 oraz repartycja odnośnych kosztów (załącznik do uchwały podkomisji Melioracyjnej Komisji Technicznej Wołyńskiego Wydziału Wojewódzkiego z dnia 14 maja 1929 r.). – ДАВО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 552, арк. 7.
- 128.** Projekt scalenia drobnych działek leśnych. 1935 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 5, спр. 453, арк. 1–3.
129. Protokół z posiedzenia Powiatowej Komisji Rolnej w Zdołbunowie z dnia 11 czerwca 1934 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 442, арк. 61–62.
130. Protokół posiedzenia Podkomisji Melioracyjnej Komisji Technicznej Rady Województwa, odbytego dnia 14 maja 1929 r. w lokalu Dyrekcji Rob. Publ. w Łucku. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 552, арк. 2–6.
131. Protokół obrad Zjazdu Przedstawicieli gmin wiejskich województwa Wołyńskiego z dnia 25 października 1929 r. zorganizowanego przez Związek Gmin Wiejskich RP, odbytego w Łucku w domu «Ridna Chata» przy ul. 3-go Maja. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 542, арк. 2–21.
132. Protokół Posiedzenia Wojewódzkiej Konferencji i Samorządowej w Łucku w dniu 10 – 11 maja 1927 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 1082, арк. 75–142.
133. Protokół z posiedzenia Rady Wojewódzkiej Kieleckiej odbytego w dniu 26 lutego 1937 r. w Sali Portretowej Urzędu Wojewódzkiego Kieleckiego. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 206, арк. 1–23.
134. Protokół z posiedzenia Rady Wojewódzkiej Łuckiej odbytego w dniu 25 maja 1937 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 201, арк. 1–9.
135. Protokół Zjazdu Rolniczego Starostw i Sejmikowych Referentów Rolnych, odbytego w dn. 27 – 28 sierpnia 1929 r. w Urzędzie Wojewódzkim w Łucku. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 5443, арк. 1–5.
136. Przebudowa ustroju rolnego. Prace projektowane do wykonania w bieżącym kwartale r. 1939 oraz w roku przyszłym budż. 1939/40 lub kalend. 1939 w głównych działach. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 18–19 зв.
137. Przebudowa ustroju rolnego. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 3–9.
138. Przebudowa ustroju rolnego. 1937–1938 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 3–21.
139. Referat Nr. 3. Metodyka pracy nad podniesieniem rolnictwa. Podział tematu. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 5443, арк. 14–21.
140. Referat Nr. 2. Inż. Jerzy Okolski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 5443, арк. 11–13.
141. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 23 czerwca 1938 r. o reorganizacji wydziałów rolnictwa i reform rolnych Urzędów Wojewódzkich. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 350, арк. 12–13.

142. Rys monograficzny rynku zbożowego na Wołyniu. Referat wygłoszony przez mgr. T. Sobińskiego na Podkomisji obrotu ziemiopłodów i organizacji s-ki roln. handlowych w dniu 13 stycznia 1939 r. – ДАБО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 1772, арк. 1–19.
143. Skarga Stepaniszyna Ilariona i innych podpisanych mieszkańców wsi Łopuszno gminy Wyszgródek powiatu Krzemienieckiego do Pana Wojewody Wołyńskiego w Łucku przez starostę powiatowego w Krzemieńcu z dnia 1 października 1934 r. – ДАБО. – Ф. 46, оп. 5, спр. 424, арк. 2.
144. Skomasowana powierzchnia (powiatami) w hektarach. – ДАБО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 379, арк. 27.
145. Sprawozdanie Wojewody Wołyńskiego o ogólnym stanie województwa działalności administracji państwowej w r. 1937/38 i ważniejszych zamierzeniach na przyszłość, złożone Radzie Wojewódzkiej w myśl postanowień art. 45 rozporządzenia prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 stycznia 1928 r. o organizacji i zakresie działania władz administracji ogólnej . – ДАБО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 417, арк. 1–119.
146. Sprawozdanie Wojewody Wołyńskiego o ogólnym stanie Województwa, działalności administracji państwowej w r. 1929-m i ważniejszych zamierzeniach na przyszłość. – ДАБО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 3356, арк. 1–37.
147. Sprawozdanie Wojewody Wołyńskiego o ogólnym stanie Województwa, działalności administracji państwowej w roku 1932-m i ważniejszych zamierzeniach na przyszłość. – ДАБО. – Ф. 46, оп. 2, спр. 205, арк. 1–55.
148. Sprawozdanie Wojewody Wołyńskiego o ogólnym stanie Województwa, działalności administracji państwowej w roku 1932-m i ważniejszych zamierzeniach na przyszłość. – ДАБО. – Ф. 46, оп. 2, спр. 208, арк. 1–55.
149. Sprawozdanie z działalności Wołyńskiego Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Łucku. Parzelazja. – ДАБО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 645, арк. 2–3.
150. Sprawozdanie z działalności Wołyńskiego Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Łucku. Scalenie. – ДАБО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 645, арк. 3–3 зб.
151. Sprawozdanie z działalności Wołyńskiego Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Łucku. Serwituty. – ДАБО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 645, арк. 3 зб.–4.
152. Sprawozdanie z działalności Wołyńskiego Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Łucku. Akcja pożyczkowa. – ДАБО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 645, арк. 4–4 зб.
153. Sprawozdanie z działalności Wołyńskiego Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Łucku. Melioracja. – ДАБО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 645, арк. 4 зб.–6.
154. Sprawozdanie z inspekcji starostwa Powiatowego we Włodzimierzu, przeprowadzonej w czasie od 12 do 17 lipca 1937 r. – ДАБО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 230, арк. 1–30.
155. Sprawozdanie z lustracji Powiatowego Związku Komunalnego i Wydziału Powiatowego Zdołbunowskiego Województwa Wołyńskiego, przeprowadzonej w dniach od 20 maja do 1 czerwca 1927 r. przez P.O.Woj. inspektora Związków Komunalnych, Radcę Woj. Celestyna Galasiewicza na podstawie reskryptu p. Wojewody Wołyńskiego z dnia 11 maja 1927 r. (L.

- 2314 / Pr). – ДАВО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 1151, арк. 3–20 зб.
156. Sprawozdanie z prac badawczo-naukowych Komisji Naukowych Badań Ziem Wschodnich za czas od 1 października do 31 marca 1935 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 5, спр. 77, арк. 2–31.
157. Stan faktyczny ilości funkcjonariuszów za dzień 1 października 1935 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 38, арк. 68.
158. Stan inwentarza żywego w/g danych z 1933 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 379, арк. 12.
159. Stan szachownicy oraz ilościowy wynik scalenia na dzień 1.X.1938 r. na terenie Województwa Wołyńskiego. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 10.
160. Statystyka. Ludność Wołynia w/g spisu roku 1931. Struktura gospodarstw. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 379, арк. 9 зб.
161. Struktura agrarna na Wołyniu. 1934. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 379, арк. 8–9.
162. Struktura gospodarstw. Województwo Wołyńskie, Powiat Dubno. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 378, арк. 21.
163. Struktura gospodarstw. Województwo Wołyńskie, Powiat Horochów. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 378, арк. 11.
164. Struktura gospodarstw. Województwo Wołyńskie, Powiat Kostopolski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 378, арк. 9.
165. Struktura gospodarstw. Województwo Wołyńskie, Powiat Kowelski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 378, арк. 26.
166. Struktura gospodarstw. Województwo Wołyńskie, Powiat Krzemieniecki. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 378, арк. 7.
167. Struktura gospodarstw. Województwo Wołyńskie, Powiat Lubomelski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 378, арк. 16.
168. Struktura gospodarstw. Województwo Wołyńskie, Powiat Łucki. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 378, арк. 17.
169. Struktura gospodarstw. Województwo Wołyńskie, Powiat Rówieński. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 378, арк. 23–24.
170. Struktura gospodarstw. Województwo Wołyńskie, Powiat Sarnieński. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 378, арк. 14.
171. Struktura gospodarstw. Województwo Wołyńskie, Powiat Włodzimierski. 1933 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 378, арк. 4–5.
172. Struktura gospodarstw. Województwo Wołyńskie, Powiat Zdołbunowski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 378, арк. 13.
173. Struktura posiadania gruntów na Ziemiach Wschodnich (Według danych Statystyki Produkcji Rolnej z 1931 r.). – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 1802, арк. 2–6.
174. Ustawodawstwo scaleniowe. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 379, арк. 14 зб. –17.

175. Użytkowanie gruntów w/g danych za rok 1932. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 379, арк. 10.
176. Wskazówki, dotyczące techniki przeprowadzania prac, związanych z wymiarem opłat i należności za scalenie gruntów. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 1237, арк. 37–40 зб.
177. Wskazówki, dotyczące zakresu aprobaty w starostwach w sprawach reform rolnych i ochrony lasów. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 4, арк. 18 – 18 зб.
178. Wykaz scalonych obiektów na terenie woj. Wołyńskiego w okresie od 1922 do 1933 r., w których postępowanie scaleniowe zostało zakończone. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 2, арк. 40–47.
179. Wykaz koni potrzebnych dla rolnictwa na wiosnę 1921 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 4770, арк. 5–5 зб.
180. Wykaz mierniczych przysięgłych i prac przez nich wykonywanych w r. 1934–1935. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 3, спр. 251, арк. 54–120.
181. Wykaz przeciętnych za 3-lecie (1911 – 1913) urodzaj różnego zboża na Wołyniu (podług danych byłej rosyjskiej statystyki gubern. samarządu gubernialnego Ziemstwa. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 8, спр. 110, арк. 1.
182. Wykaz przestrzeni w morgach przeznaczonej pod zasiew jary na wiosnę 1921. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 4770, арк. 7–7 зб.
183. Wykaz ruchu spraw za okres od 1.I.1934 r. Do 31.XII.1934 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 89, арк. 1–39.
184. Wykaz scalonych obiektów na terenie województwa Wołyńskiego w okresie od 1922 r. do 1933 r., u których postępowanie scaleniowe zostało zakończone. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 2, арк. 40–47.
185. Wykaz spraw scaleniowych Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego, objętych planem prac na r. 1934/35. Powiat Dubeński. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 38–39.
186. Wykaz spraw scaleniowych Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego, objętych planem prac na r. 1934/35. Powiat Horochowski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 40–41.
187. Wykaz spraw scaleniowych Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego, objętych planem prac na r. 1934/35. Powiat Kostopolski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 42–43.
188. Wykaz spraw scaleniowych Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego, objętych planem prac na r. 1934/35. Powiat Kowelski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 44–45.
189. Wykaz spraw scaleniowych Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego, objętych planem prac na r. 1934/35. Powiat Krzemieniecki. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 46–47.
190. Wykaz spraw scaleniowych Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego, objętych planem prac na r. 1934/35. Powiat Lubomelski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 48–49.

191. Wykaz spraw scaleniowych Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego, objętych planem prac na r. 1934/35. Powiat Łucki. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 50–51.
192. Wykaz spraw scaleniowych Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego, objętych planem prac na r. 1934/35. Powiat Rówieński. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 52–53.
193. Wykaz spraw scaleniowych Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego, objętych planem prac na r. 1934/35. Powiat Sarnieński. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 54–55.
194. Wykaz spraw scaleniowych Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego, objętych planem prac na r. 1934/35. Powiat Włodzimierski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 56–57.
195. Wykaz spraw scaleniowych Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego, objętych planem prac na r. 1934/35. Powiat Zdołbunowski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 489, арк. 58–59.
196. Wykaz narzędzi rolniczych potrzebnych dla obsiania całej przestrzeni przeznaczonej do obsiania na wiosnę 1921. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 4770, арк. 6–6 зб.
197. Wykaz wolnych działek w rozparcelowanych na cele reformy rolnej majątkach państwowych. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 62–65 зб.
198. Wykaz wsi niescalonych według stanu na 1. 08. 1938 r. Powiat Dubno. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 69–72 зб.
199. Wykaz wsi niescalonych według stanu na 1. 08. 1938 r. Powiat Horochowski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 73–74.
200. Wykaz wsi niescalonych według stanu na 1. 08. 1938 r. Powiat Kostopol. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 75–76 зб.
201. Wykaz wsi niescalonych według stanu na 1. 08. 1938 r. Powiat Kowel. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 77–78 зб.
202. Wykaz wsi niescalonych według stanu na 1. 08. 1938 r. Powiat Krzemieniecki. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 79–84.
203. Wykaz wsi niescalonych według stanu na 1. 08. 1938 r. Powiat Lubomelski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 85–89.
204. Wykaz wsi niescalonych według stanu na 1. 08. 1938 r. Powiat Rówieński. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 90–92 зб.
205. Wykaz wsi niescalonych według stanu na 1. 08. 1938 r. Powiat Sarny. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 93–94 зб.
206. Wykaz wsi niescalonych według stanu na 1. 08. 1938 r. Powiat Włodzimierski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 97–98.
207. Wykaz wsi niescalonych według stanu na 1. 08. 1938 r. Powiat Zdołbunowski. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 95–96 зб.
208. Wykaz wymiaru tymczasowych za scalenie gruntów wsi Staweczki, gminy Olesk, powiatu Włodzimierskiego. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 486, арк. 11–14.

209. Wykaz ziarna na siew potrzebnego dla obsiania całej przestrzeni przeznaczonej do obsiania na wiosnę 1921. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 4770, арк. 4–4 зв.
210. Wykonanie planu prac scaleniowych w ha obliczeniowych w I, II, III i IV kwartałach 1934–1935 roku budżet. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 5, спр. 454, арк. 2.
211. Zażalenie mieszkańców wsi Białobrzeże gminy Warkowicze powiatu Dubieńskiego z 3 czerwca 1935 roku do pana Ministra Spraw Wewnętrznych w Warszawie. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 5, спр. 150, арк. 27–27 зв.
212. Zestawienie do projektowanego planu prac scaleniowych na rok budż. 1938/39. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 10 зв.
213. Zestawienie robót melioracyjnych wykonanych na gruncie w związku z przebudową ustroju rolnego na terenie województwa Wołyńskiego w latach 1928–1934. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 2.
214. Zestawienie ilości osób, otrzymujących dodatki i zas. wyrównawczy. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 38, арк. 67.
215. Zestawienie wydatków od 1.04. do 30.06.1935 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 38, арк. 66.

Ф. 158. «Луцьке міське управління»

216. О проведении комасации земель на Волини при царской России и при Польше. – ДАВО. – Ф. 158, оп. 1, спр. 381, арк. 1–19.
217. Переписка с земельным хозяйством и питомником о выращивании декоративных деревьев для насаждения в городском парке. 2 января 1925 г. – 7 декабря 1925 г. – ДАВО. – Ф. 158, оп. 1, спр. 182, арк. 1–121.
218. Проект магистрата города Луцка об осушении болот вокруг города. – ДАВО. – Ф. 158, оп. 1, спр. 342, арк. 5–7.
219. Пятилетний план мелиоративных работ на территории города Луцка. – ДАВО. – Ф. 158, оп. 2, спр. 592, арк. 8–11.

Ф. 198. «Окружне управління Волинського українського об'єднання (ВУО), м. Луцьк»

220. Материалы чрезвычайного краевого съезда ВУО (переписка, речи, решения). Списки руководителей ВУО на Волини. 1 октября 1937 г. – 8 декабря 1937 г. – ДАВО. – Ф. 198, оп. 1, спр. 19, арк. 1–99.
221. Окружне управління Волинського українського об'єднання (ВУО), м. Луцьк. – ДАВО. – Ф. 198, оп. 1, спр. 11, арк. 156–181.

Ф. 216. «Прокуратура Луцького окружного суду»

222. Ситуационные отчеты и рапорты воеводской команды и Камень-Каширской поветовой команды полиции. 16 февраля 1925 г. – 28 ноября 1925 г. – ДАВО. – Ф. 216, оп. 3, спр. 10, арк. 1 – 130.

Ф. 277. «Волинське окружне земельне управління»

223. Копии интерpellации послов и переписка с министерством земельных реформ, воеводским управлением и поветовыми земельными управлениями об установлении фактов притеснений местных жителей. 17 марта 1924 г. – 22 декабря 1924 г. – ДАВО. – Ф. 277, оп. 2, спр. 385, арк. 1–183.
224. Постановления и циркуляры министерства земледелия и земельных реформ и окружного земельного управления о выделении кандидатов в члены и заместители поветового комитета по распределению земель и списки кандидатов. 26 марта 1924 г. – 14 декабря 1925 г. – ДАВО. – Ф. 277, оп. 2, спр. 383, арк. 1–189.
225. Odpowiedź Powiatowego Urzędu Ziemskiego w Dubnie z dnia 19 lipca 1930 r. (№ 1997) na pismo Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Łucku z dnia 15.VII 1930 r. za № 6816/R. w sprawie akcji scaleniowej. – ДАВО. – Ф. 277, оп. 2, спр. 1303, арк. 148–150.
226. Odpowiedź Powiatowego Urzędu Ziemskiego w Kostopolu z dnia 19 lipca 1930 r. (№ 2067) na pismo Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Łucku z dnia 15.VII 1930 r. za № 6816/R. w sprawie danych, dotyczących spraw scaleniowych. – ДАВО. – Ф. 277, оп. 2, спр. 1303, арк. 152–152 зв.
227. Odpowiedź Powiatowego Urzędu Ziemskiego w Krzemieńcu z dnia 19 lipca 1930 r. (№ 1606) na pismo Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Łucku za № 6816/R. z dnia 15.VII 1930 r. w sprawie scalenia gruntów pow. Krzemienieckiego. – ДАВО. – Ф. 277, оп. 2, спр. 1303, арк. 153–153 зв.
228. Odpowiedź Powiatowego Urzędu Ziemskiego w Lubomlu z dnia 18 lipca 1930 r. (№ 1884) na pismo Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Łucku z dnia 15.VII 1930 r. za № 6816/R. w sprawie danych dotyczących spraw scaleniowych. – ДАВО. – Ф. 277, оп. 2, спр. 1303, арк. 154–154 зв.
229. Odpowiedź Powiatowego Urzędu Ziemskiego w Łucku z dnia 19 lipca 1930 r. (№ 2803) na pismo Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Łucku za № 6816/R. z dnia 15.VII 1930 r. w sprawie scalenia. – ДАВО. – Ф. 277, оп. 2, спр. 1303, арк. 155–155 зв.
230. Odpowiedź Powiatowego Urzędu Ziemskiego w Równie z dnia 19 lipca 1930 r. (№ 2321) na pismo Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Łucku z dnia 15.VII 1930 r. za № 6816/R. w sprawie scalenia gruntów w powiecie. – ДАВО. – Ф. 277, оп. 2, спр. 1303, арк. 156–156 зв.

Ф. 278. «Волинська сільськогосподарська палата»

231. Сведения о состоянии земледелия на Волыни. 1934 г. – ДАВО. – Ф. 278, оп. 1, спр. 2, арк. 1–237.

Ф. 399. «Луцьке повітове земельне управління»

232. Дело о комасации земли в селе Борухов Поддубецкой гмины Луцкого повета. 11 декабря 1925 г. – 29 июня 1928 г. – ДАВО. – Ф. 399, оп. 1,

- спр. 451, арк. 1–249.
233. Дело о комасации земли в селе Ботынь Поддубецкой гмины Луцкого повета. 9 мая 1924 г. – 24 ноября 1934 г. – ДАВО. – Ф. 399, оп. 1, спр. 135, арк. 1–68.
 234. Дело о комасации земли в селе Будки Медвежской гмины Луцкого повета. 28 января 1930 г. – ДАВО. – Ф. 399, оп. 1, спр. 1251, арк. 1–8.
 235. Дело о комасации земли в селе Ватын, Торчинской гмины. 10 января 1925 г. – 2 января 1930 г. – ДАВО. – Ф. 399, оп. 1, спр. 452, арк. 1–37.
 236. Дело о комасации земли в селе Вербляево Полонковской гмины. 20 августа 1925 г. – 23 марта 1928 г. – ДАВО. – Ф. 399, оп. 1, спр. 453, арк. 1–133.
 237. Дело о комасации земли в селе Вышкове Киверцевской гмины. 22 октября 1925 г. – 23 марта 1935 г. – ДАВО. – Ф. 399, оп. 1, спр. 455, арк. 1–29.
 238. Дело о комасации земли в селе Гадоличи Тростянецкой гмины. 1 апреля 1924 г. – 26 июня 1933 г. – ДАВО. – Ф. 399, оп. 1, спр. 136, арк. 1–67.
 239. Дело о комасации земли в селе Забороль Княгининской гмины. 8 июня 1924 г. – 30 июня 1933 г. – ДАВО. – Ф. 399, оп. 1, спр. 137, арк. 1–48.
 240. Дело о комасации земли в селе Кормове Чаруковской гмины. 5 мая 1925 г. – 24 ноября 1928 г. – ДАВО. – Ф. 399, оп. 1, спр. 456, арк. 1–345.
 241. Дело о комасации земли в селе Мостышин Полонковской гмины. 1 мая 1924 г. – 4 октября 1924 г. – ДАВО. – Ф. 399, оп. 1, спр. 139, арк. 1–66.
 242. Дело о комасации земли в селе Небожка Киверецкой гмины. 18 сентября 1924 г. – 25 октября 1934 г. – ДАВО. – Ф. 399, оп. 1, спр. 138, арк. 1–52.
 243. Дело о комасации земли в селе Новостав Полонковской гмины Луцкого повета. 12 мая 1921 г. – 24 февраля 1934 г. – ДАВО. – Ф. 399, оп. 1, спр. 3, арк. 1–143.
 244. Дело о комасации земли в селе Одерады Чаруковской гмины. 27 мая 1930 г. – 18 июня 1930 г. – ДАВО. – Ф. 399, оп. 1, спр. 1256, арк. 1–110.
 245. Дело о комасации земли в селе Пулганове, Полонковской гмины. 4 апреля 1925 г. – 23 июля 1927 г. – ДАВО. – Ф. 399, оп. 1, спр. 463, арк. 1–16.
 246. Дело о комасации земли в селе Семеринки Щуринской гмины. 23 апреля 1921 г. – 22 января 1935 г. – ДАВО. – Ф. 399, оп. 1, спр. 4, арк. 1–36.
 247. Дело о комасации земли в селе Солтысы, Рожищанской гмины. 6 сентября 1921 г. – 26 марта 1923 г. – ДАВО. – Ф. 399, оп. 1, спр. 5, арк. 1–13.
 248. Дело о комасации земли в селе Теремно, Киверцевской гмины. 16 ноября 1921 г. – 9 ноября 1932 г. – ДАВО. – Ф. 399, оп. 1, спр. 6, арк. 1–150.

249. Дело о комасации земли в селе Топульно, Рожищанской гмины. 6 октября 1924 г. – 11 июня 1932 г. – ДАВО. – Ф. 399, оп. 1, спр. 140, арк. 1–99.
250. Дело о комасации земли в селе Хорлупы, Олыкской гмины. 13 сентября 1925 г. – 13 марта 1928 г. – ДАВО. – Ф. 399, оп. 1, спр. 470, арк. 1–55.

Ф. 400. «Володимирське повітове земельне управління»

251. Дело о комасации земли в селе Березовичи Микуличевской гмины. 27 августа 1923 г. – 20 марта 1934 г. – ДАВО. – Ф. 400, оп. 1, спр. 9, арк. 1–285.
252. Дело о комасации земли в селе Волица Порыцкой гмины. 1921–1929 гг. – ДАВО. – Ф. 400, оп. 1, спр. 1, арк. 1–72.
253. Дело о комасации земли в селе Кучков Порыцкой гмины, Владимирского повета. 21 марта 1924 г. – 16 января 1929 г. – ДАВО. – Ф. 400, оп. 1, спр. 12, арк. 1–150.
254. Дело о комасации земли в селе Милятин Яромковичинской гмины. 1924–1929 гг. – ДАВО. – Ф. 400, оп. 1, спр. 13, арк. 1–108.
255. Дело о комасации земли в селе Самоволя. 31 мая 1924 г. – 30 октября 1928 г. – ДАВО. – Ф. 400, оп. 1, спр. 14, арк. 1–53.
256. Дело о комасации земли в селе Туропин Вербовской гмины. 1925 г. – 1928 г. – ДАВО. – Ф. 400, оп. 1, спр. 21, арк. 1–358.
257. Дело о ликвидации сервитутов в имении Бортнев Хотячевской гмины. 22 марта 1922 г. – 4 мая 1929 г. – ДАВО. – Ф. 400, оп. 1, спр. 5, арк. 1–50.
258. Дело о ликвидации сервитутов в имении Кропивщина Грибовицкой гмины. 29 сентября 1922 г. – 18 июня 1929 г. – ДАВО. – Ф. 400, оп. 1, спр. 6, арк. 1–131.
259. Дело о передаче в госфонд имения Гнойно Вербовской гмины, Владимирского повета. 17 июня 1921 г. – 19 июня 1926 г. – ДАВО. – Ф. 400, оп. 1, спр. 2, арк. 1–329.
260. Материалы о проведении комасации и парцеляции земли. 5 июня 1925 г. – 25 марта 1938 г. – ДАВО. – Ф. 400, оп. 1, спр. 18, арк. 1–574.
261. Циркуляры и распоряжения Министерства земледелия и земельных реформ и временная инструкция для руководителей мелиоративных работ, проводимых земельным управлением. 1931 г. – ДАВО. – Ф. 400, оп. 2, спр. 1, арк. 1–132.
262. Циркуляры и распоряжения Министерства земледелия и земельных реформ и планы работ на 1934/35 бюджетный год. 1932–1935 гг. – ДАВО. – Ф. 400, оп. 2, спр. 2, арк. 1–103.

Ф. 101. «Ровенська повітова комісія по класифікації земель»

263. Переписка с Волынской воеводской комиссией о проведении классификации земли на территории Ровенского повета. 2 августа 1934 г. – 10 января 1936 г. – ДАРО. – Ф. 101, оп. 1, спр. 3, арк. 1–86.

Ф. 156. «Здолбунівське повітове староство»

264. Ведомости земледельцев села Куниин Мизочской гмины Здолбуновского повета, обязанных перенести свои постройки на новые места в результате работ по ликвидации черезполосицы и начисления оплат за проведение земельной реформы. – 4 марта 1936 г. – декабрь 1936 г. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 10, спр. 8, арк. 1–21.
265. Ведомость начисления оплат с землевладельцев села Завизов Сияницкой гмины за проведение работ по ликвидации черезполосицы. 22 июня 1937 г. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 10, спр. 15, арк. 1–24.
266. Дело о выдаче разрешения на проведение частной парцелляции имения Завизов в Сияницкой гмине Здолбуновского повета. 28 ноября 1929 г. – 1 апреля 1938 г. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 10, спр. 1, арк. 1–50.
267. Дело по установлению площади и границы земель, подлежащих принудительной продаже в соответствии с законом о земельной реформе, в имении Вилия Новомалинской гмины. Июнь 1932 г. – ноябрь 1938 г. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 10, спр. 3, арк. 1–38.
268. Листування з Волинським воєводським управлінням і Державним земельним банком та ін. про проведення земельної реформи. 21. 09. 1934 р. – 20. 04. 1937 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 51, арк. 1–24.
269. Листування з Волинським воєводським управлінням про проведення земельної реформи. 24. 03. 1930 р. – 20. 07. 1935 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 24, арк. 1–102.
270. Листування з Міністерством земельних реформ і Волинським воєводським управлінням з гмінними управами та ін. про парцеляцію маєтку Мізоч Здолбунівського повіту. 18. 05. 1929 р. – 10. 08. 1939 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 16, арк. 1–237.
271. Матеріали по проведенню комасации земли в селе Хренов Синницкой гмины Здолбуновского повета. 6 марта 1929 г. – 6 октября 1935 г. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 9, спр. 1, арк. 1–481.
272. Отчет о проведении земельной реформы в приграничной полосе на 1930 г. Характеристики приграничных рек и водоемов. Списки владельцев земельных участков через которые прошла государственная граница. 1930 – 1935 гг. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 10, спр. 2, арк. 1–24.
273. Переписка з Волинським воєводським управлінням про проведення земельної реформи. 19. 07. 1938 р. – 01. 03. 1939 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 100, арк. 1–24.
274. Планы работ по проведению комасации земли в Здолбуновском повете. 16 июня 1939 г. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 5, спр. 50, арк. 1–35.

275. Постановление об установлении территории по ликвидации черезполосицы в селе Вельбовно Хоровской гмины Здолбуновского повета. 10 октября 1934 г. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 10, спр. 5, арк. 1–29.
276. Сведения о поверхности земли, охваченной комассацией села Козелки Хоровской гмины. 11 октября 1938 г. – 17 декабря 1939 г. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 5, спр. 49, арк. 1–35.
277. Списки жителів села Залибівка Будеразької гміни Здолбунівського повіту, які брали участь в об'єднанні земельних ділянок і листування з Волинським воєводським управлінням з цього питання. 01. 10. 1934 р. – 18. 02. 1937 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 53, арк. 1–39.
278. Список крестьян и размер сборов за ликвидацию черезполосицы в селе Волица Замлынное Мизочской гмины Здолбуновского повета. 9 декабря 1937 г. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 10, спр. 14, арк. 1–23.
279. Список крестьянских хозяйств, приобретших землю с имения государственного села Завизов Сиянецкой гмины. 8 мая 1939 г. – 10 мая 1939 г. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 10, спр. 18, арк. 1–11.
280. Список селянських господарств с. Завизів Сіянецької гміни із зазначенням розміру ділянки землі і розміру плати за ліквідацію черезсмулля і листування з цього питання з Волинським воєводським управлінням. 31. 10. 1934 р. – 06. 05. 1936 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 54, арк. 1–40.
281. Справа об'єднання земельних ділянок села Буца Будеразької гміни Здолбунівського повіту. 13. 11. 1934 р. – 01. 04. 1938 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 55, арк. 1–74.
282. Справа про об'єднання земельних ділянок в селі Мала Мощаниця Здолбунівського повіту. 25. 09. 1934 р. – 29. 08. 1939 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 52, арк. 1–176.
283. Справа про об'єднання земельних ділянок села Гурби Будеразької гміни Здолбунівського повіту. 24. 03. 1930 р. – 25. 05. 1935 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 23, арк. 1–328.
284. Справа про об'єднання земельних ділянок села Куниин Мізоцької гміни Здолбунівського повіту. 6. 12. 1929 р. – 26. 02. 1938 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 20, арк. 1–172.
285. Справа про об'єднання земельних ділянок села Майданська Гута і села Кам'яна Гора Будеразької гміни Здолбунівського повіту. 10. 11. 1930 р. – 04. 09. 1936 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 27, арк. 1–61.
286. Справа про об'єднання земельних ділянок села Майданська Гута і села Кам'яна Гора Будеразької гміни Здолбунівського повіту. 23. 09. 1931 р. – 28. 06. 1938 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 30, арк. 1–72.
287. Справа про об'єднання земельних ділянок села Мізоч Здолбунівського повіту. 22. 03. 1927 р. – 25. 02. 1939 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 10, арк. 1–256.

288. Справа про об'єднання земельних ділянок села Спасів Мізоцької гміни Здолбунівського повіту. Том другий. 05. 05. 1930 р. – 05. 07. 1938 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 25, арк. 1–278.
289. Справа про об'єднання земельних ділянок села Спасів Мізоцької гміни Здолбунівського повіту. 18. 09. 1930 р. – 27. 09. 1938 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 26, арк. 1–338.
290. Справа про об'єднання земельних ділянок села Спасів Мізоцької гміни Здолбунівського повіту. Том третій. 26. 05. 1933 р. – 11. 06. 1935 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 38, арк. 1–32.
291. Справа про об'єднання земельних ділянок села Суйми Будеразької гміни Здолбунівського повіту. 8. 10. 1927 р. – 8. 09. 1939 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 11, арк. 1–143.
292. Технічна документація про проведення класифікації земель в селі Вілія Новомалинської гміни Здолбунівського повіту. 07. 03. 1939 р. – 31. 03. 1939 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 112, арк. 1–20.
293. Технічна документація про проведення класифікації земель в селі Святе Будеразької гміни Здолбунівського повіту. 22. 10. 1938 р. – 14. 11. 1938 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 108, арк. 1–6.
294. Технічна документація про проведення класифікації землі в селі Буща Будеразької гміни Здолбунівського повіту. 28. 10. 1936 р. – 26. 06. 1936 р. – ДАРО. – Ф. 156, оп. 11, спр. 75, арк. 1–8.

Ф. 161. «Костопільське повітове староство»

295. Дело о проведении комасации в селе Гута Степанская Костопольского повета. 19 февраля 1938 – 17 октября 1938 гг. – ДАРО. – Ф. 161, оп. 1, спр. 85, арк. 1–61.
296. Переписка с Волынским воеводским управлением и финансовым управлением в Костополе о взимании денег за измерительные работы с крестьян, на участках которых была проведена комасация. 7 августа 1927 – 7 июля 1939 гг. – ДАРО. – Ф. 161, оп. 1, спр. 76, арк. 1–70.
297. Переписка с Волынским воеводским управлением по установлению оплаты за проведение ликвидации черезполосицы земель в с. Рокитно Костопольской гмины. 1935–1938 гг. – ДАРО. – Ф. 161, оп. 6, спр. 2, арк. 1–127.
298. Переписка с Людвипольской гминной управой о подготовке к проведению комасации в селе Устье Людвипольской гмины. 10 июня 1936 – 16 января 1939 гг. – ДАРО. – Ф. 161, оп. 1, спр. 60, арк. 1–9.
299. План объединения земель имения «Яблоницы», принадлежащего Луцику Адаму. 17 мая 1927 г. – ДАРО. – Ф. 161, оп. 2, спр. 5, арк. 1–98.
300. Решения Министерства земельных реформ об утверждении проекта ликвидации черезполосицы в селе Блажево Березновской гмины Столинского повета. 24. 06. 1932 г. – ДАРО. – Ф. 161, оп. 8, спр. 8, арк. 1–2.

301. Списки хозяйств, протоколы и переписка с окружным земельным управлением о проведении комасации земли в селе Платечно Костопольского повета. 5 марта 1928 г. – 23 июля 1938 г. – ДАРО. – Ф. 161, оп. 5, спр. 24, арк. 1–30.
302. Указания Волынского воеводского управления о порядке ликвидации сервитутов. 19 декабря 1935 – 9 августа 1937 гг. – ДАРО. – Ф. 161, оп. 2, спр. 11, арк. 1–26.

Ф. 213. «Костопільське повітове земельне управління»

303. Алфавітний покажчик до вимірювального реєстру по с. Яринівка Березнівської гміни Костопільського повіту. 1937. – ДАРО. – Ф. 213, оп. 3, спр. 5, арк. 1–118.
304. Дело по проведению объединения земель в селе Волоша Степанской гмины. 29 сентября 1932 г. – 30 мая 1939 г. – ДАРО. – Ф. 213, оп. 1, спр. 218, арк. 1–243.
305. Матеріали ліквідації черезсмужжя земель села Рокитно Костопільської гміни і повіту. – ДАРО. – Ф. 213, оп. 4, спр. 3, арк. 1–171.
306. Матеріали по ліквідації черезсмужжя земель в с. Янкевичі Костопільської гміни. 5 березня 1927 р. – 31 липня 1937 р. – ДАРО. – Ф. 213, оп. 4, спр. 19, арк. 1–106.
307. Переписка с Волынским окружным земельным управлением и другими о проведении комасации на территории повета. 27 декабря 1930 г. – 24 ноября 1931 г. – ДАРО. – Ф. 213, оп. 1, спр. 168, арк. 1–20.
308. Списки землевладельцев села Подлужье, участки которых подлежат объединению. – ДАРО. – Ф. 213, оп. 3, спр. 3, арк. 1–48.
309. Справа ліквідації черезсмужжя в селі Рокитно Костопільської гміни. 12 грудня 1926 р. – 19 серпня 1937 р. – ДАРО. – Ф. 213, оп. 4, спр. 17, арк. 1–110.
310. Справа ліквідації черезсмужжя земель в с. Пемків Костопільської гміни. Т. 1. 10 липня 1929 р. – 30 листопада 1938 р. – ДАРО. – Ф. 213, оп. 4, спр. 26, арк. 1–116.
311. Справа ліквідації черезсмужжя земель маєтка Бистричі над Случем в Людвипільській гміні. 8 лютого – 17 листопада 1933 р. – ДАРО. – Ф. 213, оп. 4, спр. 58, арк. 1–323.

Державний архів Тернопільської області (ДАТО)

Ф. 2. «Кременецьке повітове староство»

312. Відомості товариства «Кулек рольнічих» про його організаційну діяльність. 20 серпня 1936 р. – 1 квітня 1937 р. – ДАТО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 175, арк. 1–3.

313. Дело о выкупе арендованной земли в селе Тараж Почаевской гмины Ярой Наталией. 1 марта 1934 г. – 27 декабря 1935 г. – ДАТО. – Ф. 2, оп. 5, спр. 14, арк. 1–10.
314. Дело о выкупе арендованной земли Романюком Николаем в селе Новый Тараж Почаевской гмины. 1 марта 1934 – 27 декабря 1935 г. – ДАТО. – Ф. 2, оп. 5, спр. 13, арк. 1–10.
- 315.** Дело о ликвидации сервитутов в имении Гринки Лановецкой гмины. 11 февраля 1930 г – 5 марта 1934 г. – ДАТО. – Ф. 2, оп. 5, спр. 12, арк. 1–32.
316. Дело о парцеляции земли в имении Вилия Борковской гмины. 24 сентября 1930 г. – 21 декабря 1935 г. – ДАТО. – Ф. 2, оп. 5, спр. 5, арк. 1–127.
317. Дело о парцеляции земли в имении Волица Старо-Олексимецкой гмины. 12 февраля 1931 г. – 17 июня 1936 г. – ДАТО. – Ф. 2, оп. 5, спр. 8, арк. 1–25.
318. Дело о парцеляции земли в имении Москалевка Белозорской гмины Кременецкого повета. 28 ноября 1929 г. 18 сентября 1936 г. – ДАТО. – Ф. 2, оп. 5, спр. 4, арк. 1–126.
319. Дело о парцеляции земли в имениях Верещаки Вишгородской гмины Кременецкого повета. 3 ноября 1923 г. – 17 декабря 1935 г. – ДАТО. – Ф. 2, оп. 5, спр. 7, арк. 1–355.
320. Дело о проведении парцелляции земли в имении Вишневец-Выдумка Вишневецкой гмины. 27 ноября 1935 г. – 30 декабря 1937 г. – ДАТО. – Ф. 2, оп. 5, спр. 6, арк. 1–181.
321. Дело о соединении разрозненных участков в селе Рыбча Катербургской гмины в сплошной массив. 9 января 1931 – 25 марта 1936 г. – ДАТО. – Ф. 2, оп. 5, спр. 10, арк. 1–446.
322. Дело об объединении земельных участков, принадлежавших Кременецкому лицу в селах Лишня Белокриницкой гмины и Стожок. 11 мая 1928 г. – 23 февраля 1939 г. – ДАТО. – Ф. 2, оп. 5, спр. 9, арк. 1–662.
323. Донесення органів поліції і керівництва повітового союзу осадників про проведені збори і з'їзди. 20 лютого 1931 р. – 10 вересня 1931 р. – ДАТО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 5, арк. 1–7.
324. Журнал исходящих документов по переписке населения в 1932 г. 4 января 1932 г. – 14 марта 1932 г. – ДАТО. – Ф. 2, оп. 5, спр. 16, арк. 1–98.
325. Журнал исходящих документов по переписке населения. 22 ноября 1930 г. – 21 декабря 1931 г. – ДАТО. – Ф. 2, оп. 5, спр. 15, арк. 1–101.
326. Материалы по ликвидации сервитутов в имении Лозы Вишневецкой гмины Кременецкого повета. 21 сентября 1931 г. – 25 ноября 1936 г. – ДАТО. – Ф. 2, оп. 5, спр. 11, арк. 1–91.

- 327. Распоряжение воеводского управления о предоставлении сведений по ущербу об использовании средств на восстановление, о ходе восстановительных работ и требуемые сведения. 7 марта 1927 г. – 31 января 1930 г. – ДАТО. – Ф. 2, оп. 5, спр. 2, арк. 1–110.
- 328. Указания воеводского управления и переписка с земельным банком, гминными и воеводскими управлениями о предоставлении займов для восстановления хозяйства. Списки граждан, понесших материальный ущерб вследствие военных действий. 15 ноября 1927 г. – 31 марта 1930 г. – ДАТО. – Ф. 2, оп. 5, спр. 3, арк. 1–116.

Ф. 34. «Тернопільське окружне земельне управління»

- 329. Статистический отчет Министерства земельных реформ о деятельности всех окружных земельных управлений за второй квартал 1931 г. 23 сентября 1931 г. – ДАТО. – Ф. 34, оп. 1, спр. 29, арк. 1–53.
- 330. Циркуляры Министерства земельных реформ о разделе земли, выдаче ссуд и другим вопросам. Копии. 9 декабря 1925 г. – 13 ноября 1930 г. – ДАТО. – Ф. 34, оп. 1, спр. 1-а, арк. 1–39.

Ф. 134. «Кременецька міська управа»

- 331. Рыночные цены на продукты первой необходимости и статистические сведения о ценах. 1938 г. – ДАТО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 1240, арк. 1 – 182.
- 332. Рыночные цены на продукты питания и товары первой необходимости. 1939 г. – ДАТО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 1202, арк. 1–108.
- 333. Статистические сведения о земельной продукции (количество земельных посевов и скота). 1935 г. – ДАТО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 1102, арк. 1–215.
- 334. Статистические сведения о количестве засеваемых площадей, числе скота на территории Кременецкого повета. 1934 г. – ДАТО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 1050, арк. 1–239.
- 335. Статистические сведения о количестве земли, посевах, числе скота по Кременецкому повету. 1936 г. – ДАТО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 1150, арк. 1–227.
- 336. Статистические сведения о количестве земли, посевной площади и скота по Кременецкому повету. 1938 г. – ДАТО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 1239, арк. 1–266.
- 337. Статистические сведения о количестве земли, посевных площадей, скота и других по Кременецкому повету. 1939 г. – ДАТО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 1299, арк. 1–245.

Ф. 208. «Кременецьке повітове фінансове управління»

- 338. Годовой отчет Кременецкого поветового финансового управления. – ДАТО. – Ф. 208, оп. 1, спр. 253.

Ф. 221. «Кременецкий повітовий відділ самоуправління»

- 339. Сообщение Волынского воеводского отдела земледелия о состоянии сельского хозяйства и рыночных ценах на сельскохозяйственные продукты у Волынском воеводстве. 15 апреля 1937 г. – ДАТО. – Ф. 221, оп. 1, спр. 2325, арк. 1–5.
- 340. План работы Кременецкого поветового отдела земледелия на 1939 – 1940 гг. 27 января 1939 г. – ДАТО. – Ф. 221, оп. 1, спр. 2331, арк. 1–6.

Ф. 324. «Кременецьке повітове земельне управління»

- 341. План земельних ділянок помістя «Липи» Зарудської гміни Кременецького повіту. – ДАТО. – Ф. 324, оп. 1, спр. 5, арк. 1.
- 342. Плани земельних ділянок жителів Кременецького повіту. – ДАТО. – Ф. 324, оп. 1, спр. 6, арк. 1–4.
- 343. Плани земельних ділянок жителів Кременецького повіту. – ДАТО. – Ф. 324, оп. 1, спр. 7, арк. 1–8.
- 344. Справа про об'єднання земельних ділянок в селі Великі Вікнини Борсуківської гміни. 1925–1935 рр. – ДАТО. – Ф. 324, оп. 1, спр. 1, арк. 1–483.
- 345. Справа про об'єднання земельних ділянок в селі Сураж Шумської гміни (у зв'язку з проведенням земельної реформи). 1925 р. – 1935 р. – ДАТО. – Ф. 324, оп. 1, спр. 2, арк. 1–161.
- 346. Справа про об'єднання земельних ділянок в селі Сураж Шумської гміни. 1930 р. – 1931 р. – ДАТО. – Ф. 324, оп. 1, спр. 3, арк. 1–595.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)**Ф. 1. «Центральный комитет КПУ»**

- 347. Докладная записка отдела кадров ИККИ на имя секретаря ЦК КП(б)У М.А.Бурмистенка о провалах и провокациях в КП Польши. 1939 г. – ЦДАГО України. – Ф. 1 (Центральный комитет КПУ), оп. 20, спр. 7304, арк. 10.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN)

- 348. Archiwum Akt Nowych (AAN), Urząd Wojewódzki Wołyński (UWW), sygn. 277/5-1. Województwo Wołyńskie. Sprawozdanie Wojewody

Józewskiego.

349. Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW), sygn. 1351, str. 1 – 20.

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

350. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917–1939: збірник документів та матеріалів / Інститут історії партії при ЦК КПУ – філіал Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, Інститут суспільних наук АН УРСР, Центральний державний історичний архів УРСР у Львові; редкол.: Д.А. Яремчук (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1979. – 560 с.
351. Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.): збірник документів і матеріалів. Частина 2. (1929–1939) / [уроряд. В.О. Замлинський, П.В. Крашевський, Л.М. Міхаєва, Л.І. Ракова; редкол.: О. М. Швидак (відп. ред.) та ін.]. – Львів: Каменяр, 1965. – 432 с.
352. Ваупшасов С.А. На тревожных перекрестках. Записки чекиста. / С.А. Ваупшасов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1974. – 511 с.
353. Донесення коменданта Дубнівського повітового управління державної поліції підпрокурору III району Ровенського окружного суду про масовий виступ селян Дубнівського повіту проти комасації земель. 9 червня 1939 р. // За волю народну. Боротьба трудящих Ровенщини за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною. 1921–1939: документи і матеріали. / [редкол.: Бугайов О.Т. (гол. ред.) та ін.]. – Львів: Кн.-жур. вид., 1964. – С. 251–252.
354. Кореспонденція про злиденне становище селян села Теслугів Дубенського повіту. 6 березня 1931 р. // За волю народну. Боротьба трудящих Ровенщини за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною. 1921–1939: документи і матеріали. / [редкол.: Бугайов О.Т. (гол. ред.) та ін.]. – Львів: Кн.-жур. вид., 1964. – С. 85.
355. Революційна боротьба на Тернопільщині (1917 – 1939 рр.): документи і матеріали. / редкол.: Куліш В.В. та ін. – Тернопіль: Обл. вид., 1959. – 267 с.
356. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1938. – N 88. – S. 1323.
357. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 4 listopada 1936 r., o podatku gruntowym // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1936. – N 85. – Poz. 593.

358. Instrukcja Ministra Reform Rolnych z dnia 21 czerwca 1932 r. // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych. – Warszawa, 1932. – S. 65.
359. Obwieszczenie Ministra Rolnictwa z dnia 20 kwietnia 1931 r. // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych. – Warszawa, 1931. – N 10. – S. 257.
360. Obwieszczenie Ministra Reform Rolnych z dnia 29 września 1927 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu Ustawy z dnia 31 lipca 1923 roku o scaleniu gruntów // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1927. – Drugie półrocze. – N 92. – Poz. 833. – S. 1295.
361. Obwieszczenie Okręgowego Urzędu Ziemskiego w sprawie postępowania scaleniowego gruntów wsi Budki-Usteńskie // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1932. – N 15. – Poz. 193. – S. 225.
362. Obwieszczenie Okręgowego Urzędu Ziemskiego w sprawie wdrożenia postępowania scaleniowego gruntów we wsi: 1) Wołosza, 2) Pełsza, 3) Dorotyszcze // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1932. – N 14. – Poz. 184. – S. 214.
363. Obwieszczenie Powiatowego Urzędu Ziemskiego w Kostopolu w sprawie postępowania scaleniowego gruntów wsi Żobryń i Berezne // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1933. – N 2. – Poz. 21. – S. 83.
364. Obwieszczenie Powiatowego Urzędu Ziemskiego w Kostopolu z dnia 10 lutego 1933 r, N 17/33 // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1933. – N 4. – Poz. 41. – S. 112.
365. Ogłoszenie Okręgowego Urzędu Ziemskiego w sprawie wdrożenia postępowania scaleniowego we wsi Jabłonka // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1932. – Nr. 17. – Poz. 225. – S. 266.
366. Ogłoszenie Powiatowego Urzędu Ziemskiego w Kostopolu z dnia 16 listopada 1933 r. w sprawie postępowania scaleniowego gruntów wsi Wulka // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1932. – Nr. 23. – Poz. 227,1. – S. 364 – 365.
367. Ogłoszenie Starosty Powiatowego Kostopolskiego z dnia 15 lipca 1937 r. N. 15 // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1937. – Nr. 17. – Poz. 129. – S. 153.
368. Ogłoszenie Starosty Powiatowego Kostopolskiego z dnia 23 maja 1938 r. N R-15 w sprawie postępowania scaleniowego gruntów wsi: 1) Bystrzyczy, 2) Stawek, 3) Zalin // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1938. – Nr. 10. – Poz. 86. – S. 119.
369. Ogłoszenie Starosty Powiatowego Kostopolskiego z dnia 4 sierpnia 1939 r. N R-15 o zamknięciu postępowania scaleniowego gruntów wsi: 1) Berezne, 2) Żobryn – Krugi // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1939. – Nr. 20. – Poz. – S. 324.
370. Ogłoszenie Starosty Powiatowego Kostopolskiego z dnia 14 stycznia 1938 r. N R-15//16/38 // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1938. – Nr. 2. – Poz.

16. – S. 31.
371. Ogłoszenie Starosty Powiatowego w Kostopolu z dnia 21 czerwca 1937 r. N R-15//II/37 // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1937. – Nr. 15. – Poz. 1201. – S. 138–139.
372. Ogłoszenie Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego z dnia 19 lipca 1932 r. w sprawie egzaminów dla eksternów na mierniczych przysięgłych // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1932. – Nr. 1. – Poz. 137. – S. 173.
373. Ogłoszenie Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego w sprawie wysokości wynagrodzenia za majątki ziemskie przejęte na własność Państwa // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1937. – Nr. 15. – Poz. 114. – S. 135–136.
374. Ogłoszenie Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego z dnia 11 marca 1936 r. // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1936. – Nr. 9. – Poz. 66. – S. 173–174.
375. Ogłoszenie Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego z dnia 13 grudnia 1935 r. // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1936. – Nr. 2. – Poz. 4. – S. 98–99.
376. Ogłoszenie Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego z dnia 3 sierpnia 1938 r. // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1938. – Nr. 14. – Poz. 130. – S. 166–167.
377. Ogłoszenie Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego z dnia 7 listopada 1938 r. // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1936. – Nr. 23. – Poz. 196. – S. 260.
378. Ogłoszenie Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego z dnia 9 września 1936 r. w sprawie klasyfikacji gruntów w związku z ustaleniem wynagrodzenia za majątki przejęte na rzecz Państwa // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1936. – Nr. 26. – Poz. 199. – S. 332.
379. Ohanowicz A. Ustawa o wykonaniu reformy rolnej i inne reformy rolne. / Alfred Ohanowicz. – Poznań, 1926. – 494 s.
380. Ordynacja podatkowa z dnia 15.III.1934 r. // Dziennik Ustaw RP. – 1936. – Nr. 14. – Poz. 134.
381. Przemówienie Wojewody Wołyńskiego Aleksandra Hauke-Nowaka na posiedzeniu Rady Wojewódzkiej w dniu 19 marca 1939 r. // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1939. – Nr. 7. – S. 120.
382. Rozporządzenie Ministerstwa Reform Rolnych z dnia 14 lutego 1927 r. w sprawie wykonania rozporządzenia Prezydenta RP z dnia 1 lutego 1927 r. o zniesieniu służebności w województwie Wołyńskim i innych wydane w porozumieniu z Ministrem Sprawiedliwości // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1927. – Nr. 14. – Poz. 110.
383. Rozporządzenie Ministerstwa Reform Rolnych z dnia 25. VIII. 1926 r. o uproszczeniach przy wykonywaniu parcelacji w związku z postępowaniem scaleniowym // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1926. – Nr. 92.
384. Rozporządzenie Ministerstwa Reform Rolnych z dnia 25. VIII. 1926 r. o uproszczeniach przy wykonywaniu parcelacji w brzmieniu nadanym rozporządzeniem z dnia 26. IX. 1932 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1932. – Nr. 92. – Poz. 795.

385. Rozporządzenie Ministra Reform Rolnych z dnia 10 stycznia 1928 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Skarbu o zmianie rozporządzenia Ministra Reform Rolnych z dnia 14 stycznia 1927 r. o państwowej pomocy kredytowej przy scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1928. – Nr. 11. – Poz. 90. – S. 169–170.
386. Rozporządzenie Ministra Reform Rolnych Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 11 lipca 1927 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1927. – Nr. 70. – Poz. 617. – S. 950.
387. Rozporządzenie Ministra Reform Rolnych z 27 czerwca 1927 r. // Dziennik Ustaw R.P. – 1927. – Nr. 70. – Poz. 616. – S. 943–944.
388. Rozporządzenie Ministra Reform Rolnych z dnia 14 lutego 1927 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1927. – Nr. 14. – Poz. 110. – S. 132.
389. Rozporządzenie Ministra Reform Rolnych z dnia 14 stycznia 1927 r., wydane w porozumieniu z Ministrem Skarbu o państwowej pomocy kredytowej przy scaleniu gruntów // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1927. – Nr. 6. – Poz. 36. – S. 45.
390. Rozporządzenie Ministra Reform Rolnych z dnia 21 kwietnia 1928 r., wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych o określeniu wysokości kosztów sporządzenia odpisów orzeczeń urzędów ziemskich podlegających publicznemu ogłoszeniu w myśl cz. 1 art 51 ustawy z dnia 31 lipca 1923 r. o scaleniu gruntów // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1928. – Nr. 54. – Poz. 519. – S. 1177.
391. Rozporządzenie Ministra Reform Rolnych z dnia 24 kwietnia 1927 r. w sprawie wykonywania przez mierniczych prac pomiarowych, związanych z przebudową ustroju rolnego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1927. – Nr. 44. – Poz. 393. – S. 546.
392. Rozporządzenie Ministra Reform Rolnych z dnia 31 maja 1928 r., o świadczeniach w naturze przy przeprowadzeniu melioracji na gruntach podlegających przebudowie ustroju rolnego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1928. – Nr. 61. – Poz. 570. – S. 1394.
393. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i R.P. z dnia 6.IV.1935 r w sprawie opłat przy scaleniu gruntów i zniesieniu służebności // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1935. – Nr. 43. – Poz. 290.
394. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 12 października 1937 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Skarbu o pożyczkach z Funduszu Obrotowego Reformy Rolnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1937. – Nr. 77. – Poz. 556. – S. 1409.
395. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 6.VI.1935 r. w sprawie opłat przy scaleniu gruntów i zniesieniu służebności // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1935. – Nr. 43. – Poz. 570. – S. 290.
396. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 lutego 1927 r . o zniesieniu służebności w województwie Wołyńskim i innych // Dziennik

- Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1927. – Nr. 10. – Poz. 75.
397. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1.II.1927 r. o zniesieniu służebności // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1927. – Nr. 10. – Poz. 74.
 398. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 3 września 1927 r. w sprawie zmian w ustawie o scaleniu gruntów // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1927. – Nr. 78. – Poz. 680. – S. 1047.
 399. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 marca 1928 r. o uprawnieniach służby folwarcznej przy parcelacji w związku z postępowaniem scaleniowym // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1928. – Nr. 34. – Poz. 317. – S. 667–668.
 400. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 lutego 1928 r. o państwowej pomocy kredytowej przy zamianie gruntów, zastępującej scalenie // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1928. – Nr. 22. – Poz. 197. – S. 361.
 401. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 r. w sprawie zmian wprowadzonych do wykonanych na gruncie orzeczeń o scaleniu gruntów. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1928. – Nr. 28. – Poz. 260. – S. 260.
 402. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o zniesieniu służebności // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1927. – Nr. 10. – Poz. 75. – S. 95–105.
 403. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 11.VI.1932 r. o unormowaniu właściwości władz i trybu postępowania w zakresie administracji rolnej i reform rolnych // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1932. – Nr. 67. – Poz. 622.
 404. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 27.II.1933 r. o przeprowadzeniu melioracji przy przebudowie ustroju rolnego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1933. – Nr. 84. – Poz. 620.
 405. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 27.X.1933 r. o zespoleniu urzędów ziemskich z władzami administracji ogólnej i organizacji komisji ziemskich // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1933. – Nr. 85. – Poz. 635.
 406. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 10 marca 1928 r. o przeprowadzeniu melioracji przy dokonywanej przez urzędy ziemskie przebudowie ustroju rolnego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1928. – Nr. 34. – Poz. 320. – S. 673–674.
 407. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 10 marca 1928 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1928. – Nr. 36. – Poz. 344.
 408. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 15 lutego 1928 r. o utworzeniu Biura projektu melioracji Polesia // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1928. – Nr. 17. – Poz. 143. – S. 239.

409. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 marca 1928 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1928. – Nr. 34. – Poz. 320. – S. 673.
410. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o popieraniu melioracyj wolnych // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej . – 1928. – Nr. 36. – Poz. 344. – S. 761–762.
411. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 3 września 1927 r. w sprawie zmian w ustawie o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1927. – Nr. 78. – Poz. 680. – S. 1047–1050.
412. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 maja 1924 r. w sprawie zmian w ustawie z dnia 10 czerwca 1921 r. w przedmiocie utworzenia Państwowego Banku Rolnego // Ohanowicz A. Ustawa o wykonaniu reformy rolnej i inne ustawy rolne. / Alfred Ohanowicz. – Poznań, 1926. – S. 397–407.
413. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 5 stycznia 1927 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1927. – Nr. 2, poz. 13. – S. 18–20.
414. Rozporządzenie Wojewody Wołyńskiego z dnia 13 lutego 1935 r. w przedmiocie budowy kanału Duchcze-Perespa pow. Łuckiego // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1935. – Nr. 24. – Poz. 173. – S. 220.
415. Rozporządzenie Wojewody Wołyńskiego z dnia 16 sierpnia 1938 r. // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1938. – Nr. 22. – Poz. 183. – S. 243–244 .
416. Rozporządzenie Wojewody Wołyńskiego z dnia 21 marca 1935 r. w przedmiocie budowy kanałów Rajmiasto – Kijaz – Wiczynie pow. Łuckiego // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1935. – Nr. 24. – Poz. 274. – S. 221–222.
417. Rozporządzenie Wojewody Wołyńskiego z dnia 22 grudnia 1937 r. // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1938. – Nr. 8. – Poz. 58. – S. 91–92.
418. Rozporządzenie Wojewody Wołyńskiego z dnia 22 grudnia 1937 r. // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1938. – Nr. 8. – Poz. 60. – S. 94.
419. Rozporządzenie Wojewody Wołyńskiego z dnia 22 grudnia 1937 r. // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1938. – Nr. 8. – Poz. 59. – S. 92–93.
420. Rozporządzenie Wojewody Wołyńskiego z dnia 22 grudnia 1937 r. w przedmiocie regulacji potoku «Neretwa» w powiatach lubomelskim i włodzimierskim // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1938. – Nr. 8. – Poz. 57. – S. 90–91.
421. Rozporządzenie Wojewody Wołyńskiego z dnia 30 marca 1939 r. // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1939. – Nr. 17. – Poz. 172. – S. 270.
422. Rozporządzenie Wojewody Wołyńskiego z dnia 7 lutego 1934 r. // Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1934. – Nr. 24. – Poz. 183. – S. 266–267 .
423. Rozporządzenie wykonawcze z dnia 10.X.1930 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1932. – Nr. 111. – Poz. 918.

424. Rozporządzenie wykonawcze z dnia 27.VIII.1928 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1928. – Nr 87.
425. Rozporządzenie wykonawcze z dnia 30.V.1930 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1931. – Nr. 60.
426. Rozporządzenie wykonawcze z dnia 5.V.1930 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1930. – Nr. 38.
427. Rozporządzenie Ministra Reform Rolnych z dnia 12 marca 1924 r. w sprawie wykonania ustawy z dnia 11 sierpnia 1923 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1924. – Nr. 28. – Poz. 281.
428. Sommerstein Emil. Ustawa o wykonaniu reformy rolnej. Tekst z komentarzem przy uwzględnieniu całokształtu dyskusji w Sejmie i Senacie. – Lwów, 1926. – 343 s.
429. Sprawozdanie wojewody Wołyńskiego. – Warszawa, 1936. – S. 86.
430. Ustawa o wykonaniu reformy rolnej. Dział XI. Przepisy końcowe // Ohanowicz Alfred. Ustawa o wykonaniu reformy rolnej i inne ustawy rolne. – Poznań, 1926. – S. 155–350.
431. Ustawa z dnia 10 stycznia 1922 r. w przedmiocie likwidacji serwitutów w województwach: wołyńskim, poleskim i nowogrodzkim // Ohanowicz Alfred. Ustawa o wykonaniu reformy rolnej i inne ustawy rolne. – Poznań. – 1926. – S. 431–439.
432. Ustawa z dnia 11 sierpnia 1923 r. o zakresie działania Ministra Reform Rolnych i organizacji urzędów i komisij ziemskich // Ohanowicz Alfred. Ustawa o wykonaniu reformy rolnej i inne reformy rolne. – Poznań, 1926. – S. 353–378.
433. Ustawa z dnia 17 marca w sprawie zmiany rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 lutego 1927 r. o zniesieniu służebności w województwie Wołyńskim i innych // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1933. – Nr. 22. – Poz. 165.
434. Ustawa z dnia 24 lutego 1937 r. o inwestycjach z funduszy państwowych w r. 1937 // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1937. – Nr. 15. – Poz. 96. – S. 180.
435. Ustawa z dnia 26.III.1935 r. o klasyfikacji gruntów dla podatku gruntowego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1935. – Nr. 27. – Poz. 203.
436. Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1926. – Nr. 1. – Poz. 1.
437. Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów (w brzmieniu ustawy z dnia 18 grudnia 1925 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1926. – Nr. 15. – Poz. 84.
438. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. w przedmiocie ochrony drobnych dzierżawców rolnych // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1924. – Nr. 75. – Poz. 741.
439. Ustawa z dnia 31.VII.1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1927. – Nr. 92. – Poz. 833.

ПЕРІОДИКА ТОГО ЧАСУ
Офіційні видання

440. Dziennik Praw Państwa Polskiego – 1919. – Nr. 13. – Poz. 141. – S. 171–179.
441. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1919. – Nr. 12. – Poz. 134. – S. 107–119.
442. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1919. – Nr. 63. – Poz. 376. – S. 667.
443. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1919. – Nr. 76. – Poz. 436. – S. 811 – 812.
444. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1920. – Nr. 70. – Poz. 461. – S. 1222 – 1229.
445. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1920. – Nr. 70. – Poz. 462. – S. 1229 – 1237.
446. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – Nr. 59. – Poz. 369. – S. 788 – 996.
447. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1922. – Nr. 10. – Poz. 65. – S. 130 – 131.
448. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1922. – Nr. 30. – Poz. 239. – S. 430 – 431.
449. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1922. – Nr. 88. – Poz. 787. – S. 1497.
450. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1923. – Nr. 90. – Poz. 706. – S. 1032 – 1037.
451. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1924. – Nr. 43. – Poz. 450. – S. 671 – 673.
452. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1926. – Nr. 1. – Poz. 1. – S. 2–19.
453. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1930. – Nr. 82. – Poz. 649. – S. 1077.
454. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1932. – Nr. 9. – Poz. 114. – S. 147 – 148.
455. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1932. – Nr. 17. – Poz. 226. – S. 266 – 267.
456. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1932. – Nr. 17. – Poz. 227. – S. 267.
457. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1933. – Nr. 2. – Poz. 13. – S. 81.
458. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1933. – Nr. 16. – Poz. 147. – S. 283.
459. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1933. – Nr. 10. – Poz. 86. – S. 204.
460. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1933. – Nr. 21. – Poz. 198. – S. 329.
461. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1934. – Nr. 9. – Poz. 53. – S. 119.
462. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1934. – Nr. 9. – Poz. 54. – S. 119.
463. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1934. – Nr. 9. – Poz. 56. – S. 120.

464. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1934. – Nr. 14. – Poz. 92. – S. 166.
465. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1934. – Nr. 17. – Poz. 121. – S. 199 – 200.
466. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1934. – Nr. 19. – Poz. 141. – S. 219 – 220.
467. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1934. – Nr. 20. – Poz. 156. – S. 230 – 231.
468. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1935. – Nr. 6. – Poz. 55. – S. 78.
469. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1937. – Nr. 3. – Poz. 23. – S. 29.
470. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1937. – Nr. 12. – Poz. 83. – S. 107.
471. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1937. – Nr. 15. – Poz. 118. – S. 138.
472. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1937. – Nr. 14. – Poz. 99. – S. 125.
473. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1937. – Nr. 16. – Poz. 124. – S. 145.
474. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1937. – Nr. 19. – Poz. 142. – S. 164.
475. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1937. – Nr. 22. – Poz. 163. – S. 182.
476. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1937. – Nr. 25. – Poz. 189. – S. 207 – 208.
477. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1937. – Nr. 24. – Poz. 179. – S. 198.
478. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1938. – Nr. 2. – Poz. 12. – S. 25 – 26.
479. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1938. – Nr. 4. – Poz. 26. – S. 46 – 51.
480. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1938. – Nr. 10. – Poz. 90. – S. 121.
481. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1938. – Nr. 12. – Poz. 113. – S. 143.
482. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1938. – Nr. 22. – Poz. 188. – S. 250.
483. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1938. – Nr. 22. – Poz. 189. – S. 250.
484. Wołyński dziennik Wojewódzki. – 1939. – Nr. 6. – Poz. 61. – S. 103 – 107.
485. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1939. – Nr. 12. – Poz. 110. – S. 215.
486. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1939. – Nr. 13. – Poz. 118. – S. 228.
487. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1939. – Nr. 13. – Poz. 119. – S. 229.
488. Wołyński Dziennik Wojewódzki. – 1939. – Nr. 19. – Poz. 162. – S. 293 – 294.

Суспільно-політичні видання

489. Андрієвський К. Рільниче приспособлення. / К. Андрієвський // Рільник. – 1935. – Ч. 22 (35). – С. 361.
490. Боднарчук Г. Які вигоди від комасації. / Г. Боднарчук // Сільський господар. – 1932. – С. 192–195.
491. Виступ посла С.Тимошенко в Бюджетовій Комісії Сейму // Шлях. Релігійно-громадський часопис для народу. – 1938. – 1(9) січня. – С. 16.
492. Вихід на хутір після комасації // Сільський господар. – 1931. – С. 510–511.

493. Воля народу. – 1926. – 28 березня.
494. Дискусія над бюджетом 1938–1939 р. // Шлях. Релігійно-громадський часопис для народу. – 1938. – 2(10). – С. 6–7.
495. До відома рільників, що платять податок доходів // Рільник. – 1935. – Ч. 5 (18). – С. 75.
496. Закон о земельной реформе // Воскресное чтение. – 1925. – № 33. – С. 519–520.
497. Лапчук І. Вихід на хутір після комасації. / Іван Лапчук // Сільський господар. – 1931. – С. 510–511.
498. Лапчук І. Чому Остап хоче комасації. / Іван Лапчук // Сільський господар. – 1930. – С. 238–242.
499. Наші луки й торфовиська будуть загосподаровані // Рільник. – 1935. – Ч. 6 (19). – С. 84.
500. Онишкевич С. Чи комасація ґрунтів корисна? / С. Онишкевич // Сільський господар. – 1929. – С. 117–120.
501. Основна направа господарки. З'єднання ґрунтів // Рільник. – 1935. – Ч. 13 (26). – 10 липня. – С. 200.
502. Подяка громадян за комасацію // Рільник. – 1938. – Ч. 1 (97). – С. 15.
503. Полекши для задовжених рільників // Рільник. – 1935. – Ч. 1 (14). – 10 січня. – С. 10.
504. Роль Державного Рільного Банку в господарському житті Волині // Рільник. – 1938. – 17 червня. – С. 6.
505. Українська нива. – 1936. – 1 лютого. – С. 2.
506. Українська нива. – 1936. – 9 лютого. – С. 12.
507. Dziadosz I. Oblicze gospodarcze rolnictwa na Wołyniu. / I. Dziadosz // Znicz. – 1936. – № 3. – S. 43.
508. Okołowicz A. Akcja scaleniowa. / Alfred Okołowicz // Polska gospodarcza. – 1935. – № 49. – S. 1543–1548.

ДОВІДКОВІ ТА СТАТИСТИЧНІ ВИДАННЯ І МАТЕРІАЛИ

509. Державний архів Волинської області: путівник. / [упоряд.: Н. О. Амеженко, А.П. Кравчук, М.Р. Миць і ін.]. – 2-ге вид. доп. і перероб. – К., 1990. – 224 с.
510. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. / Ін-т укр. Археографії АН України, НТШ у Сарселі (Франція), Фундація енциклопедія України в Торонто (Канада). – Репринт. відтвор. вид. 1949 р. – К.: Молоде життя, 1995. – 400 с.
511. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. / Інститут історії АН УРСР; гол. редкол.: П.Т. Тронько (гол. ред) та ін. – Волинська область. / [редкол.: І.Я. Макухін (гол.ред.) та ін.] – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 746 с.

512. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. / Інститут історії АН УРСР; гол. редкол.: П.Т. Тронько (гол. ред) та ін. – Рівенська область. / [редкол.: А.В. Мясловицкий (гол. ред.) та ін.] – Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 655 с.
513. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. / Інститут історії АН УРСР; гол. редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред) та ін. – Тернопільська область. / [редкол.: С. П. Нечай (гол. ред.) та ін.] – Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 640 с.
514. Рівенський обласний державний архів: путівник. / редкол.: К.І. Тищенко, З.О.Сендик, А.П.Купчинський. – К.: Нукова думка, 1970. – 260 с.
515. Bobkowski A. Rozkład rodziny włosciańskiej na Wołyniu a zwyczaje spadkowe / Adam Bobkowski // Rocznik Wołyński. T. I. – Równe, 1930. – S. 137.
516. Historia Polski w liczbach. Gospodarka. – T. II. – Warszawa, 2006. – 693 s.
517. Hofmann J. Bibliografia Wołynia / Jakób Hofmann. – Równe, 1935. – 82 s.
518. Mały Rocznik Statystyczny 1934. – Warszawa, 1934. – 232 s.
519. Mały Rocznik Statystyczny 1935. – Warszawa, 1935. – 278 s.
520. Mały Rocznik Statystyczny 1939. – Warszawa, 1939. – 424 s.
521. Przewodnik po IX targach Wołyńskich 10–12. X. 1938. Informator gospodarczy. – Luck, 1938. – 120 s.
522. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1925. – 532 s.
523. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1925/1926. – Warszawa, 1927. – 532 s.
524. Rühle E. Osadnictwo sezonowe i samotnicze w dorzeczu Prypieci / Edward Rühle // Wiadomości Służby Geograficznej. – Warszawa, 1936. – Nr. 1.
525. Rühle E. Studium powiatu Kowelskiego / Edward Rühle // Rocznik Wołyński. Tom VI. Lata 1936 i 1937. – Równe, 1937. – S. 332–337.
526. Skorowidz alfabetyczny Wołyńskiego Dziennika Wojewódzkiego za rok 1933 (Nr. 1–24). – S. 1–5.
527. Skorowidz alfabetyczny do Wołyńskiego Dziennika Wojewódzkiego za rok 1935 (Nr. 1–36). – S. 1–6.
528. Skorowidz alfabetyczny Wołyńskiego Dziennika Wojewódzkiego za rok 1937 (Nr. 1–28). – S. 1–5.
529. Skorowidz alfabetyczny Wołyńskiego Dziennika Wojewódzkiego za rok 1938 (Nr. 1–25). – S. 1–5.
530. Targi Wołyńskie // Znicz. – 1936. – S. 109–111.
531. Weinfeld J. Tablice statystyczne Polski za lata 1925 i 1926 / J.Weinfeld – Warszawa, 1927.
532. Wienfeld J. Tablice statystyczne Polski, 1923 / J.Wienfeld. – Warszawa – Bydgoszcz, 1923.
533. Witkowski S. Wołyń w liczbach / S.Witkowski, S.Landau. – Łuck, 1939. – 199 s.

534. Wołoszynowski J. Województwo Wołyńskie w swetle liczb i faktów / J. Wołoszynowski. – Łuck, 1938. – 248 s.
535. Wołyń w liczbach. Zbiór tablic statystycznych, dotyczących województwa Wołyńskiego / Pod redakcją Stefana Witkowskiego i Stanisława Landy. – Łuck, 1939. – 65 s.

МОНОГРАФІЇ, КНИГИ, БРОШУРИ

536. Алексієвець Л.М. Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939 / Л.М.Алексієвець – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с.
537. Васюта І.К. Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. / І.К. Васюта– Львів: Вища школа, 1971. – 191 с.
538. Васюта І. К. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні. 1921–1939 / І.К.Васюта – Львів: Вища школа, 1988. – 174 с.
539. Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939) / І.К.Васюта– Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1978. – 220 с.
540. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І.Витанович – Нью-Йорк, 1964.
541. Власюк О.В. «Східні креси» – під знаком польського орла / О.В. Власюк, В.Й.Сидорук, В.М.Цятко. – Рівне: Волинські обереги, 2004. – 136 с.
542. Герасименко М. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною / М.Герасименко, Б.Дудикевич. – К.: Держ. в-во політ. літератури УРСР, 1955. – 247 с.
543. Гон М.М. Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939): монографія / М.М.Гон – Рівне: Волинські обереги, 2005. – 192 с.
544. Гросфельд Л. Экономический кризис 1929–1933 гг. в Польше. / Л. Гросфельд – М.: Изд. иностр. лит, 1954. – 304 с.
545. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. / Т.Гунчак– К.: Либідь, 1993. – 287 с.
546. Жерноклеєв О.С. Лідери західноукраїнської соціал-демократії: політичні біографії / О.С. Жерноклеєв, І.Я. Райківський. – К.: Основні цінності, 2004. – 284 с. : іл. – (Серія «Спадщина»; Кн. 26).
547. Заболотний І.П. Нескорена Волинь: нарис з історії революційного руху на Волині. 1917–1939 / І.П.Заболотний – [2-е вид., доп. і перероб.]. – Львів: Каменярь, 1969. – 204 с.
548. Зашкільняк Л. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М.Крикун – Львів: Львівський національний університет

- імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
549. История Польши: у 3 т. – Т. 3. / под ред. Ф.Г.Зуева, А.Я.Манусевича, И. А.Хренова. – Т. 3. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1958. – 668 с.
 550. Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т.2. Від Великого Жовтня до наших днів. – Київ: Наукова думка, 1967. – 376 с.
 551. Історія українського селянства: У 2 т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – 653 с.
 552. Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г.І. Ковальчак – К.: Наукова думка, 1988. – 250 с.
 553. Корнійчук Л. Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920–1939 рр.) / Л.Корнійчук – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 70 с.
 554. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – К.: Альтернатива, 1999. – 335 с.
 555. Кучерепа М. Волинь у міжвоєнний період (1921–1939) / М.Кучерепа, В. Дмитрук, В.Прокопчук – Луцьк: РВГ «Реабілітовані історією», 1994. – 60 с.
 556. Кучерепа М.М. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.): монографія / М.М.Кучерепа, Р.П.Давидюк – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 420 с.
 557. Лапчук І. Комасація ґрунтів / І.Лапчук – Львів, 1938. – 91 с.
 558. Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С.А.Макарчук – Львов: Вища школа, 1983. – 255 с.
 559. Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині: соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939) / Р.Н.Оксенюк – Львів: Видавництво Львівського університету, 1970. – 274 с.
 560. Свежинський П.В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX–на початку XX ст. / П.В.Свежинський – Львів: Видавництво Львівського університету, 1966. – 192 с.
 561. Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Ю.Ю.Сливка – Київ: Наукова думка, 1985. – 272 с.
 562. Україна–Польща: важкі питання. – Т 1–2. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках» . Варшава, 22-24 травня 1997 р. / Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі. – Варшава: Тирса, 1998. – 245 с.
 563. Храпливий Є. Сільське господарство Галицько-Волинських земель / Є. Храпливий – Львів: вид. тов. «Сільський господар», 1936. – 347 с.
 564. Ajnenkiel A. Położenie prawne robotników rolnych w Polsce (1918–1939) / Andrzej Ajnenkiel. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1962. – 468 s.

565. Bujak F. O naprawie ustroju rolnego w Polsce / F.Bujak – Warszawa, 1918. – 160 s.
566. Dziadosz I. Potrzeby gospodarcze Polesia Wołyńskiego / Ignacy Dziadosz. – Łuck, 1937. – 72 s.
567. Giziński W. Problem bezrobocia na Wołyniu / W.Giziński – Warszawa, 1938. – 22 s.
568. Jarecka S. Niezależna partia Chłopska (1924–1927) / S.Jarecka – Warszawa, 1961.
569. Jaworski W. Prawo hipoteczne. Reforma rolna / W.Jaworski – Kraków, 1926. – 569 c.
570. Jezierski A. Historia gospodarcza Polski / A.Jezierski, C.Leszczyńska – Warszawa: Wydawnictwo Key Text, 1999. – 560 s.
571. Kaliński J. Gospodarka Polski w XX wieku / Janusz Kaliński, Zbigniew Landau. – Warszawa, 1998.
572. Karlikowski W. O rozwój gospodarczy rolnictwa Wołyńskiego. Wieś Wołyńska / W.Karlikowski – Łuck, 1938. – 37 s.
573. Kęsik J. Zaufany komendanta: biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego: 1892–1981 / Jan Kęsik. – Wrocław, 1995. – 216 s.
574. Kołodziejczyk A. Ruch ludowy a Kościół rzymskokatolicki w latach II Rzeczypospolitej / Arkadiusz Kołodziejczyk. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 2002. – 532 s.
575. Landau Z. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej / Z.Landau, J. Tomaszewski – Warszawa, 1994. – 417 s.
576. Leczyk M. Druga Rzeczpospolita 1918–1939. Społeczeństwo. Gospodarka. Kultura. Polityka / Marian Leczyk. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2006. – 544 s.
577. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / Włodzimerz Mędrzecki. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Wyd. Polskiej Akademii Nauk, 1988. – 203 s.
578. Mieszczankowski M. Struktura agrarna Polski Międzywojennej / Mieczysław Mieszczankowski. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1960. – 432 s.
579. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / S.Mikulicz – Warszawa: Książka i Wiedza, 1971. – 314 s.
580. Niezbrucki J. Polesie / J.Niezbrucki – Warszawa, 1930. – 313 s.
581. Orczyk J. Studia nad opłacalnością gospodarstw rolnych w Polsce w latach 1929–1938 / Józef Orczyk. – Warszawa – Poznań, 1981. – 169 s.
582. Pawlino W. Uwagi i dane o możliwościach ekspansji i rzemiosła polskiego na Wołyniu / W.Pawlino – Warszawa, 1938.
583. Zieliński H. Historia Polski. 1914–1939 / H.Zieliński – Wrocław, 1985. – 427 s.

НАУКОВІ СТАТТІ

584. О буржуазных преобразованиях в крестьянском землепользовании Западной Украины (1919 – 1939 гг.) / И.К.Васюта // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы [редкол.: В.К. Яцунский (отв. ред.) и др.]. – Вильнюс: «Минтис», 1964. – 723 с.
585. Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці / С.В.Віднянський // Український історичний журнал. – 2003. – № 2. – С. 39–55.
586. Вісіна Т.М. Зародження і розвиток кредитної кооперації на Волині (друга половина ХІХ – ст. – 1939 р.) / Т.М.Вісіна // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – № 6. – Луцьк: Ред.-вид. відділ ВДУ, 2001. – С.107–110.
587. Вісіна Т.М. Історичний аспект розвитку споживчої кооперації на Волині / Т.М.Вісіна // Проблеми раціонального використання соціально – економічного та природно – ресурсного потенціалу регіону . Серія: «Товарна політика і маркетинг». Збірник наукових праць. Випуск 5. – Луцьк: Надстир'я, 1999. – С. 100–106.
588. Вронський С. Суспільно-економічні відносини на Волині напередодні Другої світової війни / С.Вронський // Український історичний журнал. – 1964. – № 6.
589. Гайдай Л. Зруйнування общини та утворення хуторів і відрубів на Правобережній Україні в роки столипінської аграрної реформи / Л. Гайдай // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історія. Випуск 2 / гол. ред. І. Д. Оксенюк. – Луцьк, 1997. – С. 10–20.
590. Гайдай Л. Створення агрономічної організації у Російській імперії у зв'язку з проведенням столипінської аграрної реформи / Л.Гайдай // Волинський державний університет імені Лесі Українки. Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету / гол. ред. Б. О. Ярош. – Випуск 3. – Луцьк: Засновник і видавець Волинський державний університет імені Лесі Українки, 1998 . – С. 55–59.
591. Галуха В.Л. З історії аграрної реформи на Волині: комасація земельних угідь у 20-30-х рр. ХХ ст. / В.Л.Галуха // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки / гол. ред. Колесник В.П. – Луцьк, 2001. – № 5. – С. 144–148.
592. Галуха В.Л. Особливості комасації у поліських повітах Волинського воєводства / В.Л.Галуха // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки / гол. ред. Колесник В.П. – Випуск 11.– Луцьк, 2001. – С. 65–70.

593. Галуха В. Меліорація Волинського Полісся як чинник комасаційного процесу в реалізації політики землекористування у Другій Речі Посполитій / Василь Галуха // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин: збірник наукових праць. – Київ – Краків, 2002. – С. 105–108.
594. Галуха В.Л. Передумови комасації в контексті аграрної реформи Другої Речі Посполитої / В.Л.Галуха // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: історичні науки / відп. ред. Пасічник І.Т.. – Випуск 3. – Острог: Редакційно-видавничий відділ Національного університету «Острозька академія», 2003. – С. 192–197.
595. Галуха В.Л. Втрати надбань аграрного сектора міжвоєнної Волині у процесі радянзації (1939 – 1941 рр.) / В.Л.Галуха // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць / гол. ред. Черній А.І. – Випуск 6. – Рівне: РДГУ, 2005. – С. 26–33.
596. Галуха В.Л. Соціально-економічні наслідки комасації на Волині / В.Л. Галуха // Економіка та менеджмент. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць / редкол.: Є.Крикавський, Т.Микитин, В.Вербець. – Випуск 1. – Рівне: РДГУ, 2006. – С. 18–26.
597. Галуха В.Л. Вплив комасації на розвиток землеробства Волині у міжвоєнний період / В.Л.Галуха // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. – Випуск 13. – Рівне: РДГУ, 2008. – С. 102–108.
598. Давидюк Р. Кооперативно-господарська діяльність Волинського українського об'єднання / Р.Давидюк // Волинський державний гуманітарний університет імені Лесі Українки: збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету / гол. ред. Б. О. Ярош. – Випуск 3. – Луцьк, 1998. – С. 64–68.
599. Злупко С.М. Економічне становище Західної України напередодні возз'єднання з УРСР / С.М. Злупко // Розквіт економіки західних областей УРСР (1939–1964 рр.). – Львів: Вид-во Львівського університету, 1964. – 238 с.
600. Злупко С.Н. Некоторые особенности социально-экономического развития западно-украинской деревни в эпоху капитализма / С.М. Злупко // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы [редкол.: В.К. Яцунский (отв. ред.) и др.]. – Вильнюс: «Минтис», 1964. – 723 с.
601. Калиняк Л.Д. Радикальні тенденції у розвитку польського селянського руху Західної України (1919–1926) / Л.Д.Калиняк // Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Випуск 7. – Львів: ЛНУ імені

- Івана Франка, 2005. – С. 296–307.
602. Кондратюк О.К. Аграрне питання в програмних документах та діяльності українських націоналістичних політичних партій Західної України в 1919-1939 рр. / О.К. Кондратюк // Республіканець. – Львів, 1994. – № 3. – С. 66–71.
 603. Кондратюк О.К. Програмні засади та діяльність Української соціалістично-радикальної партії (1929–1939 рр.) / О.К. Кондратюк // Вісник Львівського державного університету. Серія: історія. – Випуск 30. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1995. – С. 74–81.
 604. Крамар Ю. Реалізація земельної реформи у Волинському воєводстві адміністрацією Г.Юзевського (1928–1938) / Юрій Крамар // Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура: матеріали V III Волинської історико-краєзнавчої конференції 27-29 листопада 1995 року. Науковий збірник / редкол.: Г.В. Бондаренко та ін.; Волинський державний університет імені Лесі Українки. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 253–256.
 605. Кучерепа М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919–1939 рр.) / М.Кучерепа // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 1–2. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках», м. Варшава, 22–24 травня 1997 р. / Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі. – Варшава: Тирса, 1998. – С. 11–28.
 606. Кучерепа М.М. Волинський воєвода Ян Генрик Юзевський / М.М. Кучерепа // Роде наш красний... (Волинь у долях краян і людських документах). – Т. 2. – Луцьк: Вежа, 1996. – С. 179–253.
 607. Литвинюк В.І. Вплив аграрної політики польського уряду на розвиток сільського господарства Волині (1921–1939 рр.) / В.І.Литвинюк // Науковий вісник Волинського державного університету. Серія: історія / гол. ред. І. Д. Оксенюк. – Випуск 1. – Луцьк, 1996. – С. 78–81.
 608. Макар Ю.І. Передумови еміграції з Волині в 1920-1930 рр. / Ю.І.Макар, А.Г.Шваб // Питання історії нового та новітнього часу: збірник наукових статей. – Випуск 4. – Чернівці, 1995. – Ч. 1. – С. 57–65.
 609. Мартинюк Я.М. Діяльність органів самоврядування на Волині у міжвоєнний період (1919–1939 рр.) / Я.М. Мартинюк // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Випуск 6. – Луцьк, 2000. – С. 59–63.
 610. Менджецький В. Цивілізаційні і соціотопографічні переміни у містах Волинського воєводства (1921–1939 рр.) / В.Менджецький // Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура: матеріали V III Волинської історико-краєзнавчої конференції 27-29 листопада 1995 року. Науковий збірник / редкол.: Г.В. Бондаренко та ін.; Волинський державний університет імені Лесі Українки. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – 134 с.

611. Панишко Г.Т. Зміни в структурі землеволодіння у Волинському воєводстві в 20–30-х роках ХХ ст. / Г.Т.Панишко // Історичне краєзнавство в Україні: традиції та сучасність: матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції. – К., 1995. – С. 244–246.
612. Шабала Я. Меліоративні роботи на Волині / Я.Шабала // Суспільствознавчі науки та відродження нації: збірник наукових праць / редкол.: М. І. Дубина та ін. – Луцьк: Волинський державний університет імені Лесі Українки, 1997. – С. 37–40.
613. Шабала Я. Реорганізація земельного устрою у Волинському воєводстві в 1921–1939 рр. / Я.Шабала // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історія. – Випуск 1. – Луцьк, 1997. – С. 50–54.
614. Шваб А.Г. Динаміка еміграційного руху з Волині в міжвоєнний період / А.Г. Шваб // Питання історії нового та новітнього часу: збірник наукових статей. – Випуск 4. – Чернівці, 1995. – Ч. 1. – С. 75–83.
615. Шульга С. До питання про економічний розвиток чеських колоній на Волині в 20–30-х рр. / С.Шульга // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історія. – Випуск 2 / гол. ред. І. Д. Оксенюк. – Луцьк, 1997. – С. 61–65.
616. Bobkowski A. Włościańskie zwyczaje spadkowe na Wołyniu / Adam Bobkowski // Zwyczaje Spadkowe w Polsce. Cz. IV.– Warszawa, 1929. – 213 s.
617. Golec A. Mysl gospodarcza w programach ruchu ludowego / A.Golec // Idee gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Gurie-Sklodowskiej, 1996. – S. 17–37.
618. Kęsik J. Województwo Wołyńskie 1921–1929 w świetle liczb i faktów / Jan Kęsik // Przegląd Wschodni. – 1997. – T.IV. Z. 1(13). – S. 99–137.
619. Rosloniec S. Rozdrobnienie gospodarstw w Polsce / S.Rosloniec // Rolnik – ekonomista. – T.3. – Warszawa, 1927. – S. 443–456.
620. Staniewicz W. Zmiany w strukturze agrarnej Polski / Witold Staniewicz // Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny. Zeszyt czwarty. – Poznań, 1936. – S. 382–397.
621. Szturm de Sztrem E. Wielka własność w Polsce, jej powierzchnia i narodowościowy stan posiadania / E.Szturm de Sztrem // Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny. Kwartał drugi. 1925. – Poznań, 1925. – S. 447–461.
622. Wąsowicz J. Z geografii osiedli wiejskich na Wołyniu / J.Wąsowicz // Czasopismo Geograficzne. T. XII, z. 3–4. – Łwów, 1934. – 313 s.

ДИСЕРТАЦІЇ

623. Кондратюк О.К. Аграрне питання в програмах та діяльності українських політичних партій Західної України 1919–1939 рр.: дис. ...

- канд. іст. наук: 07 00 01. / Кондратюк Олена Костянтинівна. – Львів, 1997. – 217 с.
624. Литвинюк В.І. Економічний розвиток Волинського воєводства в міжвоєнний період (1921–1939): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Литвинюк Валентина Іванівна. – Луцьк, 1999. – 168 с.
625. Шабала Я.М. Аграрна політика Польщі на Волині у 1921 – 1939 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Шабала Ярослав Миколайович. – Луцьк, 1997. – 167 с.
626. Spikerman A. Agrarfrage und neustatlichen Bodenreformbestrebungen in Polen: inaugural – Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde / Aleksander Spikerman. – Łódź, 1928. – 107 s.
627. Wiese W. Die polnische Bodenbesitzpolitik untersuchungen auf dem Gebiete der Agrarreform und der landwirtschaftlichen Organisationen in Polen Während der Jahre 1919 bis 1926: inaugural – Dissertation zur Erlangung der staatswissenschaftlichen Doktorwürde / Willy Wiese. – Berlin, 1928. – 103 s.

АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

628. Калиняк Л.Д. Польські селянські партії у суспільно-політичному житті Західної України (1919–1939 рр.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.Д. Калиняк. – Львів, 2006. – 20 с.
629. Кондратюк О.К. Аграрне питання в програмах та діяльності українських політичних партій Західної України 1919–1939 рр.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 «Історія України» / О.К.Кондратюк. – Львів, 1997. – 27 с.
630. Крамар Ю.В. Політика державної асиміляції на Волині (1928–1938 рр.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Ю.В.Крамар. – Львів, 1998. – 20 с.
631. Олешко П.С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX – початок XX ст.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 «Історія України» / П.С. Олешко. – Львів, 2001. – 17 с.
632. Панишко Г.Т. Велике землеволодіння на Волині: 20–30-ті роки XX століття: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 «Історія України» / Г.Т. Панишко. – Львів, 1999. – 17 с.
633. Семещук В.М. Розвиток меліоративних робіт на Волині в останній чверті XIX – 80-х роках XX ст.: історико-економічний аспект:

автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 «Історія України» / В.М.Семешук. – Чернівці, 2005. – 20 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Структура землі у воєводствах Польщі станом на 1931 р.

Воєводства	Загальна площа (тис.га)	Площа сільськогосподарських земель (%)					Ліси	Неужитко ві та інші землі
		Разом	Орні землі	Сади, городи	Луки	Пасови ща		
Варшавське	2 898,0	77,7	64,3	0,9	6,0	6,5	12,9	9,4
Лодзьке	1 888,4	73,8	60,1	0,9	6,4	6,4	16,4	9,8
Келецьке	2 539,2	68,4	56,6	0,9	5,7	5,2	22,5	9,1
Любельське	3 045,9	72,6	55,7	1,4	9,7	5,8	19,1	8,3
Білостоцьке	3 095,9	64,8	46,2	1,3	10,2	7,1	23,9	11,3
Віленське	2 725,6	64,3	39,1	1,9	12,4	10,9	19,3	16,4
Новогрудське	2 126,2	65,9	42,5	1,9	13,0	8,5	24,3	9,8
Поліське	3 542,9	53,6	22,8	0,9	19,5	10,4	25,8	20,6
Волинське	3 449,1	64,0	43,5	2,4	12,6	5,5	23,2	12,8
Познанське	2 657,4	74,0	62,9	1,2	7,5	2,4	18,9	7,1
Поморське	1 637,2	65,1	54,4	0,9	6,4	3,4	24,6	10,3
Слаське	421,4	57,0	42,5	1,4	7,3	5,8	32,7	10,3
Краківське	1 732,0	69,2	52,2	1,2	6,4	9,4	23,0	7,8
Львівське	2 814,9	69,8	50,2	1,6	9,7	8,3	24,8	5,4
Станіславівське	1 688,2	59,7	34,1	1,7	11,9	12,0	34,8	5,5
Тернопільське	1 622,7	79,3	66,8	2,8	6,0	3,7	16,4	4,3

[Historia Polski w liczbach. Gospodarka. – Т. II. – Warszawa, 2006. – S. 373].

**Співвідношення цін окремих промислових виробів
до сільськогосподарської продукції виражених у натуральній формі**

Промислові вироби	1913-1914	1927/28	1935/36	1937/38
Ціни на промислові вироби виражені у кг жита				
Плуг	134	100	270	141
Суперфосфатні добрива (16 %) – 100 кг	57	31	81	46
Полотно - 10 м.	61	53	111	68
Цукор – 10 кг	46	36	92	48
Сіль – 10 кг	6	8	29	16
Горілка – 1 л	11	14	35	20
Тютюн – 1 кг	115	141	640	366
Мило – 10 кг	51	52	112	69
Гас – 10 л	13	13	33	18
Ціни на промислові вироби виражені у кг живої ваги свиней				
Плуг	23,0	20,8	41,5	33,7
Суперфосфатні добрива (16 %) – 100 кг	9,7	6,5	12,5	11,1
Полотно - 10 м.	10,5	11,1	17,0	16,3
Цукор – 10 кг	7,8	7,4	14,1	11,6
Сіль – 10 кг	1,0	1,7	4,4	3,7
Горілка – 1 л	1,8	2,9	5,3	4,8
Тютюн – 1 кг	19,7	29,4	98,1	87,8
Мило – 10 кг	8,7	10,9	17,1	16,7
Гас – 10 л	2,2	2,6	5,1	4,4
Ціни на промислові вироби виражені у літрах молока				
Плуг	-	141	228	193
Суперфосфатні добрива (16 %) – 100 кг	-	44	69	64
Полотно - 10 м.	-	75	93	93
Цукор – 10 кг	-	50	77	67
Сіль – 10 кг	-	12	24	21
Горілка – 1 л	-	20	29	27
Тютюн – 1 кг	-	200	540	504
Мило – 10 кг	-	74	94	96
Гас – 10 л	-	18	28	25

[Mały Rocznik Statystyczny 1939. – Warszawa, 1939. – S. 257; Historia Polski w liczbach. Gospodarka. – T. II. – Warszawa, 2006. – S. 347 – 348].

Протяжність доріг з твердим покриттям

Воєводства	1924 р.		1938 р.					Вибу довані у 1924 – 1938
	загалом	на 100 км.кв.	загалом	державні	воєводські й повітові	гмінні	на 100 км.кв.	
	у кілометрах							
Варшавське	4 476	17,8	6 024	1 160	2 963	1 901	24,0	2 414
Лодзьке	2 656	20,9	3 134	524	1 547	1 063	24,7	2 006
Келецьке	2 275	8,9	4 777	941	2 488	1 348	18,7	2 674
Любельське	1 698	5,5	3 846	1 127	1 853	866	12,3	2 403
Білостоцьке	2 702	8,3	3 642	1 352	1 570	720	11,2	852
Віленське	971	3,3	2 067	748	574	745	7,1	1 632
Новогрудське	804	3,5	2 214	822	512	880	9,6	1 531
Поліське	818	2,2	1 087	720	258	109	3,0	231
Волинське	340	1,0	1 492	795	484	213	4,2	873
Познанське	8 305	29,6	9 085	1 117	5 335	2 633	32,3	870
Поморське	5 020	19,5	6 463	1 397	4 373	693	25,2	301
Слаське	671	15,9	2 258	350	1 107	801	53,8	138
Краківське	5 029	28,9	5 181	1 064	3 560	557	29,8	435
Львівське	4 110	14,5	5 396	1 200	3 616	580	19,0	455
Станіславівське	2 004	11,9	3 010	635	2 172	203	17,8	197
Тернопільське	2 598	15,7	3 493	757	1 921	815	21,1	560
Польща	44 477	11,4	63169	14709	34 333	14127	16,3	17572

[Mały Rocznik Statystyczny 1939. – Warszawa, 1939. – S. 197 – 198; Historia Polski w liczbach. Gospodarka. – T. II. – Warszawa, 2006. – S. 483].